T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ARHANGAY EYALETİ HUN KURGANLARI ENVANTERİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ: GOL MOD-2 ÖRNEĞİ

Şeyma SAPMA
2501170219

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM

İSTANBUL – 2020

ÖZ

ARHANGAY EYALETİ HUN KURGANLARI ENVANTERİ VE DEĞERLENDİRİLMESİ: GOL MOD-2 ÖRNEĞİ

ŞEYMA SAPMA

"Moğolistan Arhangay eyaletindeki Hun Kurganları: Gol Mod-2 Örneği" adlı tezimiz 2001 yılında Moğol-Amerikan ekibin yaptığı bir proje sonucunda keşfedilen Gol Mod-2 kurganlarının mimari özelliklerini, envanterini, Hun ve Türk kültürü içindeki yerini incelemektedir. Çalışmamız salt bir envanter çalışması değildir. Çalışmamızda kazılarda elde edilen verilerden yola çıkılarak Hun ve Türk kültürü hakkında yorumlar yapılacaktır.

Gol Mod-2, Moğolistan'ın Arhangay eyaletine bağlı Öndör-Ulaan Sum'da yer almaktadır. Yaklaşık 20 yıldır araştırmalarına devam edilen kurganların en büyüğü olan 1 numaralı soylu kurganında bulunan objeler elde edilen buluntuların büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu kurganda ve uydu mezarlarında zengin işçiliğe sahip altın, gümüş, bronz ve çeşitli materyallerden üretilmiş süslemeler, at arabası ve koşum takımı parçaları, bronz ve seramik kaplar, silahlar gibi pek çok obje bulunmuştur. Tezimizin amacı Hunlara ait olan bu buluntuları ve arkeolojik verileri yazılı kaynaklar, Türk kültürü ve diğer kültürlerle karşılaştırılarak işlemek ve yorumlamaktır. Bunların arasında Hunların gömü gelenekleri, kültürel etkileşimleri, ticaret, metal teknolojisi, sanat konularına ışık tutacak ögeler yer alacaktır.

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Hun arkeolojisi, Hun soylu kurganları ve Gol Mod-2 kurganları hakkında bilgiler verilecek; ikinci bölümde araştırması tamamlanan kurganlar ve buluntuları işlenecektir. Son bölümde ise elde edilen verile ışığında değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hunlar, Soylu Mezarları, Kurgan, Ejder, Uydu Mezar

ABSTRACT

THE INVENTORY AND ASSESSMENT OF THE XIONGNU KURGANS IN THE ARKHANGAI PROVINCE: GOL MOD-2 SAMPLES

ŞEYMA SAPMA

This thesis examines the architectural features, inventory and the place in Hun and Turkic culture of the kurgans discovered in the 2001 Mongol-American joint project at Gol Mod-2. Our study was not just taking inventory. With the data collected from excavations, one is able to make interpretations about Hun and Turkic culture.

Gol Mod-2 is located in Öndör-Ulaan Sum of Mongolia's Arhangay Province. Of the various kurgans that have been studied over the last 20 years, the objects on the largest No. 1 noble kurgan made up a significant portion of the findings. In the many objects like chariots, harness fragments, bronze and ceramic pottery, weapons, and ornaments found in the satellite cemetery and on the kurgan, various examples of skilled workmanship with different materials like gold, silver, bronze were evident. The aim of our thesis is to compare and contrast the findings and archaeological data belonging to the Xiongnu with written records, Turkic culture and other cultures. Through this, we will shed light on Xiongnu burial traditions, cultural interactions, commerce, metallurgy, and art.

Our study will be in three parts. The first part covers Xiongnu archaeology, kurgan of Hun nobility, and information about the Gol Mod-2 kurgan. Part two examines the obersvations about the studied kurangs and their findings. The last part interprets the data that has been collected.

Keywords: Xiongnu, Elite Burials, Kurgan, Dragon, Satellite Tomb

ÖNSÖZ

Hunlar, Türk tarihinin başlangıç evrelerini teşkil ettiği için oldukça önemlidir. Ancak yazılı kaynakların verdiği sınırlı bilgiler nedeniyle özellikle kültür tarihini açıklama konusunda arkeolojik veriler önem kazanmaktadır. 2001 yılında keşfedilen Gol Mod-2 kurganları ise geniş bir coğrafyaya yayılan Hun arkeolojik çalışmalarına arasında önemli bir keşiftir. Çalışmamızda Moğolistan topraklarındaki Gol Mod-2 kurganlarında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen verilerden yola çıkarak Hun kültür tarihi hakkında bilgiler verilmiştir.

Mezarlıktaki yaklaşık 200 kurgan ve uydu mezarlarının araştırılması günümüzde devam etmektedir. Burada bulunan 1 numaralı soylu kurganı Hun kurganları arasında en büyük boyutlu olmasının yanı sıra, bu anıtsal boyutlardaki kurgan buluntular açısından en zengin Hun mezarlarından biridir. Kazı hakkında yapılan araştırmaların detaylı yayınları Moğol dilindedir. Ayrıca bu tür kaynaklara dağınık halde ve eksik olmalarından dolayı da ulaşılması güç olmaktadır. Bu sebeple Hun kurganları hakkında hem son dönem araştırılmaya başlanmış olması nedeniyle Hun kültürü ve arkeolojisi hakkında yeni bilgilerin elde edilebilmesi ve hem de Hun soylu kurganlarının genel özellikleri ve envanterine sahip olması açısından Gol Mod-2 kurganları oldukça önemlidir.

Bana lisansüstü eğitimim boyunca her zaman destek olan danışmanım Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM, verdiği cesaret ve yardımlarıyla Prof. Dr. İlyas TOPSAKAL'a, Moğolistan'da bulunduğum sürede bana her zaman yardımcı olan Dr. Ankhbayar DANUU'a, Gol Mod-2 Mezarlığı Kazı Başkanı Erdenebaatar DAMDJİN ile arkeolojik kazıda bulunduğum süre içinde ve sonrasında kaynaklara ulaşmak konusunda bana yardım eden Gol Mod-2 Mezarlığı Moğolistan-Çin Araştırma Ekibine ve en büyük destekçim olan aileme teşekkür ediyorum.

ŞEYMA SAPMA
İSTANBUL, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **II**

ABSTRACT ..... **III**

ÖNSÖZ ..... **IV**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **VIII**

RESİM LİSTESİ ..... **IX**

GİRİŞ **1**

1. BÖLÜM
"KURGAN" VE HUN KURGANLARI

1.1. Kurganın Tanımı 5

1.2. Hun Kurganları 5
1.2.2. Hun Arkeolojisinin Tarihçesi 5
1.2.3. Önemli Hun Kurganları ve Özellikleri 12
1.2.4. Yazılı Kaynaklara Göre Hunlarda ve Türklerde Cenaze Uygulamaları 15

2. BÖLÜM
GOL MOD-2 KURGANLARI VE BULUNTULARI

2.1. Gol Mod-2 18

2.2. Kurganlar 20
2.2.1. 1 Numaralı Soylu Kurganı 20
2.2.1.1. Rampa 22
2.2.1.2. Mezar Odası 22
2.2.1.4. 1 Numaralı Mezarın Uydu Mezarları 23
2.2.1.4.1. Kurganın Doğusundaki Yay Şeklinde Dizilmiş Uydu Mezarlar 24
2.2.1.4.2. 30 ve 31 Numaralı Uydu Mezar 28
2.2.2. 5 Numaralı Kurgan 30
2.2.3. Küçük Kurgan 32
2.2.4. 106 Numaralı Kurgan ve Uydu Mezarı 32

2.3. Buluntular 33
2.3.1. Kaplar 33
2.3.1.1. Seramik Kaplar 34
2.3.1.2. Bronz Kaplar 37
2.3.1.3. Yeşim Taşı ve Camdan Üretilmiş Kaplar 41

2.3.1.4. Lakeli ve Ağaç Kapların Parçaları 42
2.3.2. At Arabası ve Parçaları 43
2.3.2.1. Ön Aksama Ait Parçalar 44
2.3.2.2. Tekerlek Parçaları 45
2.3.2.3. Kasa ve Güneşlik parçaları 47
2.3.2.3.1. Kasa 47
2.3.2.3.2. Sütun Süslemeleri, Uç Süslemesi ve Güneşliğin Köşeleri 48
2.3.2.3.3. Şemsiyenin Çiçek Süslemeleri 49
2.3.2.4. Diğer Süslemeler 50
2.3.3. Koşum Takımı Parçaları 50
2.3.3.1. Gem ve Yanak Parçaları 51
2.3.3.2. Alınlıklar 54
2.3.3.3. Yuvarlak Başlık Süslemeleri 56
2.3.3.4. Kuskun ve Göğüslük Süslemeleri 57
2.3.3.4.1. Altın Kuskun ve Göğüslük Süslemeleri 58
2.3.3.4.2. Gümüş Göğüslük ve Kuskun Süslemeleri 59
2.3.3.5. Kemer Tokaları 61
2.3.3.6. Koşum Takımına Ait Diğer Buluntular 62
2.3.4. Silahlar 63
2.3.4.1. Zırh 64
2.3.4.2. Ok Uçları 68
2.3.4.3. Mızrak Ucu, Bıçak ve Balta 70
2.3.5. Süslemeler ve Diğer Buluntular 71
2.3.5.1.1. Altın Objeler 71
2.3.5.1.2. Gümüş Objeler 72
2.3.5.1.3. Ay Formunda Demir Süsleme 72
2.3.5.1.4. Demir Çubuklar 74
2.3.5.1.5. Bronz Aynalar 75
2.3.5.1.6. Yeşim Bi Diski ve Diğer Objeler 78
2.3.5.1.7. Diğer Taş Objeler 80
2.3.5.1.8. Kemik Çubuklar 81
2.3.5.1.9. Aşık Kemikleri 82
2.3.5.1.10. Geyik Boynuzu 84
2.3.5.1.11. Ahşap Tabut Süslemeleri 84
2.3.5.1.12. Diğer Ahşap Süslemeler 85

3. BÖLÜM
KÜLTÜR ÖGELERİ

3.1. Mezarlık Yeri ve Kurganların Özellikleri 87
3.1.1. Mezarlık Yeri Seçimi 87
3.1.2. Kurganların Özellikleri ve Bölümleri 90

3.2. Mezar Eşyaları ve Gömü Ritüeli 92
3.2.1. Hayvan Sunuları ve Tören 93
3.2.2. At Arabası 98
3.2.3. Objelerin farklı menşeleri 101

3.3. Sanat 103
3.3.1. Hayvan Tasvirleri 103
3.3.1.1. Ejder 103
3.3.1.2. Pars 107
3.3.1.3. Geyik ve Dağ Keçisi 108
3.3.1.4. Kızıl Kuş 111
3.3.1.5. Kaplumbağa 112

3.4. Uydu Mezarlar 112

3.5. Metal Teknolojisi 117

SONUÇ 119

KAYNAKÇA 123

RESİMLER 144

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e. : Aynı eser
A.g.e. : Adı geçen eser
A.g.m. : Adı geçen makale
a.s. : Arheologiin Sudlal
Bkz. : Bakınız
cm : Santimetre
Çev. : Çeviri
Ed. : Editör
GM-1 : Gol Mod-1 (Gol Mod)
m : Metre
ml : Mililitre
M.Ö. : Milattan Önce
M.S. : Milattan Sonra
T.s. : Tüühiin Sudlal
v.d. : ve diğerleri

RESİM LİSTESİ

Resim 1: Ser-Odjav'ın Belhiin Am Kurganlarını Gösteren Çizimleri 144
Resim 2: Moğolistan'daki Hun Soylu Mezarları..... 144
Resim 3:1 Numaralı Kurgan Ve Uydu Mezarları Yaş Ve Cinsiyet Göstergeleri.... 145
Resim 4:1 Numaralı Kurganın Üst Örtü Duvarları 145
Resim 5: Kömürleşmiş Tabaka Ve At Arabası Parçaları 146
Resim 6: Taş Dizileri..... 146
Resim 7: 1 Numaralı Kurganın 3 Numaralı Uydu Mezarı 147
Resim 8: 1 Numaralı Kurganın 13 Numaralı Uydu Mezarında Bulunan Kemik Üzerinde Metopik Sutur..... 147
Resim 9: Üç Dişli Çatal Damga 148
Resim 10: 1 Numaralı Kurganın 7 Numaralı Uydu Mezarı 148
Resim 11: 1 Numaralı Kurganın 30 Numaralı Uydu Mezarı 149
Resim 12: 5 Numaralı Mezar 150
Resim 13: 1-6 1 Numaralı Kurganda Bulunan Seramik Kaplar, 7- 5 Numaralı Kurganda Bulunan Sunu Kabı, 8- 30 Numaralı Uydu Mezarda Bulunan Sunu Kabı..... 151
Resim 14: Bronz Kaplar 1-2 Kazanlar, 3- Yük Kazanı, 4- Çaydanlık, 5- Tabak... 152
Resim 15: 1- Cam Kase 2- Lakeli Ağaç Kaseler..... 152
Resim 16: 1- Uç Süslemesi, 2-Kayış Tutacağı..... 153
Resim 17: Tekerlek Jantı..... 153
Resim 18: Tekerlek Yatağı..... 153
Resim 19: 1-Dingil Kapağı..... 154
Resim 20: Kasa..... 154
Resim 21: Sütun Süslemeleri..... 155
Resim 22: 6 Yapraklı Büyük Boy Şemsiye Süslemeleri..... 155
Resim 23: 1-2-3 Dört Yapraklı Küçük Süslemeler, 4- Üç Yapraklı Süsleme..... 156
Resim 24: Yanak Parçaları 156
Resim 25: 1-Altın Alınlık, 2- Gümüş Alınlık, 3-Altın Kaplamalı Bronz Alınlık, 4-Kaplamasız Bronz Alınlık..... 157
Resim 26: 1- Altın Süslemeler , 2- Gümüş Süsleme..... 157

Resim 27: 1-Altın Kuskun Süslemeleri, 2- Altın Göğüslük Süslemesi..... 158
Resim 28: 1- Gümüş Dağ Keçisi Ve Antilop Tasvirli Kuskun Süslemeleri, 2- Gümüş Göğüslük Süslemeleri..... 158
Resim 29: Zırh Parçaları..... 159
Resim 30: Demir Çubuk..... 159
Resim 31: 1 Numaralı Kurganın 30 Ve 20 Numaralı Uydu Mezarlarından Bulunan Bronz Aynalar..... 160
Resim 32: 1 Numaralı Soylu Kurganının 22 Numaralı Uydu Mezarında Bulunan Ayna..... 160
Resim 33: Yeşim Bi Diski..... 161
Resim 34: Yeşim Obje Parçaları..... 161
Resim 35: Aşık Kemikleri İle Ateş Yakmak..... 162
Resim 36: Damgalı Aşık Kemiklerinden Bazıları..... 162
Resim 37: Ahşap Tabut Süslemeleri..... 163
Resim 38: 1 Numaralı Kurgandaki Süslemede Ve Bezeklik Xıx. Mağaradaki Bir Freskodan Ejder..... 164
Resim 39: Tang Dönemine Ait Bir Ayna..... 164
Resim 40: Bilge Kağan Hazinesinden Taç (Detay)..... 165

GİRİŞ

Hunlar ölümden sonra farklı bir hayatın varlığına inanmışlardır. Onlar ölülerini diğer dünyaya yolcu ederken ihtiyaçları olabilecek materyalleri onunla birlikte mezara koymuş böylece aslında ölünün ahirette de dünyada olduğundan farklı bir yaşam sürmeyeceğini düşünmüşlerdir. Belki de ölüm yaşamdan ayrılmamış bütün bir süreç olarak görülmüştür.

Çalışmamızın konusunu Moğolistan'ın Arhangay eyaletinde Öndör-Ulaan Sum'da bulunan yaklaşık 200 kurgan ve bunların uydu mezarlarını içeren Gol Mod-2 mezarlığı ve buluntuları oluşturmaktadır. Hunlarla ilgili bilgilerimiz genelde Çin kaynaklarındaki bilgilere ve Rus arkeolojisine dayanırken Moğolistan sahasındaki arkeoloji hakkındaki bilgilerimiz dil ve kaynak problemleri nedeniyle sınırlı kalmıştır. Biz bu çalışmamızda özelikle Moğol dilinde hazırlanan kaynaklarda yer alan veriler üzerinden Hun kültürünü ve daha sonraki dönemlerde oluşan Türk kültürüyle olan benzerlik ve farklılıklarını anlatmayı amaçladık. Çalışmamız bu kurganlar hakkındaki salt bir envanter çalışması değildir. Zaten buna dair çalışmalar kazı ekibi tarafından yayımlanmaktadır. Bu nedenle kurganlar ve buluntular hakkında öz bilgiler vermeye ve bunlar üzerinden yorumlamaya gidilecektir.

Moğolistan'da özellikle Arhangay eyaleti Hun ve daha geç Türk kültürü açısından önemli bir bölgedir. Koşo Tsaydam, Karabalgasun(Ordubalıq), pek çok Hun kurganı ve kaya resimleri bu eyalette bulunmaktadır. Gol Mod-2 mezarlığı da Arhangay'da 2001 yılında keşfedilmiştir. Mezarlığının bulunduğu bölgenin aslında arkeolojik olarak kayıtlara geçmese de eski kalıntılar barındırdığı yerli halk tarafından bilinmekteydi. Bu nedenle adı Moğol dilinde "Balgasın Tal" idi. Amerikan ve Moğol ekibin 2001 yılındaki projesiyle keşfedilen bu bölge, 100 km uzaklığındaki Gol Mod (Gol Mod-1) Kurganları nedeniyle Gol Mod-2 adını almıştır. Bu iki mezarlık kurganların iç ve dış yapıları, gömüler ve buluntular bakımından oldukça benzer özellikler göstermektedirler.

Gol Mod-2 mezarlığındaki kurganlar Hun dönemi soylu kurganlarının tipik envanterine sahip olması bakımından önemlidir. Özellikle 1 numaralı soylu kurganından elde edilen buluntular genel anlamda diğer Kurganların özellikleri, inşa edildiği dönem, buluntuları çoğu soylu Hun kurganı ile benzerdir. Bu nedenle bu kurganları anlatmak çoğu Hun dönemi kültür ögesini tek bir örnek üzerinden anlatmaktır.

Yöntem

Çalışmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde alt başlık halinde kurgan kelimesinin anlamı, Hun arkeolojisinin tarihçesi ve sınıflandırmada Gol Mod-2 kurganlarının da içinde bulunduğu soylu mezarlarından bahsedilecektir. Son alt bölüm ise Gol Mod-2 mezarlığının bulunduğu bölgenin tanıtımı ve mezarlık hakkındaki genel bilgilere ayrılmıştır.

İkinci bölümde arkeolojik araştırması tamamlanmış olan Gol Mod-2 kurganlarının ve bunların uydu mezarlarının mimari özellikleri ilk alt başlıktır. Burada 1, 5, ve 106 numaralı kurganlar, küçük kurgan ve bunların uydu mezarları hakkında bilgiler detaylı olarak ele alınmıştır. İkinci alt başlık ise buluntulardır. Burada kurganlardan elde edilen önemli buluntular belli başlıklar altında gruplandırılarak değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde son bölümde alt başlık halinde değerlendirilen konuların dışında kalan ancak yine de önem arz eden bazı ögelerin farklı kurgan ve kültürlerle paralellikleri üzerinde durulmuştur.

Son bölüm olan üçüncü bölümde kurganlar ve buluntular Gol Mod-2 kurganların inşa edildiği yer seçimi, kurganların iç ve dış yapı özellikleri, mezar eşyaları, ritüeller, metal teknolojisi, sanat bakımından yorumlanacaktır. Yazılı kaynaklar ve arkeolojik araştırmaların sağladığı verilerle sentezlenen bilgiler kurgan mezarlar ve mezar buluntuların, diğer kültürler ile karşılaştırılarak benzerlikler ve farklılıklar ortaya konacaktır.

Kaynaklar

Moğolistan topraklarındaki Hun arkeolojisi hakkındaki yayınlar genelde raporlar, süreli yayınlardaki makaleler ve araştırma tezleri halinde dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Ayrıca yayınların dilinin Moğolca olması ve araştırma verilerinin yayınlanmasındaki eksiklikler gibi konular da kaynaklara ulaşmada güçlük doğurmaktadır. Bizim çalışmamıza dair ana bilgiler de Moğolca kaynaklarda bulunmaktadır. Gol Mod-2 kurganları hakkındaki bilgilerin %95'ini oluşturan kazı ekibinin 2015 yılında Ulanbator'da yayımladığı Balgasın Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa (Balgasın Tal'da Gol Mod-2 Hun Soylu Mezarları Araştırması) adlı kitaptır. Bu kitapta 2001-2015 yılları arasında araştırması yapılan tüm kurganlar ve buluntuları yer almaktadır. Diğer bir kaynak ise aynı ekibin yayımladığı Hün Ulsiin Soyoliin Öv (The Cultural Heritage of Xiongnu Empire) (Hun İmparatorluğu'nun Kültürel Mirası) adlı eserdir. Ancak bu eserde yer alan açıklamalar daha çok 1 numaralı kurganın genel özellikleri ve bazı süslemelerdeki hayvan motifleridir. Kitapta oldukça az açıklamaya yer verilmiştir. Bu kaynaktan fazla yararlanılamamış, yalnızca bazı objelerin çizim ve fotoğrafları kullanılmıştır. Bunun haricinde kazı ekibinin yayımladığı birkaç İngilizce makaleden de yararlanılmıştır.

1 numaralı soylu kurganının ilk 27 uydu mezarına ait başka bir çalışma Bryan K. Miller, F. Allard, D. Erdenebaatar, C. Lee'nin "A Xiongnu Tomb Complex Excavations at Gol Mod-2 Cemetery, Mongolia (2002-5)" adlı makalesidir. Makalede daha çok yapılan analizlere yer verilmiş ve bütünleşik bir bakış açısıyla kısa bir yazı oluşturulmuştur.

Ç. Yeröol-Erdene'nin Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa (Hun Soylularının Gömü Alanı Araştırması) adlı eseri ise Gol Mod-2'nin de içinde bulunduğu Hun soylularının mezarları hakkında genel bilgileri içermektedir. Bu eserde soylu mezarlarının ortak özellikleri işlense de kitabın basıldığı tarih olan 2015 yılında henüz Gol Mod-2 hakkındaki bilgiler yeni olduğundan fazla bilgiye rastlanmamaktadır.

Objelerin genel açıklamaları ve farklı kurganlar hakkında Ts. Törbat'ın editörlüğünü yaptığı Hünnügiin Tol Biçig (Hun Sözlüğü) adlı eser kullanılmıştır. Bu eserde konular ansiklopedik düzende, sistematik olarak ele alınmıştır. Ayrıca Moğol Bilimler Akademisi Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nün hazırladığı Arheologiin Sudlal adlı dergide ve Ulaanbaatar Devlet Üniversitesi'nin hazırladığı Journal of Archaeology, History and Culture adlı dergide yayımlanan Moğolca makaleler de sıklıkla kullanılmıştır.

Transkripsiyon

Moğol alfabesinin (Kiril) transkripsiyonunda birkaç harf konusunda farklı kullanımlar olduğu için burada bunların karşılığını vermek istedik.

Kiril - Latin

Е е – Ye ye
Ё ё- Yo yo
Ж ж – J j
З з- Z z
И и -İ i
й -i
Ө ө -Ö ö
Ү ү -Ü ü
Х х – H h
Ч ч- Ç ç
Ш ш – Ş ş
Щ щ -Şç şç
Ы – ii
Ю ю -Yu yu

1. BÖLÜM

"KURGAN" VE HUN KURGANLARI

1.1. Kurganın Tanımı

Türkçe bir isim olan "kurgan" kelimesi Rusçada "kurgan, tepe, höyük, tümülüs", İngilizcede ise "istihkam, kale, hisar, türbe, toprak yığını-tepe, tümülüs" anlamlarına gelmektedir. İlk olarak Codex Comanicus'ta karşımıza çıkan kurgan kelimesi genel olarak mezarın üstündeki yığın, tepe, toprak anlamına gelmektedir. Prof. Dr. Yaşar Çoruhlu'ya göre kelime aslında mezarı değil amacı ölüyü korumak olan üstteki toprağı işaret etmektedir. Kurganlar daha çok bozkır kuşağında yayılma göstermişlerdir[1].

Genel olarak insanların ölen kişileri toprağa gömme ve daha sonra bu gömü yerlerini işaretleme ile ilişkisi kurulan kurganların tam olarak ne zaman ortaya çıktığı hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Orta Asya'da Afanesyeva kültürü ile kurganlara ait özellikler görülmeye başlandığına dair fikirler mevcuttur[2].

Kurgan denilince akla tek tip mezarlar gelse de bunlar coğrafya ve tarihlerine, inşa edilen topluluğa göre farklılıklar göstermektedirler. Gol Mod-2 mezarlığında araştırması tamamlanan kurganlar iki çeşittirler. Bunlar yuvarlak formda taş yığma üst örtülü mezarlar ve teraslı olarak adlandırılan, taşlardan oluşturulmuş kare formunda üst örtüsü bulunan rampalı mezarlardır. Üçüncü bir form olabilecek mezarlar ise soylu mezarlarının yanında yer alan ve birinci formdaki mezarlarla benzer özellikler gösteren uydu mezarlardır.

1.2. Hun Kurganları

1.2.2. Hun Arkeolojisinin Tarihçesi

Hun arkeolojisi XIX. yüzyılın sonlarında Y. D. Talko-Grintseviç'in araştırmaları ile başladı. Ancak bu ilk adımlar araştırma sırasında kurgan duvarının

[1] Yaşar Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar- Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme**, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 22-27.
[2] **A.e**., s.79.

çökmesi ve kazıların durması ile yarıda kalmıştır. Onun yaptığı bu araştırmalar Hun arkeolojisinin ilk adımlarını oluşturmaktaydı. Ancak yine de Hun arkeolojisi Noin ula (Noyon Uul) Kurganlarındaki buluntular ile ilgi çekici hale geldi. Noin Ula'dan önce Talko-Grintseviç Il'movaia Pad' (Burgast Am), Jid Gol'ün doğu sahilindeki Direstuiskii Kultuk (Derstiin Hötlög), Har-Us, Gudjir-mıge (Gujirmeg), Orgoiton, Örgön Höndii, Tsaram, Ust'-Hiagt çevresi (Bor, Uval, Uval'in batı bölgesi, Lipovskii), Suuj (Orta Suuj, İç Suuj), Burdun, Edüi ve Huurai Bulag gibi yerlerde araştırmalar yaptı. O kazdığı mezarları kütük duvarlı (odalı) ve ahşap tabutlu olarak iki şekilde sınıflandırdı. Bunlardan kütük duvarlı (odalı) olanları Hunlarla, ahşap tabutlu olanları ise Kırgızlar ve Hamniganlarla ilişkilendirdi. Ancak daha sonra bu sınıflandırmasının yanlış olduğu ortaya çıktı ve bunların Hunların kurganları olduğu anlaşıldı[3].

Moğolistan topraklarında Töv eyaletindeki Bornuur ve Batsumber ile Selenge eyaletindeki Mandal Sum'da bulunan Noin Ula'nın keşfi 1912 yılına dayanmaktadır. Moğol Altın Enstitüsü teknikeri A. Ballod tesadüfen bulduğu Noin Ula Kurganı'nı bir yıl sonra "Moğolistan Haraa Gol'ün kaynağında bilinmeyen bir toplumun erken mezarı" olarak nitelendirdi. Daha sonra, 1924 yılında P. K. Kozlov buraya gelerek araştırmalarına başladı ve 10 adet kurganı kazdı. Ancak o, kurganın iç ve dış yapısını araştırmasının dışında bırakarak yalnızca soyguncuların açtığı delikleri güçlendirerek doğrudan mezar odasına ulaştı ve buradaki buluntularla ilgilendi[4]. 1924 yılında Sovyet arkeologlar S. A. Teplouhov ve G. I. Borovka araştırmalara katılarak 24 numaralı kurganı kazdı ve bu kurganların Hunlara ait olduğunu belirttiler[5]. Noin Ula'nın keşfiyle Hun arkeolojisi alanındaki araştırmalar hızlandı, özellikle Sovyet arkeologlar Transbaykalya, Moğol arkeologlar kendi topraklarında ve son olarak da pek çok diğer milletten arkeologlar Hun arkeolojisi araştırmaları için Moğolistan'a gelerek Hun kurgan ve yerleşimlerini incelemeye başladı.

---

[3] D.Tseveendorj, Ts. Törbat, "Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA. Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, s. 147; Sergei S. Minyaev, "Tsaram: A Burial Ground of the Hsiung-nu Elite in Transbaikalia", **Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia**, C.XXXVII, S.2, 2009, s.59.

[4] Minyaev, **"Tsaram"**, s.49.

[5] Çh. Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, Mönhiin Useg XXK, Ulaanbaatar, s.15.

Noin Ula'da devam eden kazılarda 1926'da Sujigtiin Am'da G. I. Borovka ve 1927 yılında Sujigt Am ile Juramtiin Am'da A. D. Simukov kazılar yaptı. Bunlardan 6 numaralı kurganda bulunan lakeli Çin kabı sayesinde Noin Ula'nın tarihlendirilmesi gerçekleşti[6]. 1927 yılında ise V. V. Polov, Ulaan Ude yakınlarındaki Ivolga yerleşimini kazmak için harekete geçti. Böylece Hunların yerleşim alanlarıyla ilgili ilk araştırmalar da başladı[7]. Ivolga hem yerleşim hem de mezar alanı olmasıyla önem taşımaktaydı.

Arkeolog G. P. Sosnovskii'nin önderliğindeki Buryat-Moğol Arkeoloji Araştırma Programı (1928-1929) Il'movaia Pad'de ve Ivolga'da kazılar yaptılar. 1949'da A. P. Okladnikov'un başkanlığındaki Buryat-Moğol ikinci arkeoloji ekspedisyonu Jid Nehri'nin batı kaynağında Hujir, Il'movaia Pad yakınlarındaki Çeremuhovaya Pad (Moiltin Am) gibi yerlerde Hun mezarları tespit etti. 1957 yılında Moiltin Am'da araştırmalar yapıldı. Ivolga yerleşmesi ve mezar alanı kompleksi kazılarını 1949-1950 yıllarında V. P. Shilov ve 1956 yılından sonra A.V. Davidova devam ettirdiler[8].

Yüzyılın ortalarında Moğol araştırmacılar da kendi topraklarındaki Hun arkeolojisi ile ilgilenmeye başladılar ve 1953 yılında O. Namnandorj, Arhangay eyaletindeki Haşaat Sum'da Gaşuunii Nehri'nde; Selenge eyaletinin Hoid Ilget Tolgoi gibi bölgelerindeki Hun kurganlarında araştırmalar gerçekleştirdi. 1954 yılında Ts. Dorjsüren Hun arkeolojisi ile ilgili araştırmalarına başlamış ve üç yılda Noin Ula'da bir soylu kurganı, 14 adet küçük mezar kazmıştır. Noin Ula'da gerçekleştirdiği bu araştırma aslında bir Moğol arkeoloğun ilk defa Moğolistan topraklarında kendi başına gerçekleştirdiği kazıydı. Dorjsüren, 1956 yılında ise Gol Mod (GM-1) adlı Hun mezarlığını tespit etti ve orada 26 uydu mezarın kazı araştırmasını gerçekleştirdi[9]. O, 1961 yılında "Umard Hünnü: Ertnii Südlaliin Şinjilgee" (Kuzey Hunları: Erken

[6] Tseveendorj, Törbat, "**Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa"**., s.148-149.
[7] Ts. Törbat, "Hot Suriin", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA. Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, s. 132-133.
[8] Tseveendorj, Törbat, "**Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa"**, s.147-148.
[9] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s.16-17; Törbat, "**Hot Suriin"**, s.132-133.

Araştırmaların Analizi) adlı kitabını yayımladı. Beş bölümden oluşan bu eserde ortaya çıkarılan kurganlar ve yerleşmelere ait bilgiler verilerek bunların tarihlendirilmesi ile ekonomi, toplum, siyasi yapı ve kültür gibi konuları içermekteydi[10]. O, daha sonra, 1961 yılında V. V. Volkov ile birlikte Hovd eyaletinde çalıştı. Manhan Sum'da Tahiltın Hotgor (Haalgatın Zavsar) adı verilen yerde Hunların başka bir gömü alanını ortaya çıkardı ve orada iki kurganda kazı araştırması yaptı. Ayrıca Dorjsüren, Macar Arkeolog I. Erdeli ile birlikte Noin Ula Hujiriin Am'da iki kurgan kazdı[11]. 1961 yılında Kh. Perlee de Mongol Ard Ulsın Ert, Dundad, Uyein Hot Surinii Tovçon" (Moğolistan'ın Erken, Orta Devirlerinin Şehir Yerleşimlerinin Özeti) isimli bir yazısında ilk defa Hunların pek çok yerleşimini tanıtmıştır[12].

1960 yılında N. Ser-Odjav, Ts. Dorjsüren, D. Dorj ve T. Horvat'tan oluşan Macar ve Moğol arkeologlar Ulanbator'da Selbe Nehri'nin yakınlarında bulunan Hun mezarlarını araştırmaya başlamışlardır. Belhiin Am adı verilen bu alanda kazdıkları toplam üç kurgandan oldukça az buluntular elde etmişlerdir (Resim 1)[13].

1962 yılında Prof. Rudenko, P. K. Kozlov'un ortaya çıkardığı materyalleri içeren "Hünnüçüüdiin Soyol ba Noyon Uuliin Bulşnuud" (Hunların Kültürü ve Noin Ula Mezarları) isimli bir kitap yayınladı. 1963-1964 yıllarında I. Erdeli, D. Navaan Arhangay eyaletinde Erdenemandal Sum'daki Hünüi Nehri havzasındaki Naima Tolgoi isimli alandaki Hun mezarlarından dördünde araştırma yaptılar. 1969 yılında Darhan şehrinin yakınlarındaki toprak çalışmaları sırasında bir kurgan ortaya çıkarıldı ve buradaki buluntuların bazılarını A. P. Okladnikov yol boyunca yayılmış halde buldu. Daha sonra ise bulunan altı kurganda Kh. Perlee, Yu. S. Grişin araştırmalarda bulundu. Daha sonra Gurvan Gol Araştırma Ekibi (Perlee ve Grişin) Dornod eyaletinde Tsagaan Çuluut'ta bir, Henti eyaletindeki Duulga Uul'da beş Hun kurganı kazdılar. 1965-1971 yılında Konovalov Transbaykalya'da toplam 41 kurganda araştırma yaptı. Konovalov araştırmalarında Hunların ekonomisi, sosyal yapısı,

[10] Ts. Dorjsüren, **Umard Hünnü (Ertnii Sudlaliin Şinjilgee),** ESH, Ulaanbaatar, 1961.
[11] Tseveendorj, Törbat, **Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa**, s.149.
[12] Törbat, "**Hot Suurin"**, s. 132-133.
[13] Yeröol-Erdene, **a.g.e**, s.19; N. Ser-Odjav, "Mongol-Ungariin Hamtarsan Ertnii Sudlaliin Şinjilgeenii Ajliin Tuhai I", **A.S.**, C. III, Ulaanbaatar, 1963, s.33.

kökeni gibi konuları da çalıştı ve bilimsel metodoloji, yüksek kalitede çizim ve tablolar kullandı[14].

1971 yılında V. V. Volkov ve D. Navaan Övörhangay eyaletinde Tevş Uul'da bir Hun kurganında kazı araştırması yaptılar. 1977 yılında Salhit Posta istasyonunun yakınlarında beş mezar ve Arhangay, Bulgan, Selenge, Töv, Manhan eyaletlerinde yaklaşık 42 kurgan kazıldı[15].

1966'da Ts. Dorjsüren'in araştırmasına başladığı Boroogiin Suurin yerleşmesinde daha sonra D. Tseveendorj kazılar yaptı[16]. D. Tseveendorj 1970 ve 1980'li yıllarında Tevş Uul, Çandman Uul, Nühtiin Am, Hirgist Hooloi, Ontolt, Tarvagatai, Hudgiin Tolgoi, Solbi Uul, Naima Tolgoi, Duulga Uul, Zaraa Tolgoi, Songinı Baruun Uul, Morin Tolgoi, Baga Gazrın Çuluu gibi alanlarda kazılar yaptı. Bunlardan en önemlilerinden olan Naima Tolgoi'de damgalı kap, bronz ayna, M.S. 14 tarihli bir bronz sikke bulundu. Yine Morin Tolgoi'de bir kurgandan bir kopuz çıkarıldı. Ayrıca Tseveendorj, Z. Batsaihan ile birlikte 110 Hun seramik kabını inceledi ve kapsamlı bir makale yayımladı[17].

1989 ve 1990 yıllarında Moğol, Macar ve Sovyet arkeologlar Baga Gazrın Çuluu, Tarvagatai, Hüüşiin Hotol, Baruun Hairhan gibi yerlerde kazılar yaptılar[18]. 1980 yılında S. S. Minyaev Durenii yerleşimi, Derestuy (Derst), Tsaram'da Hun mezarları kazıp çalıştı. 1998 yılında Derestuy'da yapılan kazılarda elde edilen sonuçlardan bir monograf yayınladı. Yapılan bu çalışmanın en önemli sonucu Hunların standart halk gömü ritüelleri ile ilgili bilgiler vermesiydi. 1990'lı yılların

[14] Tseveendorj, Törbat, "**Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa",** s.147-149.
[15] **A.e**., s.149.
[16] Törbat, "**Hot Suurin**", s.133-134.
[17] Tseveendorj, Törbat, "**Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa"**, s.149-150; **몽골 모린 톨고이 흉노 무덤 (Töv Aimgiin Altanbulag Sum Mongoliin Morin Tolgoin Hünnügiin Üyein Bulş: Mongol-Solongosiin Hamtarsan Sudalgaanii Tailan II)**, Kore Ulusal Müzesi, Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi, Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2001, s.231.
[18] D. Tseveendorj, "Baga Gazriin Çuluu, Tarvagatai, Huuşiin Hotol, Baruun Hairhanii Hünnü Bulş", **A.S.**, C.XX, Ulaanbaatar, 2000, s.36.

sonlarında Hiagt şehrinin yakınlarındaki Tsaram Mezarlığı'ndaki büyük bir kurgan kazıldı ve sonuçları yayımlandı[19].

1990ların başında Z. Batsaihan Hun arkeoloji araştırmalarına başlamıştır. Delgerhaan Dağı, Burhan Tolgoi, Emeel Tolgoi, Tamirın Ulaan Hoşuu gibi yerlerde kazılar yapan Batsaikhan, 2003 yılında Hunların gömü gelenekleri ve inançları gibi konuları içeren "Hünnü: Arheologi, Ugsaatnii Zui, Tüüh" (Hunlar: Arkeoloji, Etnografi, Tarih) adlı bir kitabını yayımladı[20].

1990'lardan sonra artık yalnızca Rus-Sovyet bilim adamları değil tüm dünyadan araştırmacılar ekipler halinde Hun arkeolojisi hakkında araştırma yapmak için Moğolistan topraklarına geliyorlardı. 1991 yılında Moğolistan-Japonya ortaklığı ile gerçekleşen "Gurvan Gol" projesi kapsamında Borbulag araştırılmaya başlandı[21]. Moğol-Fransız ekibi 1994-1999 yılları arasında Burhan Tolgoi'de 96 mezardan 78 adetini kazdılar. 2003 yılında Ts. Törbat, Ç. Amartuvşin, U. Erdenebat "Egiin Goliin Sav Nutag Dah Arheologiin Dursgaluud: Hürliin Uyees Mongolın Uye" (Egiin Gol Havzasındaki Arkeolojik Kalıntılar: Bronz Çağından Moğol Çağına)" adlı eserde[22] Egiin Gol'deki kazıların yanı sıra Burkhan Tolgoi ile ilgili açıklamaları ve çizimleri yayımladılar. Moğol-Amerikalı ekip de 1994, 1996 yıllarında bölgede kazılar yaptı. Ayrıca Fransız ekipten Dr. P. H. Giscard 1998-1999 yıllarında kazılan 58 mezardaki materyalleri baz alarak Hunların gömü gelenekleri ile ilgili bir eser yayınladı[23].

2000 yılında Moğolistan-Kore arkeoloji ekibi Morin Tolgoi'de kazılara başladı[24]. Moğol-Fransız ekip Ts. Dorjsüren'in 1950'lerde başlattığı ancak 1957'de ciddi heyelanlar nedeniyle sürdüremediği GM-1 mezarlığının araştırmasına devam ettiler[25]. 2010 yılına kadar buradaki 420 adet mezarın haritasını oluşturdular ve 3 adet

[19] Tseveendorj, Törbat, "**Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa"**, s.148.
[20] **A.e**., s. 150.
[21] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s. 23.
[22] Ts. Törbat, Ç. Amartuvşin, U. Erdenebat, **Egiin Goliin Sav Nutag Dah Arheologiin Dursgaluud**, Soyombo Printing, Ulaanbaatar, 2003.
[23] Tseveendorj, Törbat, **Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa**, s.150.
[24] **A.e**., s. 151
[25] Jean Paul Desroches, "La nécropole de Gol Mod en Mongolie (note d'information)", **Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 147e année**, S. 3, 2003, s. 1172.

soylu mezarı ile 15 adet uydu mezarını kazdılar. Alandaki en büyük mezar bu dönemde araştırması tamamlanan 20 numaralı mezardı[26]. 2001 yılında Moğol-Belçikalı ekip Bulgan eyaletindeki Bureghangai Sum'daki Övgönt'ta kazılar yaptı. Ayrıca Ts. Törbat, Arhangay eyaletindeki Tamırın Ulaan Hoşuu'da 370 adet küçük mezar bulunan alandan iki adetini kazdı. 2001 yılında Moğol-Amerikalı ekip Gol Mod-2 isimli kazı yerini bularak 452 mezardan 28 uydu mezarı kazdılar. 2003-2008 yıllarında ise aynı ekip Dundgov eyaletindeki Baga Gazriin Çuluu'da kazılar gerçekleştirdi[27]. 2005 yılında ise Selenge eyaletindeki Boroogiin Suurin, 2007'de Töv eyaletindeki Tereljiin Dörvöljin kazıları başladı[28].

1974 yılında ilk olarak H. Perlee ve D. Tseveendorj tarafından tespit edilen Duurlig Nars mezarlığı 2006 yılında Monsol Projesi kapsamında kazılmaya başlandı. Moğol-Koreli ekip bir soylu mezarı ve iki adet küçük mezar kazdılar. Burada bulunan 2 numaralı kurgandan çıkarılan TLV[29] formundaki ayna, mezarın tarihinin M.Ö.I-M.S.I. yüzyıl olarak belirlenmesini sağladı. 2009-2010 yıllarında da iki adet soylu mezarı daha kazdılar. 2006 yılında Moğol-Rus ekibi Noin Ula'da kazılara tekrar başladılar ve oradaki Sujiktiin Am'da kazılan soylu mezarında at arabasının ekipmanları, Çince yazılı lakeli kap gibi objeler buldular. 2009 yılında 31 numaralı, 2011 yılında Sujigtiin Am'daki 11 numaralı ve 2012 yılında 22 numaralı mezarı kazdılar. 2007 yılında Moğol Devlet Müzesi, Pensilvanya Üniversitesi ile birlikte arkeolojik araştırmalar gerçekleştirdi[30]. 2014 yılında Moğol ve Monakolu ekip GM-1 kurganlarında araştırmalarına başladı. Alandaki mezarların sayısı 483 olarak belirlendi. Bunlardan 214 adeti soylu mezarı olan dikdörtgen planlı ve rampalı yapılardı[31].

[26] Tseveendorj, Törbat**, Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa**, s.151; Ç. Yeröol-Erdene, I. Otani, "The Chinese Inscription on the Lacquerware Unearthed from Tomb 20, Gol Mod I Site, Mongolia", **The Silk Road**, C.XIII, 2013s. 104.
[27] Tseveendorj, Törbat, "**Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa"**, s. 150-151.
[28] Törbat, "**Hot Suurin**", s.133.
[29] Üzerlerinde bulunan motiflerin T, L ve V harflerine benzerliği nedeniyle bu ismi almışlardır.
[30] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s.17,22; Tseveendorj, Törbat, "**Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa**, s. 151.
[31] Yeröol-Erdene, Otani, "**Lacquerware**", s. 104.

Çin'de ise Hunların kuruluş devrine, Kuzey ve Güney Hunlarına ait olduğu belirlenen veya tahmin edilen pek çok kurgan ve yerleşim bulunmuştur. K'o-sheng Chuang Mezarlığı, Tao-tzun-tzu Mezarlığı , Hsi-kou P'an Mezarlığı, Li Chia T'ao-tzu Mezarlığı, Doğu Miao Vadisi Mezarlığı, Nan-wan Mezarlığı, Nan-yüeh Mezarlığı, Pu-tung Vadisi mezarlığı, Shang-sun Chia Chai Mezarlığı, Shen-mu Ta-pao-tang Mezarlığı, Kang-chai Köyü Mezarlığı, Shou Kasaması Ch'in-Han dönemi mezarlığı, Hsich'a Vadisi mezarlığındaki kimi mezarlar, Ch'a-wu-hu Vadisindeki 3 numaralı mezar ve T'ung-Ch'üan Tzao-miao-erh Vadisindeki M25 numaralı mezarlar bunlardan bazılarıdır[32].

Ta-pao-tang şehri harabelerinde ise çok miktarda Hun kültürüne ait objeler bulunmuştur. Bunlardan biri de Çin hakimiyetini kabul eden Güney Hunlarının Chi'ieh-ch'ü'süne verilen ve üzerine "Han Hunlarının T'i-t'ai-ch'i-ch'ü'sü" yazan mühürdür[33].

1.2.3. Önemli Hun Kurganları ve Özellikleri

Hun kurganları genel olarak ikiye ayrılmaktadır. Bunlar yuvarlak veya dikdörtgen formda taş örtülü basit mezarlar ve rampalı, dikdörtgen (veya yuvarlak) formda, üstünde taş duvarları ve taş katmanları bulunan genelde soylu kurganı veya teraslı mezar olarak adlandırılan mezarlardır. Ayrıca basit mezarlarla aynı yapısal özellikleri gösteren yalnızca ikinci türdeki kurganların çevresinde yer almaları ve onlarla ilişkili olmaları nedeniyle basit kurgan tipinden ayrılan uydu mezarlar da üçüncü bir çeşit olarak incelenebilir.

Boyutları 20 hektardan 1750 hektara kadar olan bu mezarlıkların en büyükleri Noin Ula, GM-1, Gol Mod-2 mezarlıklarıdır (Resim 2). Töv eyaletinde Bornuur, Batsümber ve Selenge eyaletinde Mandal Sum'da bulunan Noin Ula'da Kozlov, 212 kurgan olduğunu kaydetmiştir. Bunlardan yalnızca 12 adet soylu mezarı ve yaklaşık 40 uydu mezarın araştırması yapılmıştır. Sujigt, Zuramt, Hujirt olarak üç ağıza ayrılan

[32] Tilla Deniz Baykuzu, **Asya Hun İmparatorluğu**, Kömen Yayınları, Konya, 2012, 209-223.
[33] **A.e.**, s.220.

mezarlıkta kurganlar kümeler halinde yer almakta ve doğuda küçük bir küme ile batıda daha büyük bir küme bulunmaktadır. Bunlarda toplam 29 adeti güneyinde rampası bulunan kurganlar halinde görünmektedir[34].

GM-1 mezarlığında ise son olarak 483 adet kurgan kaydedilmiş ve bunların 214 adetinin dikdörtgen planlı, rampalı yapılar olduğu belirlenmiştir. Burada dikkati çeken bu soylu kurganlarının alandaki kurganların neredeyse yarısını oluşturuyor olmalarıdır. Bölgede geri kalan 269 adet mezar ise basit mezarlar ve uydu mezarlardır[35].

Üçüncü büyük mezarlık Gol Mod-2 mezarlığıdır ve alanda yaklaşık 400 adet kurgan bulunmaktadır. Pek çok küme halinde toplanmış kurganlar içeren[36] mezarlıkta bu kurganların 98 adeti dikdörtgen planlı ve rampalı mezar türündendir. Burada soylu kurganlarının boyutları 8 metreden 83 metreye kadar değişmektedir. En yüksek boyutlusunun çapı 28.3 m olan yuvarlak planlı basit mezarlar da yaklaşık 85 adettir. Uydu mezarlar ise yaklaşık 250 adettir[37].

Hentii eyaletinde de Hunlara ait iki adet soylu mezarlığı bulunmaktadır. Bunlar 100 ve 60 hektarlık alanları ile Duurlig Nars ve Borbulag mezarlıklarıdır[38]. Duurlig Nars Mezarlığı'nda 299 adet kurgan bulunmaktadır. Kazılan 16 kurgandan 3 adeti soylu kurganıdır. Radyokarbon testleri tamamlanan 9 adet kurganın M.S. I. yüzyıla ait oldukları saptanmıştır. Borbulag mezarlığı ise Binder ve Bayan-Adarga Sum'da bulunmaktadır. Mezarlıkta Gök-Türk, Moğol ve Hun dönemine ait mezarlar

---

[34] Ursula Brosseder, "Xiongnu Terrace Tombs and Their Interpretation as Elite Burials", **Current Archaeological Research in Mongolia: Papers from the First International Conference on "Arhaeological Research in Mongolia" Held in Ulaanbaatar August 19th-23rd, 2007**, J. Bemmann, H. Parzinger, E. Pohl, Ts. Tseveendorj (Ed.), 2009, s.250-251; Yerööl-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s.15.

[35] Yerööl-Erdene, Otani, "**Lacquerware**", s.104.

[36] Brosseder**, a.g.m**., s.250.

[37] Bryan K. Miller v.d., "A Xiongnu Tomb Complex Excavations at Gol Mod-2 Cemetery, Mongolia (2002-5)", **Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology**, C.II, S.2, 2006, s.1-2.

[38] Brosseder**, a.g.m.**, s.251.

da tespit edilmiştir. Hun dönemine ait olan kurganların sayısı 136'dır. Burada yalnızca en büyük mezarın jeofizik araştırması tamamlanmıştır[39].

Rusya'da, Buryat Cumhuriyeti topraklarındaki Il'movaia Pad'da Sudza mezarlığında yaklaşık 300 adet kurgan yer almaktadır. Hövd eyaletindeki Manhan Sum'da 19 hektar ölçüleriyle en küçük mezarlık olan Tahiltın Hothor mezarlığında yaklaşık 130 mezar bulunmaktadır. Bunlardan 2015 yılına kadar yalnızca 3 soylu, 9 uydu mezar ve 2 adet sunu yapısı kazılmıştır[40]. Tsaram ve Orgoiton I mezarlıkları da Buryat Cumhuriyeti topraklarında bulunmaktadır.

Tuva'da bulunan Bai-dag II mezarlığında 11 adet yuvarlak ve 4 adet dikdörtgen planlı rampalı mezar bulunmuştur. Yuvarlak planlı mezarlar İskit ve Kokel' Kültürü mezarı, dikdörtgen ve rampalı mezarların tümü de Hun mezarlığı olarak belirtilmiştir. Bunlardan en büyüğü kuzeydoğuda bulunan ve 30 metrelik bir rampaya sahip 9 numaralı mezardır[41].

Çin'deki Hun kültürüne ait buluntular ise daha çok İç Moğolistan Özerk Bölgesi Yin Dağı güney eteklerinde ve nehir yataklarının etrafında yer almaktaydı. Bunlardan Ordos yaylasında bulunan Hsi-kou P'an Mezarlığında çeşitli dönemlere ait 12 mezar bulunmuştu. Genelde dikdörtgen bir mezar çukuru ve toprak tepecikten oluşan mezarların içinde ölülerin başları kuzeye yönündeydi. M4 içinde altın, gümüş, yeşim taşından objeler bulunan Hun soylusuna ait bir mezardı. Sha'an-hsi eyaletindeki T'ung-ch'üan, Tzao-miao-erh Vadisi M25 numaralı mezar ise doğu-batı doğrultusundaki dikdörtgen bir mezardı[42].

Sha'an-hsi eyaletinde olan Kang-chai Köyü Mezarlığı'da 1994 yılında araştırması yapılan kuzey-güney doğrultusundaki M13 numaralı mezarın Güney Hunlarından bir kadına ait olduğu belirlenmiştir. Güney Hunlarına ait başka bir mezar

[39] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s. 23.
[40] Brosseder**, a.g.m**., s.250; Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s.20, 24.
[41] Brosseder**, a.g.m**., s.251, 255-256.
[42] Baykuzu, **a.g.e.**, s. 209-213.

1973-1981 yıllarında yapılan çalışmalarda 182 mezar bulunan Shang-sun Chia Chai mezarlığındadır. Burada yer alan 12 numaralı mezarda Hunların Çin'e bağlandığı dönemde Hun yöneticine verilen bir mühür bulunmuştur[43].

Hun soylu mezarlarının bazıları doğu-batıya doğru eğimli olsa da genelde kuzey-güney rotasyonludur. Gömülen kişinin başı kuzeye gelecek şekilde konumlandırır. Bu mezarların rampaları ana mezar bölümünün güney duvarına bitişik olarak uzanırlar. Bunlar genelde mezar odasına kadar derinleşmekte ancak mezar odasının tabanına ulaşmadan sonra ererek ondan daha yukarıda kalırlar[44].

Genelde rampa ve mezarın ölçüleri arasında bir korelasyon bulunmaktadır. Daha büyük ana mezar yapıları daha büyük rampalara sahiptirler. Mezar küçüldükçe rampanın boyutları da küçülmektedir. Mezarın üst yapısında bulunan taş duvarların sayısı ise mezarın boyutlarıyla ilgili görülmemektedir. Ayrıca bu mezarların derinliği 8 ile 18 metre arasında olmaktadır[45].

Tsaram'daki üst yapısında ağaç keresteleri ile bölmeler yapılmış kurgan[46] gibi istisnalar bulunsa da genelde soylu mezarlarının üst yapısında taş dolgudan bölmeler yer almaktadır. Genelde mezar odaları kurganların merkezinde bulunmakta ve mezar derinleştikçe daralıp dış yapıdan daha küçük boyutta olmaktadırlar. İç yapıda dış, iç oda ve tabut mevcuttur. Tahiltın Hotgor 64 numaralı gibi küçük mezarlarda ise yalnızca mezar odası ve tabut vardır. Ancak istisna olarak Gol Mod T79 ve Noin Ula'daki Ballod Kurganında tabut bulunmamaktaydı[47].

1.2.4. Yazılı Kaynaklara Göre Hunlarda ve Türklerde Cenaze Uygulamaları

[43] **A.e.**, s.219-220.
[44] Brosseder, **a.g.e**., s.257.
[45] **A.e.**, s.257-261.
[46] **A.e**, s.257.
[47] **A.e**, s.263.

Hunların cenazeleri hakkında açık bilgiye yalnızca Shih-chi'de yer verilmiştir. Burada yer alan bilgilere göre Hunlar altın ve gümüş aksesuarlı, kürk ve kumaşın kullanıldığı bir iç ve dış olacak şekilde çift tabut uygulaması ile gömü yapılırdı. Mezarların üzerine höyük yapılmaz ve ağaç dikilmezdi[48]. Ancak bunun nedeni Han Hanedanlığı döneminde Çin'de inşa edilen mezarlarda bulunan oldukça yüksek höyüklerin inşa edilmiş olmasıdır[49]. Ayrıca Sima Qian'ın M.Ö. 145-86 yılları arasında yaşadığı kabul edilirse genel olarak Hunların çift tabut kullanımının bu erken tarihlerden itibaren var olduğu görülmektedir.

Shih-chi'de ayrıca Hunların yas kıyafeti kullanmadıklarından, bir yönetici öldüğünde, genellikle kendisinin ardından ölüme zorlanan yüzlerce hatta binlerce bakan ve cariyelerinden söz edilmektedir[50]. Tüm bu bilgilerin dışında kaynaklarda Asya'da bulunan Hun devletinin cenazeleri ile ilgili bazı küçük bilgiler bulunmaktadır. Bunlar cenazeler için verilen hediyelerdir. Tıpkı bir Hun elçisinin Çin'de ölmesi ve daha sonra ülkesine gönderilirken harcanan altınlardan bahsedilirken[51] veya Wang Mang döneminde Wu-Lei Şanyü'nün öldürülen oğlunun cenazesi gönderilirken[52] olduğu gibi hediyelerin genelde yüksek meblağda ve değerde olduğu kaynaklarda belirtilmiştir.

Avrupa Hunlarında da ölülerin tabutlara koyulduğundan bahsedilmekte ve Asya Hunları ile olan benzerlikleri görülmektedir. Jordanes Attila'nın cenaze töreni anlatılırken onun naaşının ordugahın ortasındaki ipek çadırın içinde bekletildiğini ve etrafında Hun süvarilerinin savaş oyunları oynadıklarını yazmaktadır. Bunlar olurken insanlar halk dilinde ağıtlar söylüyorlardı. Ayrıca erkekler bu cenaze töreninde geleneğe uygun olarak yüzlerini yaralıyor ve saçlarını kesiyorlardı[53]. Bu türde olan

[48] Sima Qian, **Records of the Grand Historian: Han Dynasty II**, Burton Watson (çev.), Columbia Üniversitesi Yayınları, Hong Kong, New York, 1961, s. 137.
[49] Gelegdorj Eregzen, "Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Bütets Deh Gadnii Soyoliin Noloog Todruulah N", **A.S.**, C. XXIX, 2010, s.248.
[50] Sima Qian, **a.g.e.**, s.137.
[51] **A.e.**, s.157.
[52] Baykuzu, **a.g.e.** s. 142.
[53] Ali Ahmetbeyoğlu, **Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları,** Yeditepe, İstanbul, 2014, s.117-118.

buluntular Hun kurganlarında yer almaktaydı. Örneğin, Tsaram ve Noin Ula Kurganlarında mezar odasının içinde insan saçları örülmüş halde bırakılmıştı[54].

Attila'nın cenaze töreninde mezarın başında *strava* adı verilen cenaze yemeği yenmiş ve daha sonra naaşı altın, gümüş ve demir olan üç tabuta yerleştirilmişti. Ayrıca mezara düşmandan alınan silahları, altın işlemeli ve taş kakmalı at koşum takımları dahil olmak üzere pek çok obje bırakılmıştı. Attila'nın mezarının gizli kalması için de gece gömü yapılmış ve mezarı kazanlar öldürülmüştü[55].

Göktürklerin cenaze törenleri hakkında bilgi veren Tang Hanedanı tarihi ise Göktürklerin ölülerini çadıra koyup, akrabaları, oğulları ve torunlarının kestikleri kurbanları çadırın önüne yığdıklarını belirtmektedir. Daha sonra bu çadırın etrafını 7 defa dolaşarak kapısının önünde ağlarken yüzlerini yaralar ve kanatırlardı. Eşyalarını ve atlarını ölüyle aynı yerde yakarlardı. Yaktıkları külleri ise bekletir ilkbahar ve yazın ölenlerin küllerini sonbaharda, sonbahar ve kışın ölenlerin küllerini ise ilkbahara kadar bekletirlerdi[56].

Göktürklerin aslında iki kere cenaze merasimi yaptıkları görülüyor. Beklettikleri külleri gömecekleri zaman akrabaları yeniden kurban töreni yaparlar, atla etrafında dolaşırlardı. Bu tören sırasında da yüzlerini yaralayan Göktürkler toprağı kazarak mezar hazırlar ve külleri bu mezara koyarlardı. Üstüne balbal dikilirdi. Kurban edilmiş hayvanlar dikili taşların üzerine asılırdı. Ayrıca burada bir cenaze yemeği yenirdi[57].

[54] Ç. Yeröol-Erdene, Eregzen G., "Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Gazar Dah Daguul Bulş, Tahiliin Baiguulamjiin Tuhai", **A.S.**, C.XXXII, 2012, s.169.
[55] Ahmetbeyoğlu, **Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı,** s.118.
[56] Ahmet Taşağıl, **Gök-türkler I-II-III**, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2014, s. 136.
[57] **A.y**.

2. BÖLÜM

GOL MOD-2 KURGANLARI VE BULUNTULARI

2.1. Gol Mod-2

Arhangay, Moğolistan'ın 21 eyaletinden biridir. Moğolistan topraklarının tam ortasında bulunan eyalet toplam 19 adet sum'a ayrılır. Gol Mod-2 eyaletin Öndör-Ulaan Sum'unda bulunmaktadır. Burada Bronz çağına ait gömüler, geyikli taşlar, insan heykelleri, sunu yapıları ve duvar resimleri bulunmaktadır.

Gol Mod-2 kurganları Öndör-Ulaan Sum'da Hangay Dağları'nın kuzeyinde, Hanui Irmağı'nın 12 km doğusunda yer almaktadır (N48°00'00" E101°13'00"). 2.2 km doğu-batı ve 1.3 km kuzey-güney doğrultusunda uzanan mezarlık alanında yaklaşık 400 üzerinde mezar bulunmaktadır. 1800 metre yükseklikte[58] bulunan mezarlıktaki kurganlar Hanui Irmağı'nın kollarına oldukça yakın bulunmaktadır. Yoğun kumlu bir alanda yayılan mezarlık alanında kurganlar kimi zaman orman içinde kimi zaman ise açıklık alanlarda yer almaktadır. Kurganların birçoğunun üzerinde büyüyen ağaçlar onları orman içinde gizlemektedir.

Temmuz 2001 yılında "Mongoliin Ertnii Nuudliin Belçeriin Aj Ahui – Hanuin Höndii" (Moğolistan'ın Erken Göçebe Pastoralizmi- Hanui Vadisi) adlı proje ile daha önce belirlenen GM-1 mezarlığının yakın çevresinde bir mezarlık belirlenmiş ve haritası çıkartılmıştır. Mezarlıkta yer alan kurganlardan 98 adeti dikdörtgen planlı ve rampalı, 9 adeti yuvarlak planlı ve rampalı, 81 adeti ise merkezinde çökük bulunan yuvarlak planlı üst yapıya sahip mezarlardır. Bu mezarların bazılarının etrafında uydu mezarları bulunmaktadır. Mezarlığın bulunması ve haritalanmasından sonra 2002, 2004 ve 2005 yıllarında üç kazı sezonunda 1 numaralı soylu kurganının 27 adet uydu mezarında kazı araştırmaları yapılmıştır[59]. Daha sonraki yıllarda ise 1 numaralı mezar ve diğer 4 uydu mezarı, küçük bir mezar, 5 numaralı mezar, 106 numaralı kurganın

[58] Miller v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex**", s.1.
[59] Erdenebaatar, v.d. **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, Mönhiin Useg, Ulaanbaatar, 2015, s.26; Miller v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex**", s. 1-2.

uydu mezarı, 189 ve M10 numaralı kurgan ve uydu mezarlarında kazılar gerçekleştirilmiştir.

Arizona Üniversitesi tarafından yapılan tarihlendirmeye göre 1 numaralı soylu kurganı kalıntıları M.Ö. 186- M.S.3 (2070+/-36) tarihlerini göstermekteydi. Bu kurgan ve 30 numaralı uydu mezarında yer alan cam kaseler ise formları ele alınarak da bir tarihlendirme yapılmıştır. Bunlardan 30 numaralı uydu mezardaki mavi kase M.Ö. I. yüzyıla işaret etmekteydi. Ancak diğer iki kase M.Ö. V-IV. yüzyılların Roma kase formlarıyla uyuşmaktaydı. Yine de bu mezarlığın M.Ö. II. yüzyıldan M.S. I. yüzyıla kadar kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca laboratuvar çalışması yapılan hayvan kemiklerinden 1 numaralı soylu kurganının ilkbaharda yapıldığı tespit edilmiştir[60].

Yapılan araştırma sonucunda mezarlıktaki insanların ata tarafından yani Y-DNA haplogruptan Batı Asya, Doğu Avrupa çevresindeki insanlar; anne tarafından Orta Asya'nın yerli tipinden oldukları saptanmıştır. Laboratuvar sonuçlarından yalnızca 1 ve 5 numaralı soylu mezarları, bunların toplam 32 uydu mezarı ayrıca 106 numaralı mezarın 1 uydu mezarı yapılmıştır. Laboratuvar araştırması yapılan mezarlardan 3 adetinde insan kemiklerine ait kalıntılar bulunamamıştır. 32 mezarın 15 adetinde erkek, 4 adetinde kadın ve 6 adetinde çocuk kemiklerine rastlanmıştır. 7 adetinde ise cinsiyet saptanamamıştır. Bu mezarların 4 adetinde ergen, genelinde ise genç yaşta gömülen insan kemiklerine rastlanmıştır. Yaşlı olarak adlandırılabilecek insan kemiği kalıntılarına ise rastlanmamıştır (Resim 17)[61].

Kazı ekibinin başkanlığını 2001 yılında da ekipte bulunan Moğol profesör D. Erdenebaatar yürütmektedir. Dr. T. Iderhangai, Dr. E. Mijiddorj, Dr. C. Orgilbayar, Dr. B. Galbadrah ve A. Marathaan ekibin diğer üyeleridir. Bunun yanında Amerikalı üyelerin yerini son 3 yılda ise Çinli ekip üyeleri almıştır.

[60] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.217,218,221.
[61] **A.e.,** s. 191-193.

2.2. Kurganlar

2.2.1. 1 Numaralı Soylu Kurganı

Bu kurgan mezar alanının kuzeybatısında bulunmaktadır. Dikdörtgen formlu, düz çatılı, güneyinde uzun bir rampası bulunan soylu kurganı tipindedir. Kurganın yüzey toprağı temizlendikten sonra ise üst örtünün rampa ile birlikte uzunluğunun 86 m olduğu görülmüştür. Ana mezar yapısının doğu tarafında bulunan taş duvarın uzunluğu 48 m, yüksekliği 3.5 m; kuzey tarafındaki duvarının uzunluğu 46 m, yüksekliği 4 m; batı tarafında bulunan duvarın ise uzunluğu 48 m, yüksekliği 2-2.20 metredir. Bu kurganda da 46 metrelik uzunluğu ile diğer soylu kurganlarında olduğu gibi kuzey duvarı güney duvarından(42 m) daha uzundur[62]. Yani kuzey duvarı güney duvarından 4 metre daha uzundur. Bu kurgan bugüne kadar bulunan en büyük ölçekli Hun soylu kurganıdır. Kurganın yüzey üzerinde kalan toprağının en yükseği de 3.7 m ile bu kurganda bulunmaktadır (Resim 3)[63].

Kurganın dikdörtgen formunu oluşturan sınır duvarlarının yanı sıra kurganda ana mezarın kuzey ucundan rampanın güney ucuna kadar tam ortada uzunlamasına bir taş duvar daha bulunmaktadır. Bu ortadaki taş duvardan yan duvarlara doğru birbirine paralel olarak uzanan pek çok duvar yer almaktadır (Resim 4)[64]. Soylu kurganlarında gömü yapıldıktan sonra yapılan ve çeşitli bölmeler oluşturan bu duvarların iç tarafı dolgu toprak veya taş ile dolduruluyordu[65]. Bu mezarın üst bölümünün doğu yarısında, taş örgülerinin arasında tamamen taştan dolgu bulunmaktayken batı tarafındaki taş örgülerinin arası taşsızdı ve yalnızca kum ile doldurulmuştu. Ancak kazı çalışması ilerledikçe üst tarafın bu dolgusunun iki tafta da taş dolgu veya kum dolgu gibi tabakalar halinde değiştiği görülmüştür. Bu taş ve kum dolgu ile birlikte 16 metre

[62] Erik G. Johannesson, "Landscapes of Death, Monuments of Power: Mortuary Practice, Power, and Identity in Bronze-Iron Age Mongolia", **Yayımlanmamış Doktora Tezi, North Carolina University,** 2011, s.42; Erdenebaatar vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 30-32.
[63] Yerööl-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s.45-46.
[64] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 32.
[65] Yerööl-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 46-47.

derinliğe kadar devam eden taş yapı bulunmaktaydı[66]. Ayrıca bu bölmelerin arasındaki mesafe veya duvarların genişliği de birbirinden farklıydı.

Kurganın taş örgülerinin merkez kısmında, 12-13 metre çapındaki, 2-3 metre derinliğe sahip çökük kurganın erken dönemde soyulduğuna işaret etmekteydi. Kurganın üst kısmının taş duvar örgüleri temizlenirken bu çöküğün etrafında seramik kırığı parçası, at arabasının şemsiyesinin uç süslemesi gibi objeler bulunmuştur[67].

Taş örgünün kuzey tarafında, 10 metre derinlikte yaklaşık 20 at ve boynuzlu 5-6 küçükbaş hayvanlar kurban edilerek başları kuzeye doğru yönlendirilerek konulduğu görülmüştür. Mezar çukurunun 16 metre derinliğinde ise kenarlarının kalınlığı yaklaşık 60 cm, orta kısmının kalınlığı ise 120 cm'e kadar ulaşan ortası çökmüş halde kömürleşmiş tabakaya rastlanmıştır (Resim 5). Bu tabaka burada büyük bir ateş yakılması sonucu oluşmuştu. Buraya çöken taş duvarlar oturmuş ve bu duvarların tam ortasında ise bütün olarak konulan at arabasının parçaları bulunmuştur. Kazı ilerledikçe at arabalarının parçaları birkaç yığın halinde yakılmış ve bırakılmış halde bulunmuştur[68].

Bu kömürleşmiş tabakanın altında mezar odasının üstü 1 metre kalınlığında tekrar bir taş dolgu tabaka ile kapatılmıştı. Bu tabakanın altında mezar odasının kapağı olan keresteler bulunmuştu. Mezar odasının üzerinde güneybatı tarafındaki çökükte, yaklaşık 40 cm çaplı ağızlı bronz tabak, ağız kısmı 20 cm çapındaki bronz çaydanlık bulunmuştur. Kuzeye doğru yönlendirilmiş yaklaşık 10 kalın kerestenin altında doğu-batı eksenli yerleştirilmiş yatay keresteler ortaya çıkarılmıştı. Bunların üzerinde 2 adet soyguncu deliği bulunmaktaydı[69]. Bu kerestelerin altında son olarak mezar odası yer almaktaydı.

---

[66] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.32,34.
[67] **A.e**., s.32.
[68] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 34; Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv,** Mönkhiin Useg, Ulaanbaatar, 2016 s. 31,32.
[69] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 35,166.

2.2.1.1. Rampa

Rampa dikdörtgen planlı kurganın güney tarafındaki duvarından ileri doğru uzanan, uca doğru incelen eğri dikdörtgen taş örgülü yapıdır. Bu taş yapı içte mezarın ana bölümüne doğru genişleyerek derinleşmekteydi[70]. Ancak yine de mezar odasının zeminine kadar inmemekte ve üstünde yer alan katmanlarıyla aynı seviyede bitmektedir. Bu rampanın uzunluğu 37 m'dir. Rampanın iki yandaki taş örgünün uzunluğu ise toplam 42 metredir. Rampanın boğaz kısmının uzunluğu 22 m, bitiş yani uç kısmının uzunluğu ise 8 m ölçülerindedir[71]. Rampa bölümünde de mezarda yer alan ortadaki dikey ve yatay örgüler devam etmiştir.

Bu mezarın üst yapısını ve rampayı bölmelere ayıran duvarların amacının mezarı soyguncular a karşı korumak ya da gömü geleneği ile ilgili olduğu düşünülmektedir[72]. Rampanın sembolik bir cenaze yolunu simgelediği veya pratik bir mezara giriş olarak kullanıldığı yolunda herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Ancak bu tür mezarlarda genel olarak rampanın en derin kısmının mezar odasının tabanı ile aynı seviyede olmaması bunun ritüele hizmet eden sembolik bir amaçla kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir[73]. Belki de bu rampalar mezar odasının üstünde fakat alt katmanlarda uygulanan ritüeller için hazırlanıyordu.

2.2.1.2. Mezar Odası

Yaklaşık 6x8 m boyutlarında olan mezar odası genel olarak üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm olan seramik kap, bronz kazanlar, tabaklar, çaydanlıklar ve cam kase kırıkları bulunan sunu kapları bölümü mezar odasının kuzeybatı kısmında bulunmaktadır. Mezar odasının kuzey tarafında sunu bölümünde seramik kaplar, bronz kazan, çaydanlık, tabak ve cam kase parçaları, kazanın içine koyulmuş olması mümkün olan büyükbaş ve küçükbaş hayvan kemikleri, gümüş ve altın ağızlı ahşap tabaklar gibi buluntular yer almaktaydı. İkinci bölüm ortada yer alan tabut bölümüdür.

---

[70] Yeröol- Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 47.
[71] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 30,32.
[72] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa,** s. 47-48.
[73] Johannesson, **a.g.m**., s.42.

Tabutun uzunluğu yaklaşık 220 cm'dir. Burada altın yaldızlı süslemeler, çiçek ve ızgara formlu tabut süslemeleri ve yeşim *bi* diski[74] bulunmuştur[75].

İkinci bölümün doğusunda son bölüm olan üçüncü bölüm yer almaktadır. Bu iki bölümün arasında yaklaşık 20 cm kalınlığa sahip kütükten yapılmış duvar bulunmaktadır. Bu bölümün uzunluğu mezar odasının uzunluğu ile aynı boyutta, genişliği yaklaşık 1 metredir. Burada at koşum takımı; altın, gümüş, bronz süslemeler, yular ve yanak parçaları, diğer bronz ve demir objeler yığın halinde birbirine karışarak kuzeye doğru konulmuş olarak bulunmuştur[76]. Yaklaşık 21 m derinlikte ise mezar odası son bulmaktadır[77].

2.2.1.3. Mezarın Kuzeyinde Bulunan Taş Dizileri

1 numaralı mezarın yine kuzey kısmında 28 numaralı uydu mezarın yaklaşık 10 metre kuzeyinde bulunan soldan sağa doğru 28 m mesafede iki sıra halinde, 13 taş yapı yer almaktadır (Resim 6)[78]. Bu yapının işlevi kesin olarak bilinmese de sunu amaçlı olduğu düşünülmektedir.

2.2.1.4. 1 Numaralı Mezarın Uydu Mezarları

Soylu kurganının toplamda 31 adet uydu mezarı bulunmaktadır. Mezarın doğu tarafında yarım ay şeklinde 83 metre uzunluğundaki bir alanda güneyden kuzeye doğru sıralanmış 27 uydu mezar bulunmaktadır. Yine mezarın yaklaşık 10 metre doğusunda bu 1 numaralı mezar ile 27 uydu mezar arasında 26 metre çapı ile diğerlerinden daha büyük olan 30 numaralı uydu mezar bulunmaktadır[79]. 27 adet uydu mezarın dışında daha doğuda bulunan 31 numaralı uydu mezar bulunmaktadır.

---

[74] Çin kültürüne ait yeşim taşından yapılmış ortasında delik bulunan, yuvarlak formdaki disk.
[75] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 35,166; Erdenebaatar, **Hun Ulsiin Soyoliin Öv**, s. 31.
[76] **A.y.**
[77] Erdenebaatar, **Hun Ulsiin Soyoliin Öv**, s. 31.
[78] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 30.
[79] **A.e**., s.30,36.

Bu uydu mezarlardan soylu kurganının tam kuzeyinde yer alan 28 numaralı mezarda doğuya doğru yönlendirilen başsız at gömüsünden başka bir kalıntı bulunamamıştır. Mezar çukurunun boyutu yaklaşık 180 cm'dir[80].

29 numaralı uydu mezar ise 1 numaralı soylu kurganının batı tarafında, 2-3 m uzağında yer almaktadır. Ancak bu mezar 1 numaralı kurganla ilişkili olmayıp muhtemelen X. yüzyıla aittir[81]. Bu nedenle tezimizde işlenmeyecektir.

2.2.1.4.1. Kurganın Doğusundaki Yay Şeklinde Dizilmiş Uydu Mezarlar

İlk 27 mezar 1 numaralı soylu kurganının doğusunda yay şeklinde güneyden kuzeye doğru sıralanmış şekildedirler. Güneyden başlayarak kuzeye doğru numaralandırılmışlardır. Bunlar üstleri yuvarlak taş örtülü basit yapıdadırlar. Bazılarının üst yapısı düzensizdir. Düzensiz örtülü mezarlarda taşlar bir tarafa yığılmış veya dağılmıştır. Ayrıca bunların üstlerinde çökükler bulunmaktadır[82].

Mezar çukurlarının derinlikleri 101 ile 253 cm arasında değişmektedir. En derin mezar bunların kuzeyinde bulunan 22 numaralı mezardır. Derinliği en az olan ise 12 numaralı mezardır. 5 numaralı mezarın derinliği ile ilgili ise elimizde veri yoktur[83].

Tabutların ölçüsü ise her mezarda farklılık göstermektedir. Bunların uzunluğu 220-102 cm arasında, genişlikleri ise 24-62 cm arasında değişmekteydi. En uzun tabut 220x52 cm ölçülerindedir ve bir kadının mezarında (12 numaralı uydu mezar) yer almaktadır. En kısası ise 102x24 cm ile 1 numaralı uydu mezar olan çocuk mezarında bulunmuştur. Bu aynı zamanda en dar tabuttur. Bu tabutlar ve içindeki ölülerin başları

[80] **A.e.,** s.40.
[81] **A.y.**
[82] **A.e.**, s.36-40.
[83] Bkz: **A.y.**

kuzeye yönlendirilmişlerdi. Ancak bazıları kuzeydoğuya ve bazıları da kuzeybatıya hafif meyillidirler[84].

Uydu mezarlardan değişik buluntular çıkmıştır. Genelde tümünde kırık seramik kap parçaları ve az miktarda insan kemiği kalıntıları bulunmuştur. Ayrıca çoğunda kuzeyde yer alan sunu bölümünde hayvan kalıntılarına rastlanmıştır. Demir halkalar, demir kalıntıları, kancalar ve kemer tokaları da tipik mezar buluntularındandır ve çoğu uydu mezarın ortak özelliğidir.

Bu uydu mezarlardaki en ilginç buluntu şüphesiz bir çocuk mezarında bulunan aşık kemikleridir (Resim 7). 3 numaralı uydu mezarda tabanı 130 cm derinlikte bulunan tabutun kuzey kısmında bir çocuğun kafatası kemiği ve küçükbaş hayvanların aşık kemikleri bulunmuştur. 36 tanesi damgalı yaklaşık 267 adet küçükbaş hayvanın aşık kemiği at formunda konulmuştu[85].

20-25 yaşlarında bir erkeğe ait olan 8 numaralı uydu mezarda küçükbaş hayvan kemiği, diş kalıntıları, demir kanca, bıçak ve düğme gibi buluntular bulunmuştur. Bu uydu mezar ile birlikte 16 numaralı uydu mezarlardan çıkan erkeklere ait kemiklerinden yapılan ölçümlere göre 158-170 cm boylarında oldukları belirlenmiştir. Daha önce de 50 kemik ile yapılan araştırmaya göre Hunlarda erkeklerin ortalama boyu 166.63 cm, kadınların ise 155.15 cm olduğu görülmüştür. Bunlar da Gol Mod-2 ölçümleri ile örtüşmektedir[86].

8 ve 18 numaralı uydu mezarlarda bıçak kalıntıları bulunmuş, 12 numaralı uydu mezarda da demir ucu ve ahşap tutacağı olan kesici bir alet olduğu düşünülen kalıntılara rastlanmıştır[87]. 12 numaralı mezarın bir kadına ait olması bu noktada dikkat çekmektedir.

---

[84] Bkz: **A.y.**
[85] **A.e**. s. 36; Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex",** s. 11.
[86] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.37, 194,195.
[87] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex",** s.12.

45-55 yaşlarında bir kişiye ait olan 13 numaralı mezarda bulunan kafatasının alın bölümünde ise metopik sutur bulunmaktadır (Resim 8)[88]. Fetal kafatasında frontal kemiğin iki yarısı frontal sutur tarafından ayrılmakta ve yaklaşık 6 yaşına kadar ayrı kalmaktadır. Bu kemiklerin çocukluk döneminden sonra kapanmaması ile metopik sutur oluşmaktadır[89]. Metopik sutura kraniyal kemiklerin anormal gelişimi, genetik nedenler, kalıtımsal olarak büyümenin durması, seksüel ve hormonal etkileri atavizm, kraniyal malformasyon ve hidrosefali gibi nedenler sebep olmaktadır[90]. Ancak elimizde yeterince bilgi olmadığı için bu mezarda bulunan kafatasında oluşan metopik suturun nedeni bilinmemektedir.

18 numaralı mezarda 10 parça ok ucu bulunmuştur. 20 numaralı mezarda da 12 adet ok ucu ve bir adet ıslıklı ok ucunun yuva kısmı bulunmuştur[91]. Bu ok uçları bu kişinin belki de asker kimliğini göstermekteydi. Çünkü soylu mezarlarda bile bu kadar çok ok ucuna rastlanmamıştı. Ayrıca 20 numaralı uydu mezarda Çin'in Han Hanedanlığı dönemine (M.Ö. 206-M.S. 220) ait TLV formundaki bronz bir aynanın kırığı da bulunmuştur[92]. Burada bulunan başka bir buluntu ise tabutun güney tarafında bulunan bronzdan step stili iki kulplu kazandır. Ayrıca yine tabutun kuzey tarafında tohum kalıntıları bulunmuştur[93].

21 numaralı uydu mezarın 218 cm derinliğinde bulunan 184x62 cm boyutlarındaki tabut tam olarak kuzeye yönlendirilmişti. Tabutun dış tarafında demirden yapılan ızgara desenli süslemeler yer almaktaydı. Bu tabutun dış tarafında 298x76 cm ölçülerindeki ağaç çerçeve bulunuyordu. At, inek ve koyun keçi gibi hayvanların kemikleri; çeşitli demir objelerin kalıntıları; dışı kalın keten kumaştan bir bronz ayna, kahverengi-kırmızı renkli yivli taş boncuklar; ok ucu kalıntıları; dikdörtgen ve yuvarlak demir kemer tokaları; gem ve yanak parçası gibi buluntular

[88] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 38, 194.
[89] Esra Başköy, "Erişkin Bireylerde Metopik Sutur Özellikleri", **AÜDTCF Antropoloji Dergisi**, S.35, Haziran 2018, s.56-57.
[90] **A.e**., s.57.
[91] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 39.
[92] **A.y.**
[93] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex",** s. 11.

bulunmuştur. 22 numaralı uydu mezarda dikdörtgen ve yuvarlak kemer tokaları, boncuklar, gem ve yanak parçaları, dışı kumaş kaplı bir bronz ayna bulunmuştu (Resim 35)[94]. Boncukların bulunduğu diğer bir uydu mezar 17 numaralı mezardı. Mezarda dikdörtgen demir tokaya ait 7 parça, at gemi, amberden yapılmış yivli boncuklar bulunmuştu[95].

Bu uydu mezarların çoğunda seramik kapların kırıklarına rastlanmıştır. Ancak şüphesiz en önemli olanı 24 numaralı uydu mezardaki siyah-gri renklerdeki bir kabın üç dişli çatal (trident) damgalı dip kısmı idi (Resim 9). Daha önce Kuzey Moğolistan'daki Burhan Tolgoi mezarlığında yine trident damgalı bir seramik bulunmuştu[96]. Aynı mezarda bir de demir çan bulunmuştur. Bu çanın kullanım amacı bilinmemektedir. Ancak Egiin Gol 10 numaralı mezarda atın boyun kemiğinin yakınlarında üzerinde kumaş bulunan taş dilli bronz bir çan bulunması bunların hayvanlar üzerinde kullanıldığını göstermektedir[97].

27 numaralı uydu mezarda 1 ve 5 numaralı soylu mezarları, 30 numaralı uydu mezarda olduğu gibi tabut süslemelerine rastlanmıştır. Tabutun dışında bulunan ince yassı demirden ızgara süslemelerdir. Ayrıca bu mezarda 25-30 yaşlarındaki erkeğin kafatasının sol göz çukurunun (orbita) üstünde sivri kesici bir silahla vurulma ile olan 1.5x1.5 cm boyutlu 0.6 cm derinlikli bir çukur oluşmuştur. Bu çukurun etrafında kemik kırılması olmamış, travma daha sonra iyileşmiştir. Bu yaranın hayattayken alındığı ve belki de ölümüne bağlı olduğu düşünülmektedir[98].

Bu mezarlardan 1,3,4,5,6 numaralı mezarlar çocuk mezarlarıdır[99]. Çocuklara özel olabilecek gömü uygulamaları veya toplumsal yerine işaret edebilecek bir buluntu mezarlardan çıkmamıştır. Bu buluntulardan yalnızca damgalı aşık kemikleri 3

[94] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 39; Miller, vd., **"A Xiongnu Tomb Complex",** s. 11.
[95] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 38-39.
[96] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s. 11.
[97] Törbat, Amartüvşin, Erdenebat, **Egiin Goliin Sav Nutag Dah Arheologiin Dursgaluud**, s.58.
[98] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.194.
[99] **A.e**., s. 196.

numaralı mezardaki özel bir uygulamaya işaret etmektedir. Ancak Salhitiin Am'da 29 numaralı mezarda 50 yaşlarındaki bir kadına ait olan mezarda 20 adet aşık kemiği bulunması[100] bunların yalnızca çocuklara özel bir uygulama olmadığını düşündürmektedir.

Bu uydu mezarlardan üç adeti ise kadın mezarlarıdır. 9,12 ve 15 numaralı uydu mezarlarda[101] kadınlara özel bir uygulama aramak mümkün değildir. Çünkü bunlarda oldukça az buluntu ele geçirilmiştir.

Mezarlarda genelde yalnızca ahşap tabutun içine gömü yapılıyordu (Resim 10). Ancak 5 numaralı mezarda hiçbir buluntuya rastlanamamıştı. Bazen ise mezar çukurlarında bu ahşap tabutların etrafında taş dolgu bulunuyordu. 17, 22, 23, 27 numaralı uydu mezarlarda taş çerçeve tabutun etrafını sarmaktaydı[102]. Ayrıca 21 numaralı uydu mezarda tabutun etrafında ikinci bir ahşap tabut yer almaktaydı.

2.2.1.4.2.30 ve 31 Numaralı Uydu Mezar

19.5 m çapıyla 1 numaralı kurganın en büyük boyutlu uydu mezarı olan 30 numaralı mezar soylu mezarı ve yay şeklindeki uydu mezarların arasında bulunmaktadır (Resim 11). Kısmen oval formda ve orta kısımda taşsız olan bu mezarın yapıldığı dönemde dış yapısının dikdörtgen olabileceği de düşünülmektedir[103].

Mezarın içindeki sunu ve gömü kısmı birbirinden ayrı olan ahşap tabutun kalıntısını dolgu taşları çevreliyordu. Mezarda bulunan tabut 280x100 cm ölçülerindeydi. Sunu ve gömü bölümleri olarak ayrılan tabutun içinde gömü kısmı 225

[100] Bkz: Ölziibayar, C., B. Oçir, E. Urtnasan, **Hünnügiin Tüüh, Soyoliin Sudalgaa (Salhitiin Amnii Dursgalt Gazar), SUA,** Ulaanbaatar, 2019, s.116.
[101] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 196.
[102] **A.e**., 39.; Miller, vd., **"A Xiongnu Tomb Complex",** s. 11.
[103] D. Erdenebaatar , T. Iderkhangai, E. Mijiddorj, "Balgasiin Tal Dah Gol Mod II'iin Yazguurtnii Bulşnii 30-r Daguul Bulşnii Sudalgaanii Ur Dungees", **Niigmiin Şinjleh Uhaani Erdem Sinjilgeenii Biçig,** C.VI, S.5, Ulaanbaatar, 2011, s.69; Erdenebaatar vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.40,41.

cm uzunluğunda sunu kısmı ise 50 cm uzunluğundaydı[104]. Tabutun iç kısmının genişliği 75-50 cm'dir[105]. Mezardaki sunu kapları ve tabut kalıntılarına bakıldığında ölünün kuzeydoğuya doğru yerleştirildiği görülmekteydi. Gömü ve sunu kısmını ayıran yatay kereste altında ölünün kafatası kemiği, çeşitli diş gibi buluntuları ortaya çıkarılmıştır. Mezar çukurunun derinliği 340 cm'de sona ermekteydi[106].

Mezar çukurunun doğu tarafında üst üste bulunan kırmızı lakeli tabakların üzerinde bir küçükbaş hayvanın kemikleri bulunmuştur. Bunun yanında ipek kaplanmış olduğu düşünülen bir küçük ince kap, bunun yakınında kırmızı-kahverengi ve mavi renklerde cam boncuklar bulundu. Tabutun kuzeybatı köşesinde 10.2 cm çaplı bronz bir ayna kırığı, ayak kısmında demir çubuk ve baş kısmında demir ay süslemesi gibi objeler bulunmuştur. Sunu bölümünün büyükbaş hayvan kemiği, seramik kap, seramik adak kabı, beyaz çizgili mavi cam kase gibi objeler bulundu. Ayrıca tabutun da ızgara formlu süslemeleri bulunmaktaydı[107].

Tabutun iç kısmında altın ve gümüş varaklar da bulunmuştu[108]. Ölünün yatırılacağı yerde bir şilte veya kalın bir yatak görevi gören bu türdeki kumaş parçaları daha önce Hunlara ait diğer kurganların tabanlarında da bulunmuş ve iyi korunmuş olan mezarlarda taban yüzeyinin tümünde, diğerlerinde ise yalnızca ayak kısmında bulunmuştur. Bunların kısmi olarak yok olmasının nedeninin ise soyguncular olduğu düşünülmektedir[109].

31 numaralı uydu mezar ise yay şeklinde dizilen 27 mezarın dışında daha doğuda bulunmaktaydı. 7x5 m boyutlarında üst örtüsü olan bu uydu mezarda 86 cm

---

[104] Erdenebaatar vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa** s.41.
[105] Erdenebaatar D., vd., "Excavations of Satellite Burial 30, Tomb 1 Complex, Gol Mod 2 Necropolis", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller (Ed.), Bonn University, 2011, s.306.
[106] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 41-42
[107] **A.e**., s.41-42; Erdenebaatar, Iderhangai, Mijiddorj, **"30-r Daguul Bulşnii"**, s. 69; Erdenebaatar vd., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s. 313.
[108] Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s.306,307.
[109] Pierre H. Giscard, "Some Aspects of the Study of the Funerary Practices of Xiongnu Common People", **A.S.**, C.XXXI, Ulaanbaatar, 2011, s. 87.

ilerlendiğinde ince ahşap tabutun çerçevesine rastlanmıştır. Tabut biraz doğuya doğru meyilli olarak kuzeye doğru yerleştirilmişti. Mezarda bulunan seramik parçalarının yanı sıra tabutun altında ve üstünde organik maddeler bulunmuştur. Mezarın güney ve kuzey bölümünde sunu buluntuları koyulacak boşluklar vardır. Mezar çukurunun derinliği 140 cm'dir[110].

2.2.2. 5 Numaralı Kurgan

Bu mezar 1 numaralı soylu mezarının yaklaşık 200 metre doğusunda bulunmaktadır. Bu mezar da güneyinde rampası bulunan, dikdörtgen plandaki soylu mezarı tipindedir. Ana mezar dikdörtgen formdadır ve güneyde gittikçe daralan bir rampası bulunmaktadır. Yüzey toprağı temizliği yapılmadan önce duvar örgüsü uzun yıllar kumun baskısı nedeniyle uzun değildi ve taş örgü dağılmıştı. Mezarın ortası taşsızdı. Ayrıca çökük halde bulunmaması soyulmadığına işaret etmekteydi. Ancak daha sonra 2.2x2 metrelik bir soyguncu deliğine rastlanmıştır[111].

Temizlenme aşamasından sonra kuzey duvarının uzunluğu 11 m, yüksekliği 1.24 m; batı duvarının uzunluğu 10 m, yüksekliği 0.35-1.25 m; doğu duvarının uzunluğu 10 m, yüksekliği 0.6-1.1 m'dir. Güney duvarında rampanın yanındaki batı tarafında kalan duvarının uzunluğu 3.20 m, yüksekliği 60-75 cm; doğu tarafındakinin uzunluğu 2.80m, yüksekliği 70.80 cm'dir[112]. Rampanın batı duvarının uzunluğu 5.70 m; doğu duvarının uzunluğu 5.20 m, yüksekliği 20-80 cm; rampanın duvarla bitiştiği alandaki genişliği 3.20 m'dir. Rampanın güney tarafının genişliği yaklaşık 2 m, yüksekliği 10-20 cm'dir (Resim 12)[113].

[110] Erdenebaatar D., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 45-46.
[111] **A.e**., s. 57-58.
[112] Bu bilgilerden güney duvarı ile ilgili verilen bilgilerde hata yapılmış ve yalnızca doğu ile batı duvarının ölçüleri olarak verilmiştir. Ancak mezarın planından da anlaşılacağı üzere bu bilgiler güney duvarındaki doğu ve batı kısımlarının ölçüleri olmalıdır.
[113] Erdenebaatar D., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 57.

Mezar çukurunda 2.6 m derinlikten sonra bozulmuş olan taş örgüsü görülmektedir[114]. 4.2 m derinlikte tabutun dışında ikinci bir ağaç çerçeve bulunmaktadır. Bunun içinde ince keresteden tabut bulunmaktadır. Tabutun dibinde deri kalıntıları, baş tarafında ayrılmış bir sunu bölümü bulunmakta, bu bölümün içinde tahıl kalıntıları ve bir parça kap, yuvarlak tabanlı sunu kabı olduğu düşünülen seramik kap bulunmuştur[115].

Bu mezardaki kuzeye doğru yönlendirilerek yerleştirilen tabut kötü durumda bulunmasına rağmen bazı bölümlerinde süslemeleri olduğu görülmüştür. Bunlardan tabutun dış tarafına konulan beyaz, kırmızı boyalı tahtadan süslemelerin üzerinde desenler yer almaktaydı. Süsleme hepsinde üçer çıkıntı daha bulunan dört yöne çıkıntı yapan "+" şeklinde idi. Bunların ortaları demir çivi ile sabitlenmekteydi. Ayrıca tabutun dış tarafında ince tahtadan çubuk biçimli süslemeleri yer almaktaydı ve dış tarafı yeşile boyanmıştı[116].

Mezarın içinde genç bir kişinin kemiklerinden birkaçı dağınık halde bulunmuştur. Tabutun üst kısmındaki sunu bölümünde büyükbaş hayvanın kemikleri bulunmuştur. Burada yer alan yeşil lekeler nedeniyle bu kemiklerin bronz sunu kaplarına konularak yerleştirildiği düşünülmektedir[117].

Öncelikle bu mezar çoğu soylu mezarı gibi büyük ölçekli bir kurgan değildi. Şimdiye kadar bulunan Hun soylu mezarlarından en büyüğü Gol Mod-2 1 numaralı soylu kurganı, en küçüğü ise yaklaşık 8x8 m ölçüsüyle Tahiltin Hotgor'da yer almaktadır[118]. Bu mezar ise yaklaşık 15x11 m idi. Ayrıca kurganda altın, gümüş gibi süslemelerin yerine ahşap süslemeler bulunmuştur. Ancak bu kurganda geyik boynuzu bulunması ve diğer büyük soylu mezarlarıyla aynı mimari yapıda olması bu mezarın fakir bir soyluya ait olduğu düşüncesini desteklemektedir[119].

---

[114] **A.e.,** s.58.
[115] **A.y**.
[116] **A.y.**
[117] **A.e.**, s. 58-59.
[118] Brosseder**, a.g.m**., s.255.
[119] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 64.

2.2.3. Küçük Kurgan

Bu mezar 2011 yılında kazı araştırması yapılan kurganlardan biridir. 1 numaralı mezarın batı tarafında, yaklaşık 500 m uzaklığında bulunmaktadır. Üst örtüsünün formu belirlenemeyen bu mezar kuzeye doğru 6.6 m, doğudan batıya ise 7 m boyutlarında dağınık, taştan bir örtüye sahipti. Bu mezarın kuzeydoğusunda merkezi çökük küçük bir mezar bulunmaktaydı[120].

1 m derinlikte 2 x 0.7 m ölçülerindeki oval mezar çukuru görülmekteydi. 160 cm derinlikte gömü alanı ortaya çıkmaya başlamış, 210x60 cm boyutlarındaki ince ağaçtan çerçevenin izleri görülmüştür. Sunu bölümünün batı tarafında ve gömünün ortasında kap kırıkları, sunu bölümünün güneydoğu bölümünde ise kumaş parçası ve bunun yakınında bıçak bulunmuştur. Ölünün ilk konuldukları yerde bulunan birkaç bacak kemiği ve dişinden başka bir kemik kalıntısına rastlanmamıştır. Ölü kuzeybatıya doğru yönlendirilerek yerleştirildiği belirlenmiştir[121].

2.2.4. 106 Numaralı Kurgan ve Uydu Mezarı

106 numaralı kurgan mezarlığın güney kısmında bulunmaktadır. Kuzey duvarının uzunluğu 26.6 m, doğu duvarının uzunluğu 29 m, batı duvarının uzunluğu 30.7 m ölçülerindedir. Güneydeki rampasının ucunun genişliği 3.2 m, boğazın genişliği 10.7 m, uzunluğu ise 19.9 m'dir[122].

Bu soylu kurganının da 11 adet uydu mezarları bulunmaktadır. Ancak bunlar 1 numaralı soylu kurganı gibi tek tarafında bulunmamakta, doğu ve batı tarafında yer almaktalardı. Doğu tarafında bulunan 7 uydu mezarın en güneyinde bulunan 1 numaralı uydu mezar olarak numaralandırılmıştır[123].

[120] **A.e.,** s.72.
[121] **A.e**., s. 72,73.
[122] **A.e.**, s.70.
[123] **A.y**.

Mezarda tabuta ait bir ize rastlanamadığından ölünün direkt olarak zemine koyulduğu düşünülmektedir. Ancak ölünün göğüs kısmının üstünde seramikten bir katman yer almaktaydı. 182 cm derinlikte ilk konulduğu yerde insan kafatası kemiği ve diğer kemikleri bulunmuştu. Bu mezarda en dikkat çeken buluntu cam boncuklardır. Ölünün sağ bacağının yakınlarında yaklaşık 10 adet camdan boncuk yer almaktaydı[124].

2.3. Buluntular

2.3.1.Kaplar

Mezar objeleri genellikle kişisel eşyalar, günlük kullanıma dönük eşyalar veya mezar hediyesi olarak bırakılan eşyalar olarak üç kategoriye ayrılmaktadır. Günlük kullanım eşyaları genelde kapları kapsamaktadır[125]. Bunların bazılarının üzerinde yamalar bulunması onların daha önce de kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bunların mezarda ayrı bir bölümde (kuzeydeki sunu bölümünde) içlerinde kemiklerle birlikte yerleştirilmesi onları mezar hediyesi ve adak niteliğine de sokmaktadır.

Hun mezarlarından elde edilen buluntuların bir kısmını çeşitli kaplar oluşturmaktadır. Bunlar yeme-içme kapları olabildiği gibi sunu kabı formunda seramikler de olmaktadır. Ayrıca bu kapların çoğu kırık parçalar halinde günümüze ulaşmıştır. Bu objelerin mezarlara kırılarak konması ölümden sonraki hayat anlayışı ile ilgili olması mümkündür.

Gol Mod-2 1 numaralı kurganda mezar odasının üzerinde güneybatı tarafındaki çökükte, mezar odasının kuzeybatı ve kuzeydoğu tarafında pek çok kap yer almaktaydı. Ayrıca tabut bölümünde de az sayıda seramik parçası bulunmuştur[126].

---

[124] **A.y.**
[125] Bilge Hürmüzlü, **Eski Yunan'da Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2008, s. 34-35.
[126] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 166.

Bunların yanı sıra uydu mezarlardan, 5 numaralı kurgan ve küçük mezardan pek çok kap yer almaktaydı.

2.3.1.1. Seramik Kaplar

Gol Mod-2 mezarlığında soylu kurganları, uydu mezarlar ve diğer küçük mezarda cok sayıda seramik kap ve kırık parçaları bulunmuştur. Küçük mezarda yer alan toplam 104 parça kırıktaki seramiklerden büyük ağızlı, üstünde dalga deseni olan kahverengi seramiğin parçaları bulunmuştur. 5 numaralı kurganda sunu bölümünde pek çok kırık parçalar bulunmuştur. Bu mezardan küçük ağızlı ve dar boyunlu kaplar bulunmuştur ki bunlar soylu mezarlarında bulunanlarla aynı özelliklere sahiptir. Bunlardan birinin uzunluğu 73 cm, ağızın çapı 20.5 cm, dibinin çapı 16 cm'dir[127].

1 numaralı mezardan toplamda 9 adet büyük seramik kaba ait buluntular çıkmıştır (Resim 13.1-6). Bunların 6 tanesi tümlenebilmiş, diğer 3 kabın ise ağız ve dip gibi kısımları tümlenebilmiştir. Bulunan bu kapların diplerinde tekerlek izleri bulunup çömlekçi çarkında yapılmışlardır. Bunlar gri-siyah, gri ve kahverengi renklerdeki iyi pişirilmiş kaplardır[128].

Birinci seramik kap ince boyunlu, küçük ağızlı, şişkin karınlı, ince yapılı ve 62 cm yüksekliğe sahiptir. Ağzının çapı 20 cm, dibinin çapı 16 cm, gövdenin en geniş kısmında çapı 49 cm'dir. Ağzının alt kısmında yivli ve desenli kabartma bulunmaktadır. Omuz kısmında kabın etrafını çevreleyen ve gövdeye yapıştırılma yöntemi ile yapılmış bir çizgi ve bunun altında büyük boyutlu dalga deseni bulunmaktadır[129].

İkinci, üçüncü ve dördüncü seramik kapların alt kısmında ibrik ucu amaçlı delikler bulunmaktadır. İkinci seramik kap, 47 cm yükseklikli, ağzının çapı 16.5 cm, dibin çapı 16 cm, gövdede en geniş kısımda 37.5 cm çaplıdır. Üçüncü seramiğin yüksekliği ise 65 cm, ağzının çapı 24 cm ve en geniş kısmında çapı 48.5 cm ve

[127] **A.e.**, s. 63,72.
[128] **A.e**., s. 167-168.
[129] **A.e.,** s.167.

tabanının çapı 14.5 cm'dir. Dördüncü seramik kap 61 cm yüksekliğindedir. İkinci kapta ağzın altında üç çeşit dört adet damga bulunmaktadır[130]. Bu şekilde damgalı kap formları daha önce de Duulga Uul, Naima Tolgoi mezarlarından ve Baga Gazriin Çuluu'daki Duraaliin 3 numaralı kurganda bulunmuştur[131].

Beşinci seramik kap 47 cm yüksekliğe sahiptir. Ağzın çapı 17 cm, tabanın çapı 17 cm, gövdenin en geniş kısımda çapı 48 cm'dir. Altıncı seramik kap 48.3 cm yüksekliklidir. 17.2 cm ağız çaplı, 12.5 cm taban çaplı, gövdenin en geniş yerinde 33 cm çaplı tümlenmiş seramiklerdendir. Ağız kısmı çift katlı ağızlı gibi yapılıp omuz kısmında üç sıra iki tarafa giden düz çizgiler bulunmaktadır. Çizgilerin merkezinde ise baklava desenleri bulunmaktadır[132]. Diğer seramik kaplar ise tümlenememiştir.

D. Tseevendorj, Z. Batsaikhan adlı araştırmacıların Hunlara ait 110 adet seramik kap üzerinde yaptıkları araştırmalara göre Hunlara ait olabilecek seramik kaplar 5 çeşidi kapsamaktadır. Bunlar;

- Sıvı ve kuru maddelerin saklanacağı kap formları
- Ocakta kullanılan kaplar
- Sunu kapları
- Kulplu kase formundaki kaplar
- Tabak-kase formundaki kaplar[133].

Gol Mod-2 mezarlığında 1 numaralı kurgandan çıkan seramik kapların 7 adeti sıvı ve kuru maddelerin saklandığı kap formlarındandır. Diğer tamamlanamayan 2 adet kap ise ocakta kullanılan kap formlarından gibi görünmektedir.

Bunlardan ilkine ait olan formlarda yukarı doğru genişleyen ağızlı, ince boyunlu, inceden genişleyen omuzlu, omuzda desenli, düz tabanlı formlardır. Bunlar

---

[130] **A.y.**
[131] Ç. Amartuvşin, G. Galdan, "Baga Gazriin Çuluunii Hünnü Bulşnaas Ilersen Şavar Sav Suulga", **A.S.**, C.XXXII, Ulaanbaatar, 2012, s.128.
[132] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.167.
[133] D. Tseveendorj, Z. Batsaihan, "Hünnügiin Şavar Vaar", **A.S.,** C. XIV, Ulaanbaatar, 1994, s. 77-79.

Hunlara ait bulunan seramikler kapların yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Bu türün tahıl koyulan formlarında da gövdenin altında delik bulunmaktadır[134].

İkinci formdakiler ise ocakta kullanılan kaplardır. Bunlar açık, geniş ağızlı; gövdesine göre boyutunda pek fark olmayan boyunlu, ince omuzlu ve düz tabanlı kaplardır. Büyük açık ağızlı yapılması evsel ihtiyaçlara bağlı olan formlardır. Bu türdeki kap formları Hunlara ait ikinci en büyük seramik formlarını kapsamaktadır. Bu kapların en önemli özellikleri de genelde dış kısımlarında ocaktaki kullanımına bağlı olarak oluşan is izlerdir[135]. 1 numaralı mezarda bulunan bu formdaki seramik parçalarının üzerinde de is izleri bulunmakta ve bulunan ilk formdaki kaplardan daha koyu renge sahiptirler.

Hunların mezarlarına koyulan seramik kaplar kullanım amacı açısından farklılıklar göstermektedir. 10. ve 11. olarak sayabileceğimiz kaplar, 5 numaralı mezarda ve 1 numaralı kurganın 30 numaralı uydu mezarında bulunan farklı türdeki seramik kaplardır (Resim 13.7-8). Bunların kullanım amacı henüz açık değilse de sunu kapları oldukları düşünülmektedir. Tek veya çift katlı olan bu kaplar bronz, demir veya seramikten üretiliyor, ayrıca bazen ortasında bir çıkıntı bulunuyordu. 1 numaralı soylu kurganının 30 numaralı uydu mezarında tabutun sunu bölmesinde 4 cm yüksekliğinde, 14.5 cm çapında ve 1.2 cm kalınlığında seramikten bir kap yer almaktaydı. Bu kabın içinde organik fiber ve kömür kalıntıları tespit edilmiştir. Ayrıca fosfor bunun içinde kemik yakılmış olabileceğine dair de belirtiler göstermektedir. Bu gibi kaplar Il'movaia Pad', Tahiltin Hotgor, Barzaan Uul, Egiin Gol, Burhan Tolgoi, Duurlig Nars mezarlıklarında da bulunmuştur[136].

5 numaralı kurganda da yine sunu bölümünden benzer seramik bir kap üç kırık parça halinde bulunmuştur. Dibi 19 cm yarıçapında, 9.5 cm yükseklikli, çift ağzlıdır. Dış tarafındaki ağzın kalınlığı yaklaşık 19 cm, iç ağzın kalınlığı ise 4.5 cm'dir. Tabanında duvara koyulmasını sağlamak üzere yapıldığı düşünülen ahşap

[134] **A.e**., s. 77.
[135] **A.e.**, s.78.
[136] Erdenebaatar, vd., "**Excavations of Satellite Burial 30**", s. 310-311.

tutacağının yuvasına geçirilmesi için deliği bulunmaktadır[137]. Geniş ağzın ve içinde bulunan dar ağzın bazı kısımları kırılmıştır.

Bronz çağının seramikleri genelde az pişmiş, kaba tanecikli ve kırmızı, kırmızı-kahverengi renklilerdi. Hunlar döneminde ise hala kahverengi-kırmızı renkli seramikler kullanılmasına rağmen genel olarak gri ve gri-kahverengi renklerdeki seramikler üretilmiştir[138]. Öncelikle kazıda bulunan seramiklerin renkleri gri ve tonlarındadır. Ayrıca boz kahverengi seramikler de bulunmuştur. Bunlar iyi pişirilmiş seramiklerdi. Hunların seramik kaplarının çeşitleri, niteliği ve mezarlarda sıkça bulunması aslında kendi ihtiyaçlarına yönelik yeterli kalite ve miktarda üretim yaptıklarını göstermektedir.

2.3.1.2. Bronz Kaplar

Seramik kapların dışında 1 numaralı mezarda bronz kaplar da bulunmaktaydı. 2 adet bronz kazan, 3 adet çaydanlık, yük kabı, tabaklar, matara gibi objeler ve pek çok kırık parça bu kurganda bulunmuştu.

Bronz kazanlar tipik mezar objeleridir. Mantar veya nokta formundaki çıkıntılı veya çıkıntısız, yuvarlak veya köşeli formlu tutacakları; ayaklı veya ayaksız düz tabanlı gövdeleri; çoğu zaman gövde kısmındaki çizgisel kabartma desenleri ile benzer tipte kazanlar birçok Avrupa Hun mezarlığında bulunmuştur. 1 numaralı kurganda 14 parça halinde bulunan ve oldukça büyük boyutlu olan düz tabanlı kazanın yüksekliği 50.6 cm, tabanının çapı 25 cm'dir. Yaklaşık 43 cm çapında olduğu tahmin edilen ağız kısmı bulunamamıştır. Kazanın kulpu ağız kısmının üst tarafında bulunmaktadır ve ana gövde ile birlikte tek bir kalıpta üretilmiştir. Kazanın bazı yerlerinde tamir izleri ve yamaların olması bu kazanın mezara yerleştirilmeden önce uzun süre kullanıldığını göstermektedir (Resim 14.1). Desenlerine bakıldığında

[137] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 63.
[138] Jean-Luc Houle, "Emergent Complexity on The Mongolian Steppe: Mobility, Territoriality, and the Development of Early Nomadic Polities", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Pittsburg Universitesi, 2010, s. 39-40.

kulplarının üzerinde dikey iki çizgi, ve kazanın ağız kısmında iki tanesi kazanın karın kısmının orta bölümüne doğru sivrilerek yönelen yatay çizgiler bulunmaktadır. Dört tarafında bulunan bu sivri çizgiler[139] çoğu Hun tipi kazanlarındaki gibi kazanları birçok bölüme ayırmaktadır. Hun kazanlarının desenleri, çoğu zaman kabartmalı çizgilerle bölünen yüzeyleri ve silindirik formları ile Avrupa Hunlarında da görülecekti. Bu kabartmalı çizgilerle dörde bölünen yüzeyler belki de Hunlardaki dünyanın dört ana yönünün bulunması düşüncesinin bir sonucuydu[140].

İkinci kazan ise uzun ayaklı bir kazanındır. Bu objenin dibi ve ayak kısmının beş kırık parçası bulunmuştur (Resim 14.2)[141]. Ana gövde kayıp olduğu için üzerindeki desenler ve kazanın tam formu bilinmemektedir.

Bunlara İskit öncesi dönemde, İskit ve Sarmat kültüründe de oldukça fazla yer verilmekteydi. Bu tipteki kazanlar genel olarak tören kazanı olarak bilinse de yalnızca ritüellerde kullanıldığına dair şüpheler de vardır. Örneğin, Tagar-Taştık kültürüne ait Bol'shaya Boyarskya Pisanitsa'da bir kaya resminde 21 yapı ile 16 kazan tasvir edilmiştir. Bu resimde gösterilen küçük yerleşimin bu kadar çok ritüel kazanına ihtiyacı olmadığı düşünülmektedir. Ancak yine de bu büyük ve küçük bayar kaya resimlerindeki bazı sahnelerde tasvir edilen insanların ellerini havaya açmış olmaları bunların kutlama yapıyor gibi görünmelerine sebep olmaktadır[142]. Ayrıca Güney Sibirya, Kazakistan ve Kırgızistan'da bulunan kazanların çoğunun mezarlar dışındaki yerlerde bulunması onların günlük kullanmış olan bir tek kişiye değil ritüellerde kullanmış bir gruba ait olduğunu göstermektedir[143]. Ancak bu durum Hunlar için geçerli görünmüyor. Zira pek çok Hun mezarından bu kazanlar bulunmuştur.

---

[139] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 169-170.
[140] Zaseckaja, I. P, Nikolaj A. Bokovenko: "The Origin of Hunnish Cauldrons in East-Europe", **The Archaeology of the Steppes, Methods and Strategies**, Bruno Genito (ed.), Instıtuto Universitario Oriantale, Napoli, 1994, s. 707-708.
[141] Erdenebaatar vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.170.
[142] Elvin Yıldırım, "Büyük ve Küçük Bayar Kaya Resimleri", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, C. LXII, S.372, Aralık 2017, s.38.
[143] Otto Maenschen-Helfen, **The World of The Huns,** University of California Press, Londra, 1973, s.326-327.

Kazanların kullanım şekline dair bir bilgi Verkhne-kolyshlei ve Khar'kovka'da bulunan kazanlarından elde edilmiştir. İskit çağına ait olan bu kazanlar bu kancalar ile yukarı kaldırılıyordu. Duurlig Nars 4 numaralı mezardan çıkarılan kazanda[144] ise bunların nasıl kapatıldıkları görülmektedir. Bu mezarda bulunan uzun ayaklı şişkin karınlı tipik Hun kazanının ağız kısmında gerilmiş olan hayvan derisinin izleri bulunmaktadır. Muhtemelen kapaksız yapılan bu Hun kazanlarında zaman zaman kazanın ağız kısmını kapatmak için üzerine bu türdeki malzemeler geriliyordu.

1 numaralı kurganda bulunan bronz eserlerin en ilginci yük kabı olduğu düşünülen kaptır (Resim 14.3). Bu bronz kabın tek tarafındaki yüzeyi düzdür. Bu düz yüzeyin iki yanında bulunan yuvarlak formlu yüzeylerin dip kısımlarında iki adet küçük, yatay kulpu bulunmaktadır. Ağzın üst tarafında büyük dikey kulplar yer almaktadır. Üstteki kulplarıyla birlikte yüksekliği 62.5 cm, dipten ağız kısmına kadar 55 cm ve kulpun uzunluğu 7.5 cm, kulpun genişliği 16 cm, alttaki iki küçük kulpun arasındaki mesafe 26 cm'dir[145]. Bu kabın alt kısmı düzdür ve bu düz yüzeyde iki yanda uzun çiziler şeklinde iki adet çıkıntılar bulunur.

1 numaralı kurganda matara olduğu düşünülen ve ağız kısmı bulunamamış olan bronzdan üretilmiş bir kap bulunmuştur. Ayak kısmı dikdörtgen bir formdadır. Gövdenin ön ve arka yüzlerinde dikdörtgen, diğer iki tarafta ise yuvarlak forma sahiptir. Yuvarlak yüzeylerinde iki dikey kulpu bulunur. Mataranın yüksekliği ayağıyla birlikte 17.4 cm'dir. Ayak bölümü 10.2x7 cm ölçülerinde, 2 cm yüksekliğinde ve 0.4 cm kalınlığındadır. Mataranın dış tarafındaki keçe benzeri bir kumaş nedeniyle dışının kumaş ile kaplanmış veya iki kulpundan kumaş ile bağlanmış olabileceği tahmin edilmektedir[146].

[144] Yun Hyeung-Won, Chang Eun-Jeong, "Excavations of Xiongnu Tombs at Duurlig Nars Cemetery in Eastern Mongolia", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller (Ed.), Bonn Universitesi, 2011, s. 273-274.
[145] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 171.
[146] **A.y.**

1 numaralı kurganda üç farklı formda çaydanlık bulunmuştur. Bunlar üç bacaklı, şişkin gövdeli çaydanlıklardır. Gövdenin bir tarafında uca doğru daralan emzikli (yüz tarafı), bunun sol tarafında ağaç tutacak yuvalıdırlar (Resim 14.4). Bunların gövdesinin ortasında yatay bir şekilde kabartılmış kuşak bulunmaktadır. Birincisi kırık olarak bulunan üç bacaklı, şişkin gövdeli bir çaydanlıktır. Kapağı bulunamamıştır. İlkinden daha büyük boyutlara sahip ve neredeyse bütün olarak bulunan ikinci bronz çaydanlık ilk çaydanlık gibi üç ayaklı, sol tarafında tutacak yuvalıdır. Emziğin uç tarafında perçin deliği bulunmaktadır. Emziğin karşı tarafında da kapak menteşesi olabilecek taban kısmının bulunmasından dolayı çaydanlığın kapaklı olduğu düşünülmektedir. Gövdenin orta kısmında kabartma kuşak yer almaktadır. Yüksekliği 18.5 cm, ağzın çapı 12.3 cm, ayak hariç tüm kısmı 0.3 cm kalınlığındadır. Ayrıca son olarak ilk iki çaydanlıktan daha kalın ve büyük olan, tümlenemeyen son çaydanlığın bazı parçaları üzerinde kumaş veya keçe olabilecek parçalar bulunmuştur[147].

İskit devrine ait çaydanlık formlu kaplar da bulunmaktaydı. Ancak Hun çaydanlık formları bunlardan farklı olarak yuvarlak formlu, uzun kulplu veya ibrik uçlu ve kimi zaman kapaklı ve uzun ayaklı olmaktaydı.

Gol Mod-2 kurganlarında ayrıca birbirinden farklı 4 bronz tabak bulunmuştur. Bunların 3 adeti 1 numaralı kurganda ve teki ise bunun 30 numaralı uydu mezarında bulunmuştur. 1 numaralı kurganda yer alan ilk tabağın ayak kısmının çapı yaklaşık 35 cm, yüksekliği 1.5 cm; tabanının ve gövdesinin kalınlığı yaklaşık 0.3 cm; tabanın çapı yaklaşık 52 cm; dipten ağza kadar olan karın bölgesinin yüksekliği 6.5 cm; ağzın çapı 61 cm'dir. Ayak ile birlikte gövdenin yüksekliği yaklaşık 10 cm'dir. Ana gövdenin üzerinde ve ağzın hemen altında iki tarafta halka şeklindeki tutacağı ağız kısmındaki başka bir halka ile kavrayan bronzdan simgesel hayvan süslemeleri bulunmaktadır. Aynı kurganda bulunan ikinci tabağın ayak kısmının çapı 24.5 cm, yüksekliği 1.5 cm, kalınlığı 0.4 cm'dir. Ağzın çapı yaklaşık 42 cm, gövde kısmının

[147] **A.e.,** s. 171-173.

yüksekliği 4.5 cm ve kalınlığı 0.2 cm, tabanının çapı 36 cm, ayağıyla birlikte gövdenin tamamının yüksekliği ise 9 cm'dir[148].

1 numaralı kurganda bulunan üçüncü tabak uzun ayaklıdır ve aşağı doğru daralan ağza sahiptir. Ağzın küçük boyutları ve kaidesi ile bu kap kupa formundadır (Resim 14.5). Dışa doğru çıkıntı yapan ağzın çapı 24 cm, aşağı doğru daralan karın kısmının yüksekliği 6 cm ve dibinin çapı 16 cm'dir. Ayağının yüksekliği 7.5 cm'dir. Bu ayağın dip kısmının çapı yaklaşık 10 cm, üst kısmının çapı ise 7.9 cm'dir. Ayakla birlikte gövdenin tüm yüksekliği 14 cm'dir[149]. Dördüncü bronz tabak 1 numaralı kurganın 30 numaralı uydu mezarda bulunmuştur. 5 cm yüksekliğinde, 23.5 cm genişliğinde ve 0.2 cm kalınlığında olan bu tabak oldukça geniştir. Altında ince yuvarlak taban çıkıntısı bulunur[150].

2.3.1.3. Yeşim Taşı ve Camdan Üretilmiş Kaplar

Gol Mod-2 kurganlarında cam, ahşap ve yeşim taşından üretilmiş kaplar bulunmuştur. Bunlardan ilki 11 cm çaplı ağza sahip olan kırık haldeki yeşim kaba ait parçalardır. Bu kabın iç tarafında aletle yapılmış iz olabilecek bir çerçeve bulunmaktadır[151]. Objenin dış yüzünde çeşitli motifler görülmektedir. Bunlar kazıma tekniği ile yapılmıştır.

1 numaralı kurganda mezar odasının kuzey tarafında iki adet cam kase kırık parçalar halinde bulunmuştur. Bu iki kasenin üretiminde de kalıp tekniği kullanılmıştır. Bunların ilki gri renkli ancak ışıkta bakıldığında mor yansımaya sahip bir kaptır. Bu kasenin dip tarafının altında halka biçiminde bir oyuk görünmektedir. 12 cm çapındaki ağzın alt tarafı düzleştirilmiş bir şekilde iken bunun altında şişkin dikey kaburgalar yer almaktadır. Bu kaburgalar dibe doğru gittikçe daha da daralmaktadır. Buluntunun kalınlığı 0.3 cm'dir. İkinci cam kase ise 0.3 kalınlığında,

[148] **A.e.,** s. 174.
[149] **A.e**., s. 174-175.
[150] Erdenebaatar, vd., "**Excavations of Satellite Burial 30**, s. 311.
[151] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.178.

13 cm çapında ağızlı, mavi-beyaz alacalı renkteki kaburgalı bir kaptır. Bu kase tipi mozaik kase olarak bilinmektedir[152].

1 numaralı mezarın 30 numaralı uydu mezarında tıpkı soylu kurganında olduğu gibi kuzeydeki sunu bölümünde mavi cam kase bulunmuştur (Resim 15.1)[153]. Mavi renk üzerine beyaz desenli, alacalı olan bu kasenin boyun kısmı karın kısmına göre daha dardır. Burada boynu çevreleyen 5 adet beyaz çizgi bulunur. Alta doğru indikçe bu çizgiler dalgalanmaya ve iki renk birbirine karışmaya başlamaktadır. Kasenin karın kısmında boyuna çıkıntılar yer almaktadır. 250 ml sıvı alabilecek kapasiteye sahip olan bu buluntu 7 cm yüksekliğinde, ağız kısmının çapı 7.5 cm, en geniş kısmında çapı 10 cm ve kalınlığı 1 mm'dir. Kase "zarte rippenschale" (kaburgalı kase) olarak adlandırılan tip E184, Isings 17 türündedir. Bu türdeki kaseler M.S. I. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına tarihlendirilmektedir. Buna benzer pek çok kase Roma İmparatorluğu'na ait olarak bulunmuştur. Bu kasenin de İpek Yolu aracılığıyla bölgeye geldiği düşünülmektedir[154]. Bu kasenin önemli bir noktası da düz bir dibinin olmamasıdır. Bu özellik onun serbest üfleme ile yapıldığını göstermektedir. Birden çok Hun mezarında cam boncuklar bulunsa da cam kaseler yalnızca Gol Mod-2'de bulunmuş gibi görünmektedir[155].

2.3.1.4. Lakeli Ağaç Kapların Parçaları

1 numaralı kurgan ve bunun 30 numaralı uydu mezarında lakeli ağaç kapların parçaları bulunmuştur. İlki olan ağzı altın kaplamalı bronz olan lakeli kap 1 numaralı soylu mezarının sunu kısmında bulunmuştur. 30 cm ölçülerinde olan ağza sahip kabın ana gövdesinin üstünde kırmızı ve siyah renkli lakeli süslemeler bulunmaktadır. Yine aynı mezarda altın kaplı ağza sahip lakeli bu kabın tam yanında gümüş ağızlı ahşap tabak bulunmuştur. Bu buluntunun ahşabı kötü durumda olmasına rağmen 1.5 cm

[152] **A.e.,** s.35; Iderkhangai, T., S. Orgilbayar: "Some Issue on Glass Ribbed Bowls and Hunnu Empire Foreign Relatıons", **Prirodnyye Usloviya, Istoriya I Kul'tura Zapadnoy Mongolii I Sopredel'nykh Regionov**, Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, 2018, s. 209.
[153] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.41-42.
[154] Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30**", s.311.
[155] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 179; Iderhangai, Orgilbayar, **a.g.m.**, s.209.

genişliğinde ve 0.1 cm kalınlığındaki gümüş ağız kısmının 2 parçası bulunmuştur. Bu gümüş ağzın kaba geçirilen tarafı yaprak şeklinde sarkıtlı formdadır. Ağız yaprakların her birinin uç kısımlarının ortalarında ve yaprakların arasında gümüş çivilerle ahşap kaba tutturulmaktaydı[156]. 30 numaralı uydu mezarda ise üst üste iki adet lakeli tabak bulunmuştur (Resim 15.2). Üstteki tabağın içinde hayvan kemiği yer almaktadır. Bulunan bu tabaklar kırmızı renklidir ve ağaçtan üretilmişlerdir[157].

2.3.2. At Arabası ve Parçaları

Kazı araştırması ilerlerken 1 numaralı büyük kurganın taş örgü duvarlarının mezar odasına doğru kaydığı bölümde at arabası buluntularının yer aldığı görülmüştü. Kazı araştırması ilerledikçe at arabalarına ait buluntular devam etti. Kazı sonucunda elde edilen bu buluntular iki şekilde sınıflandırabilir. Bunlardan ilki bütün halde *in situ* olarak bulunmuş at arabası ve kasten kırılmış at arabası parçaları diğeri ise istiflenerek konulan araba parçalarıdır.

1 numaralı kurganın 16-19 metre derinliğinde kömürleşmiş tabakanın üstünde kuzeye doğru birkaç yığın halinde yakılmış ve istiflenerek konulmuş durumda bronz ve demirden üretilmiş araba parçaları bulunmuştur (Resim 5). Bu parçaların sayılarına bakıldığında toplamda 15-16 adet at arabasına ait buluntunun yer aldığı anlaşılmıştır[158]. Bu buluntuların yuvalarında bulunan ağaç kalıntıları ise aslında gömü ritüeli devam ederken veya öncesinde dikkatsizce yerlerinden sökülüp ya da kırılıp yakıldıktan sonra bir araya getirilerek bırakıldıklarını göstermektedir.

At arabalarına ait bir diğer buluntu ise Han Hanedanlığı'nın "Yao-çe" ismi verilen hafif ağaçtan arabaları ile benzer özellikler taşıyan bir at arabasıdır. Baş kısmı direkt kuzeye yönlendirilmiş, bütün olarak mezar odasının üstünde yer alan merkezdeki çöken duvarın ortasında bulunmuştur. Erken dönem soyguncularının tahribatı nedeniyle arabanın bazı parçaları ilk konulduğu yerden farklı yerde bulunmuş

[156] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 178.
[157]Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30"**, s. 311.
[158] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 94,98, Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv,** s.31.

ve sol tekerleği ile kasasının sol duvarı bulunamamıştır. Bu arabanın günlük kullanım için üretilmiş bir araba olmadığı, muhtemelen gömü töreninde kullanılmak amacıyla özel olarak üretilerek gönderilmiş olduğunu düşünülmektedir[159].

Hunlar Çinlilerin "Yao-Çe" ve dikdörtgen vagon tipi olan "Tsi Çe" isimli arabalarına benzer arabalar kullanmaktaydı. Bunlardan şemsiyeli, büyük poryalı, göbek kısmında ekliptik ve jant kısmında ise neredeyse yuvarlak olan parmaklıklara sahip tekerlekleriyle Yao Çe arabaları Han dönemindeki en popüler arabalardandı ve hafif zevk arabası veya ordu arabası olarak kullanılırdı[160]. Ancak Hunlara ait bilgiler veren yazılı kaynaklarda ordunun araba kullandığından bahsedilmemektedir.

Bu araba parçaları ile ilgili olan alt bölümde anlatılacak olan tüm buluntular 1 numaralı soylu kurganında ortaya çıkarılmış objelerdir. 2019 yılında kazı araştırması yapılan M10 kurganında 1.8 m derinlikte tıpkı 1 numaralı kurganda yer alan at arabası gibi kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilen bir at arabasının kalıntıları[161] ortaya çıkartılmış, fakat kazı raporlarına ulaşılamadığı için bu araba ve parçaları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz.

2.3.2.1. Ön Aksama Ait Parçalar

Bunlar at arabasının boyunduruk ve çekiş mili kısmındaki parçalarıdır. Boyunduruğun yatay ağacının uç kısmına geçirilen ve şekil olarak birbirinden farklı toplam 4 parça uç süslemesi bulunmuştur. Bunlardan biri kaplan benzeri bir hayvanın başı şeklindedir. İki kulağının arasında bir süslemenin takılabileceği halka olduğu düşünülen bölüm yer almaktadır[162]. Hayvanın kafasının altından itibaren boynu tahtanın geçirilebileceği şekilde oyuk ve bir tarafı açık bırakılmıştır. Ayrıca burada,

[159] **A.e.**, s. 34, 94-98.
[160] Natalia Polosmak, v.d.,"The Han Chariot From Noin Ula Mound 20 (Mongolia)", **Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia**, C.XXXVI, S.4, 2008, s. 66-67.
[161] 2019年度中蒙联合考古简报, 24 Aralık 2020, (Çevrimiçi), https://mp.weixin.qq.com/s/9W2JDJBzciFaBOyqeBKrqQ
[162] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.114.

tam ortada tahtayı sabitleyecek olan çivinin geçirilebileceği delik bulunmaktadır. En altta ise boyun üç sivri form olarak sona ermektedir. (Resim 16.1).

1 numaralı kurganda boyunduruğa takılan altı farklı formda toplam 32 adet kemer şeklinde kayış tutacağı bulunmuştur. Bu parçanın amacı dizgin kayışını sürücüye ulaştırırken sabitleyerek olabilecek karışıklığı engellemek ve kolaylık sağlamaktı. Kayışın (dizginin) yanlara doğru hareket etmesini ve aralarında dolanmasını engelleyerek sürüşü daha kolay yapma amaçlı kullanılmışlardır. En uzununun uzunluğu 9.8 cm ve yüksekliği 8.5 cm, en kısasının ise uzunluğu 8.3 cm ve yüksekliği 7.3 cm'dir[163]. Bunlar genel olarak benzer özellik göstermekte fakat bazıları üst üste iki kemer formunda ve sivri bir kemer şekli oluştururken bazıları ise yuvarlak formlu kemerlidir (Resim 16.2). Ayrıca boyunduruğa takılarak yedek ata bağlanan çatal formlu demir parçalar da bulunmuştur[164].

2.3.2.2. Tekerlek Parçaları

Tekerleğe ait metal parçalar genel olarak üçe ayrılmaktadır. Tekerlek çerçevesi olan jantlar, yatak bilezikleri ve dingil kapaklarıdır. Dış etkilere karşı ahşap tekerleği korumak ve sağlam olmasını sağlamak amacıyla üretilen jantlar tekerleğin dış çerçevesinde bulunurdu. 1 numaralı kurgandan 5.5 cm genişliğe sahip düz demir kıvrılarak ve tekerleğe perçinlenerek tutturulan bu parçalardan toplam 30 adet bulunmuştur. Bir bütün tekerlek 8 parça janta sahip olacak şekilde 3 bütün tekerlek jantı ve 6 parça halinde jantlar bulunmuştur. Bir tam tekerleğin çapı 125 cm, genişliği 5.5 cm, kalınlığı 1-1.3 cm ölçülerindedir. Bir tekerlek jantının dış tarafında 12-15 cm aralıklarla 20 adet çivi bulunmaktaydı. Bunlar jantın bir parçasında boyuta bağlı olarak 1-4 adet olarak yer almaktalardı (Resim 17)[165].

Yatak bilezikleri ise tekerleğin göbek kısmındaki parçalardır. Büyük boyutlu yatak bilezikleri ağaç tekerlek göbeğinin içine yerleştirilirken küçük olanlar tekerleğin dış tarafında yer alan dingil kapağının iç tarafı, ağaç göbeğin arasına yerleştirilirdi

[163] **A.e.,** s. 114.
[164] **A.y.**
[165] **A.e**., s. 111.

Yatak bileziği ağacın yerleştirildiği tekerlek göbeğinin dönmesini, aşınıp kırılmaya karşı korunmasını ve dingilin çubuk demiri ile birleştirip kayma özelliğini arttırıp, arabanın hafif ilerlemesini sağlamaktadır. Bu parçalar düz demir halka şeklinde kıvrılıp ağzı birleştirilerek oluşturulmuştur. Kenarlara da her birinin boyutu farklı olan üçer çıkıntı yapılmıştır (Resim 18)[166]. Bu bilezikler demirden yapılmışlardır ve üzerlerinde birer ince kesik bulunur. Bu kesikler ayırım çizgisi olarak döküm tekniği ile değil dövülerek yapıldıklarının işaretidir. Bu buluntulardan yalnızca bir adetinde dövme tekniğiyle yapıldığını gösteren bir işaret bulunamamıştır. Bu da onun döküm ile şekillendirildiğini göstermektedir[167].

Toplam 50 parça bulunan yatak bilezikleri kendi içlerinde boyut olarak farklılık gösterseler de genel olarak büyük, orta ve küçük olarak sınıflandırılabilirler. Çapı en geniş yatak bilezikleri 14.8 cm çapa sahip ve 5.7 cm genişliğindeki düz demirin halka şekline getirilmesinden oluşmuştur. En küçük çapa sahip olan bilezikler ise 5.2 cm genişliğindeki düz demirin 7 cm çapında halka şekline getirilerek yapılması ile elde edilmiştir[168].

Altın ve gümüş kaplamalı, bronz ve demirden üretilen dingil kapakları ise tekerleklerin göbek kısmından geçirilerek dingil ağacının iki ucuna takılıyordu. Bunlar boyut ve form olarak da fark göstermektelerdi. Genelde bunların tek tarafı dingil ağacının yerleştirilmesi için yuva olarak açık, diğer tarafı ise kapalıdır. Ancak bunlardan bronz bir çift buluntunun iki tarafı da açıktır. Toplam 29 adet bulunmuş, genelde küçük-büyük dışında altın ve gümüş kaplamalı bronz, demirden üretilen dingil kapakları şeklinde sınıflandırılmıştır. Bunlardan bir adet altın kaplama dingil kapağı bütün olarak bulunan at arabasının sağ tekerleğinin merkezinde bulunmuştu. Bunun uzunluğu 9.1 cm, ağzın çapı 6.1 cm, tabanın çapı 9.7 cm, kalınlığı 0.7 cm, ana gövdenin çapı 5.6 cm'dir (Resim 19)[169].

---

[166] **A.e**., s, 108-109.
[167] Jang-Sik Park, Diimaajav Erdenebaatar, Gelegdorj Eregzen, "The Implication of the Metallurgical Traditions Associated with Chinese Style Wagons From The Royal Xiongnu Tomb at Golmod 2 in Mongolia", **Archaeological and Anthropological Sciences**, C.X, S.4, Şubat 2017, s. 1539.
[168] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.108-109.
[169] **A.e.**, s.109-110.

Dingil kapakları kaplamalarının içinde hem bronz hem demirden üretilmişlerdir. Bunların bazılarının üzerinde demirden çiviler de bulunmuştur. Bu buluntularda döküm tekniği kullanıldığı anlaşılmıştır. Demir olanların üzerinde kalıp çizgileri bulunması çift taraflı kalıp tekniği kullanıldığını, bronzlarda ise bu izlerin bulunmaması bunların yapımında kayıp mum veya hassas döküm tekniği kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bazı demirden üretilmiş olanların üzerinde döküm hatalarını kapatan bronz yamalar yapılmıştı[170].

2.3.2.3. Kasa ve Güneşlik parçaları

2.3.2.3.1. Kasa

Arabanın sol tekerleği ve kasasının sol duvarı erken dönem soyguncularının açtığı delik nedeniyle yok olmuştur. Arabanın kasasının sağ yan tarafı ise çok iyi korunmuş olup bunun kalın lakeli derisi üzerine beyaz kırmızı ve siyah renkli boyalar ile bulut ve su deseni, Çin ideografları yapılmıştır.[171]. Kasanın üstünde bulunan renkler arabanın tekerleğinde de kullanılmıştı (Resim 20).

Bu arabanın en çok dikkat çeken bu ince bulut süslemeleridir. Renkli boya ile yapılan ve kafesli kabartmalara sahip olan bu süslemenin çok benzeri Tsaram Vadisinde bulunan Hun kurganından çıkan araba kasasının üzerinde de bulunmaktadır[172]. Han hanedanlığı devri mezar yapılarından çıkan buluntular üzerinde de sıklıkla görülen bu bulut desenleri yalnızca boş alanları dolduran değil ölümsüzlüğü de simgeleyen motiflerdendi[173].

Bu tür bulut motifli arabalar hakkında Çin kaynaklarında bilgilere rastlamak mümkündür. Shi Ji'deki kayıtlara göre Shao-weng İmparator Wudi'ye (hüküm yılları

[170] Park, Erdenebaatar, Eregzen, "**The Implication**", s. 1539.
[171] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 34.
[172] Sergei S. Minyaev, L. M. Sakharovskaia, "Investigation of a Xiongnu Royal Tomb Complex in the Tsaraam Valley", **The Silk Road,** C. IV, S.1, 2006, s.48.
[173] Kadoi, Yuka, "Cloud Patterns: The Exchange of Idea Between China and Iran under the Mongols", **Oriental Art**, C. 48, S. 2, 2002, s. 25.

M.Ö. 141-87) ruhlar ile iletişime geçebilmesi için saraylarını ve giysilerini ruhların formları ile bezemesini tavsiye etmiş imparator da beş at arabasını beş elementin sembolleriyle süslemiş ve bulut tasvirleri ile boyamıştı. Bunları her elementin egemen olduğu günlerde kötü ifritleri kovmak için kullanacaktı[174].

2.3.2.3.2. Sütun Süslemeleri, Uç Süslemesi ve Güneşliğin Köşeleri

At arabası kasasının dikey ağaç sütunlarının ortasına konup, daha sağlam ve güçlü bir hale getirmek amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir (Resim 21). Altın kaplı bronzdan yapılmış dikdörtgen formdaki bu süslemelerin yüksekliği 17.3-17.5 cm, genişliği ise 6.6 x 7 cm'dir. Dış yüzeyin alt ve üst kenarlarından[175] yalnızca dışbükey form verilmiş kuşaklar ve çizgi şeklinde çerçeveler objeyi çevrelemektedir. Bu alt ve üstteki kuşakların ortasında ise mitolojik bir hayvan rölyefi görülür. Objenin 4 yüzünde de birbirinden farklı olan sahnelerde bulut motifi arasında birer tek boynuzlu ejder uzun boyunlu, dört ayaklı, kalın kuyruklu olarak tasvir edilmiştir. Hepsinde hayvanlar bir zemin üzerinde durmakta ve vücutları yan profilden görülmektedirler. İki karşıt yüzde bu ejder şaha kalkmış olarak gösterilmiştir. Bunlarda hayvanın vücudunun alt kısmı ve üst kısmı bulutlar arasından ayrı ayrı görülürken ortası bulutlar arkasında kalmıştır. Birinde hayvan boynunu arkaya çevirmiş ve yüzü önden görülmekteyken diğerinde hayvan düz durmakta ve yüzü önden görülmektedir. Diğer iki karşıt yüzeyde ise bulutlar arka planda kalmakta ve hayvan dört ayağının üstünde bir zeminde durmaktadır. Ejderin yüzünü önden gördüğümüz bu iki yüzeyde de bir sahnede hayvan düz durmakta iken diğerinde boynunu arkaya çevirmiştir. Bu ejderler ağzı açık, kükrer biçimde oluşları ve dinamik görüntüleri ile bulutların arasında bulunurlar.

Arabanın tepesinde bulunan güneşliğin ve tepe kısmının köşelerinde diğer ağaç parçalarını tutma amaçlı olduğu düşünülen bronz parçalardan ise toplam 3

[174] Jessica Rawson, "The Eternal Palaces of the Western Han- A New View of the Universe", **Artibus Asiae**, C. LIX, No. 1, 1999, s. 17.
[175] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.102.

veçekiş milinin arka kısmı veya kasanın arkasında çekiş milinin ucunda kullanılan bir süsleme olduğu düşünülen bronz, bulut desenli süslemelerden 16 parça bulunmuştur[176].

2.3.2.3.3. Şemsiyenin Çiçek Süslemeleri

Bu bronzdan üretilen süslemeler mezar odasının üstündeki katmanlarda ve mezar odasının içinde bulunmuştur. Arabanın üstündeki güneşliğin (şemsiyenin) merkezinden her yöne doğru uzanan çubuk şeklindeki ağaçların ucuna takılan bu süslemeler gövdelerindeki kanca ile kumaşı gererek tutmaktır. 1 numaralı kurganda bulunan toplam 117 bronz çiçek formundaki süsleme çeşitli formlarda ve boyutlardadır. Bu buluntuların kimi kırık kimi tam olarak ele geçirilmiştir. Bu süslemelerin dışında bunların 61 adet kırık yaprağı ve 2 adet kancası da kazılarda bulunmuştur[177]. Bu çiçek süslemelerin benzerleri Noin Ula kurganında üzerinde kumaş kalıntıları ve bağları olduğu halde bulunmuşlardı[178].

Genel olarak dört ve altı yapraklı büyük ve dört ve üç yapraklı küçük olarak sınıflandırılabilen bu süslemelerin formları farklıdır. Bunlar üstte geniş, taç yapraklı çiçek ve altında içine ağaç geçirilmek için boş bırakılmış yuvası, bu sapın üzerinde çiçek kısmının hemen altında bulunan kanca şeklindeki bölümlerden oluşmaktadır. Bunların ilk çeşidi olan dört yapraklı büyük süslemelerin tümünün altın kaplamalı olduğunu düşünülmektedir. Yuvarlak bir merkez etrafına simetrik olarak yerleştirilen yaprakların bileşim yerlerinde birer yuvarlak boşluk oluşturulmuştur. Çiçeklerin kıvrımlı yapraklarının uçları sivri olarak sona ermektedir. Bir yaprağın ucundan tam karşıtındaki yaprağın ucuna kadar genişliği 22.5-23 cm; kalınlığı 0.2-0.3 cm'dir. Dikdörtgen formdaki sapının temeli ise 3.7 x 5.2 cm; kancasının uzunluğu 2.6 cm, buluntunun yüksekliği 8.7 cm; toplam uzunluğu 9.2 cm'dir[179].

---

[176] **A.e.**, s.104.
[177] **A.e.**, s. 98,102.
[178] Polosmak vd., **a.g.m**., s.64.
[179] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.99.

Çiçek şeklindeki bu süslemelerin ikinci çeşidi altı yapraklı büyük boyutlu süslemelerdir. Uzunluğu 20.5 cm, sapı bile birlikte çiçeğin toplam yüksekliği 13.5 cm olan birinci türden ve toplam uzunluğu 17.6 cm, sapıyla birlikte tüm buluntunun yüksekliği 12.4 cm olan ikinci türden toplamda 58 adet bulunmuştur. Daha yuvarlak formlu uçları bulunan taç yaprakların her birinin ortasında dipten uca kadar yivler bulunur (Resim 22)[180].

3 farklı formdaki dört yapraklı küçük, gümüş ve altın kaplama süslemeler ile üç yapraklı küçük altın kaplama süslemeler de birbirinden farklı boyutlar ve özelliktedirler (Resim 23). Bunlardan 37 parça olan dört yapraklı süslemeler mezar odasında bulunmuşlardır. Çiçek süslemelerinin dördüncü çeşidi üç yapraklı küçük altın ve gümüş süslemelerdir. 18 metre derinlikte kuzey tarafta bütün bir şekilde konulan at arabasına ait olan bu altın kaplamalı süslemeler 7 parça olarak bulunmuşlardır Yapraklarının merkezden ucuna kadar yivleri vardır. Bazılarının yanlarında kumaş parçaları objeye yapışmış olarak bulunmuştur. Süslemenin toplam yüksekliği 8 cm, sapının taban çapı 1.35 cm, yaprakların toplam uzunluğu 5.2 cm'dir[181].

2.3.2.4. Diğer Süslemeler

Bu objelerin dışında 1 numaralı kurganda at arabasının farklı yerlerinde kullanılan çeşitli objeler yer almaktaydı. Bunlardan bir çeşidi çeşitli şekil ve boyutlarda pek çok uç süslemeleridir. Bunlardan bazıları bronz, bazıları altın kaplamalı bronzdur. Yarım daire, dairesel formlu, düz formlu olarak pek çok çeşidi vardır. Bazılarının üzerinde kabartma kuşaklar ve çivi delikleri yer almaktadır. Ayrıca 12 parça bulunan ince düz yüzeyli bronzdan yapılmış süslemeler bulunmuştur[182].

2.3.3. Koşum Takımı Parçaları

Orta Asya'nın batı steplerinde M.Ö. 3500 veya daha önce evcil atlar insanlara süt, et ve ulaşım sağlıyorlardı. M.Ö. 3. binyılın sonunda Ural bölgesinin Sintaşa

[180] **A.e**., s. 99-100.
[181] **A.e.,** s.101-102.
[182] **A.e**., s.104-107.

Kültüründe at tarafından sürülen tekerlekli araçlar mezarlara gömülüyordu ve ikinci binyılın ortalarında Avrasya'da yayılmıştı. Moğolistan'ın doğu steplerinde evcil atın görülmesi ise geç bronz çağı ile yaklaşık M.Ö. 1300 yıllarında başlar. Moğolistan'da ki evcil atın kullanımına dair erken kanıtlar ise Geyikli taş- Hirgisuur yapı komplekslerinde yaklaşık M.Ö. 1300-700 yılına aittir[183]. İşte evcil atın işaretleri olan bu parçalar Gol Mod-2 Mezarlığı'nda soylu kurganlarında ve uydu mezarlarında bulunmuşlardı.

Bölgedeki erken örneklere baktığımızda Moğolistan'da muhtemelen Geyikli taş-hirgisuur yularları üç ana bölümden oluşuyordu: burun kayışı, bir gem ve sert bir yanak parçası[184]. Hunların başlıkları ise gem, yanak parçası, burun kayışı, alınlık, taç-baş kayışı, boğaz kayışından oluşuyordu[185]. Biz buluntulardan alınlıklar sayesinde Hunlar zamanında yular üzerinde burun kayışı ve alın kayışı kullanıldığını biliyoruz. Çünkü kazılardan elde edilen bu alınlıklar ince uzun bir yapıda olmakta ve alttan burun bandına yukarıdan ise alın bandına sabitlenmiş olması gerekmektedir.

Buluntuların sayılarına bakıldığında ortadaki atta altın ve iki yandaki atlarda gümüş süslemelerin kullanıldığı toplam üç atın koşum takımı parçaları olduğu düşünülmektedir. Buluntuların sayısı da bunu kanıtlamaktadır. Genelde gümüş süslemeler altın olanlardan iki kat daha fazladır. Altın alınlık 1 parça olduğu halde gümüş alınlık 2 adet; oval altın süslemeler 10 adetken gümüş süslemeler 20 adet; yuvarlak büyük altın süslemeler 2 parça iken gümüş süslemeler 4 parça idi[186].

2.3.3.1. Gem ve Yanak Parçaları

Yular veya başlık at hareket ederken onu yönlendirmek için kullanılan ve kayışlardan oluşup hayvanın kafasına geçirilen parçadır. Atın anatomisindeki bu bölgenin sinir ve duyu organlarının yoğunluğu nedeniyle atta büyük bir etkisi vardır.

---

[183] William T. T. Taylor., T. Tuvşinjargal, J. Bayarsaihan, "Reconstructing Equine Bridles in the Mongolian Bronze Age", **Journal of Ethnobiology**, C.XXXVI, S.3, 2016, s. 554.
[184] **A.e.,** s. 559.
[185] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 125.
[186] **A.e.**, s. 133.

Gem ile birlikte yular hayvanın başındaki hassas kısımların tümüne etki etmektedir[187]. Gem atın ağzına konur ve ağzın iki köşesinden gemin iki ucu döndürülerek küçük halka haline getirilmiş uçları yanak parçasına bağlanır. 1 numaralı kurganda mezar odasının doğuda yer alan üçüncü bölümünde bulunan elde edilen gemlerin sayısı kırık oldukları ve gördükleri zarar nedeniyle bilinmemektedir. Bulunan parçalar yaklaşık 100 adettir. Ancak bir gemin bu kırık parçaların kaçından oluştuğu açık değildir[188].

Gem ve gem halkaları Hun mezarlarında yaygın olarak bulunan envanter parçalarındandır. 1 numaralı mezarın yanı sıra 5 numaralı mezarda; 1 numaralı mezarın 17, 21, 22, 23, 26, 27 numaralı uydu mezarlarında da gem parçaları yer almaktaydı. Görüldüğü gibi koşum takımlarının bu önemli parçaları yalnızca soylu mezarlarında yer almamakta uydu mezarlarda da yer almaktadır.

Gemin hayvana olan etkisi hayvanın dudaklarının köşesinde, dilinde ve azı dişi ile ön dişler arasındaki dişlerin bulunmadığı bölüme baskı uygulamaktır. Sürücünün dizgin vasıtasıyla önce yanak parçasına daha sonra ise geme iletilen ve ağıza yaptığı bu fiziksel baskısından kaçınan at kafasını arkaya çekerek yavaşlamaktadır[189]. Ayrıca sürücü atın hareket yönünü değiştirmek istediğinde yaptığı baskı sürücünün niyetini ata iletmektedir. Baskı acıya neden olduğunda rahatlama arayan at kafasını baskının geldiği yöne çevirecektir. Böylece atın tüm vücudunun yönü değişmektedir[190]. Erken tarihli kanıtlar bize Moğolistan'da organik malzemelerden üretilen gemlerin M.Ö. I. binyılda kullanıldığını göstermektedir[191].

1 numaralı soylu kurganından elde edilen gemlerin boyutları bilinemese de Dr. Z. Batsaikhan'ın yaptığı araştırmaya göre Hunlar 19-25 cm uzunluğunda olan

---

[187] Ute Luise Dietz, "Horseback Riding: Man's Access to Speed?", **Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse,** Katie Boyle, Marsha Levine, Colin Renfrew (Ed.), McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 2004, , s.191.
[188] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 35,125.
[189] Dietz, **a.g.m**., s.192.
[190] Igor V. Chechushkov, A. V.Epimakhov, A. G. Bersenev: "Early Horse Bridle With Cheekpieces as a Marker of Social Change: An Experimental and Statistical Study", **Journal of Archaeological Science**, S. 97, Eylül 2018, s. 127.
[191] Taylor, **a.g.m**., s.558.

gemler kullanmaktalardı. Bunlar düzleştirilip dövülmüş ince demirin iki uçta kapalı halka yapılmasıyla şekillendirilmiş basit parçalardı. Bunlardan hayvanın ağzına yerleştirilen bölümdeki halkalar küçük, yanak parçalarına takılan halkalar ise biraz daha büyüktü[192]. Tıpkı bu boyutlarda ve formdaki bir gemi[193] 1 numaralı kurganın 13 numaralı uydu mezarında bulunmuştu. Ayrıca 1 numaralı soylu kurganında yer alan gem parçalarından yola çıkarak bunların boyut ve formlarının bu genel özelliklerle aynı olduğu görülmektedir.

Yular ve gemin en önemli parçalarından biri de yanak parçası denilen ve gem, başlık ve dizgin arasındaki bağlantıyı sağlayan parçalardı. Bu parça gem demirinin yuvarlak iki ucuna takılıp, dizgin ile birlikte atı süren kişinin isteğini ata iletmeyi sağlardı. Gol Mod-2 1 numaralı kurganın dış toprağı temizlenirken mezarın dolgu taşların ortasında oluşan çökmüş toprağın kuzeydoğu köşesinde ilk buluntu olan altın kaplamalı bir bronz yanak parçasının kırık parçası bulunmuştur. Diğer yanak parçaları ise atın koşum ekipmanlarının bulunduğu, mezarın doğu tarafında bulunmuştur. Bu yanak parçalarının tümü ortalarından kırılmış, bütün olan bulunamamıştır. Bulunan parçalar oldukça hasarlı olmasına rağmen mezardan kaç adet yanak parçası ve bu yanak parçalarından yola çıkarak mezara kaç adet başlık yerleştirildiğini anlamak mümkündür. Bulunan toplam 121 yanak parçası 4'e ayrılınca ise 30-31 başlığa takılan 60 bütün yanak parçası bulunduğu ortaya çıkmıştır. D. Erdenebaatar bulunan yanak parçalarını form olarak dörde ayırmıştır. Bunlardan altın kaplamalı bronz olanlar 59 parça ve üç çeşit, gümüş kaplamalı bronz olanlar 45 parça ve iki çeşit ve saf bronz olanlar ise 17 parça ve tek çeşittir. Altın ve gümüş kaplamalı olanlar üç çeşit, saf olan ise bir çeşittir. Bunların en uzunu 9.6 x 1.3- 2.2 x 1, en küçüğü ise 7.5 x 1.3-2 x 1.1 cm boyutlarındadır (Resim 24)[194].

Bölgede Hunlardan önce de bu parçanın at başlıklarında kullanıldığına dair kanıtlar vardır. Geyikli taş-Hirgisuur yapılarının dönemine (M.Ö. 1300-700) ait

[192] Ts. Törbat, "Amgai Zuuzai", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, s.3.
[193] Miller, v.d. **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s.12.
[194] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 125-126.

başlıklarda yanak parçaları kullanıldığına dair kanıtlar bulunmuş olması bize aslında bronz çağından itibaren kullanıldıklarını göstermektedir. Yine Geyikli taş-Hirgisuurlardan farklı olarak çift delikli parçalar Egiin Gol vadisinde bulunmuş ve bunlar M.Ö. 940-800 yıllarına tarihlendirilmişlerdir[195]. Hunlar da bu yanak parçalarını boynuzdan ve demirden imal etmişlerdir. Ancak demir olanlar daha yaygınlaşmıştı. Ayrıca Hunlar bu parçaların pek çok çeşidini kullanmaktalardı[196].

Mezarda bulunan bu yanak parçalarının tümü uzun çubuklar şeklindedir. Bazıları "S" şeklinde kıvrıma sahiptir. Yapılan araştırmalara göre yanak parçalarının çubuk biçiminde olanları at üzerinde daha sabit (kesin) bir kontrol sağlamak için en uygundu[197]. Yani Hunlar atı sürmedeki hünerlerini arttıran bu etkin parçayı kullanıyorlardı.

2.3.3.2. Alınlıklar

Alınlıklar yuların alın ve burun kayışı arasına dikey olarak yerleştirilen metal parçalardır. Bunlar atı süslemek veya korumak amaçlı kullanılmaktadır. 1 numaralı soylu kurganında toplam 34 adet alınlık bulunmuştur[198]. Bunlar kendi içlerinde tasvir, formları ve materyalleri açısından çeşitlere ayrılmaktadır.

28.3 x 2 x 0.4 cm boyutlarındaki altından yapılan alınlık gömünün güneydoğusunda dış köşede, at arabasının parçaları ve süslemeleriyle birlikte bulunmuştur. Üzerinde kabartma şeklinde tek boynuzlu panter başlı, iki büyük sarkık kulaklı, uzun yılan vücutlu, uzun kuyruklu, pençeli dört ayaklı, efsanevi ejder arkaya bakar biçimde tasvir edilmiştir. Hayvanın vücudu ve basit arka plan olan çiçek deseninin orta kısımları kırmızı ve yeşil değerli taşlarla süslenmiştir[199]. Bu ejder at arabasının sütun süslemelerinin üzerinde bulunan tasvirlerdeki ejderle aynı hayvandır.

---

[195] Taylor, **a.g.m**., s.557.
[196] T. Törbat, "**Amgai Zuuzai**", s.3.
[197] Chechushkov. Epimakhov, Bersenev, **a.g.m**., s. 135.
[198] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**., s.127.
[199] **A.y.**

Alınlık diğer alınlıklardan yalnızca materyali açısından değil ince işlemeleri ve yuvarlak bir forma sahip olmasıyla da ayrılmaktadır (Resim 25.1).

Gümüşten yapılan alınlıklar gömünün güneydoğu tarafında at arabasının parçaları ile birlikte bir bütün ve biri kırık iki parça halinde bulunmuştur. 28.2 x 2 x 0.4 cm ölçülerindedir (Resim 25.2)[200]. Bu alınlıklara bakıldığında genel olarak form ve boyut olarak altın alınlık ile benzer özellikler taşımasına rağmen ondan daha köşeli bir forma sahiptir. Ayrıca objenin üstündeki tasvir de daha stilize bir karakter taşımaktadır. Alınlık üzerinde tek boynuzlu ejder bulutların üzerinde tasvir edilmiştir.

Boyutları 24.5 x 4-7.5 x 0.5 cm ve 25.4 x 5-7.8 x0.5 cm boyutlarındaki iki çeşit altın kaplamalı bronz alınlıktan 17 adet, 25.3 x 3.8-7.7 x 0.5 cm boyutlarındaki gümüş kaplama bronz alınlıklardan ise toplam 10 bulunmuştur. Bunların arka tarafında başlığın alın kayışı ve burun kayışına sabitlenmesi için iki çift büyük kulp bulunmaktadır. Büyük kulpların yanı sıra kenarlarında küçük kulplarda yer almaktadır. Ayrıca bunların arka tarafında deri tampon bulunmaktadır. Kulplarında kayış kalıntıları vardır. Bu alınlıkların atın alın tarafında veya üst kısmında geniş, alt veya burun tarafında incelen bir yapıdadır. Gümüş kaplamalı bronz ve altın kapmalı bronzların ilk çeşidi geniş kısmın bitiminde üçgen, köşeli uçludur ve orta kısmın tümü dışbükey bir yüzeye sahipken kenar kısımları çerçeve şeklinde düzdür. (Resim 25.3). Altın kaplamalı ikinci çeşidin boyutuna, genel şekline bakıldığında birinci çeşit ile benzer olmasına rağmen burun kısmının bitimi sivri üçgen değil, yuvarlak hatlıdır[201].

Düz formlu, kaplamasız, bronzdan yapılan son ise alınlık 28.3 x 4.2- 7.4 x 0.2 cm boyutlarındadır ve üstünde bir tasvir yer almaktadır[202] (Resim 25.4). Bu 1 numaralı soylu kurganında bulunan objelerin süslemelerinden farklı özellikler taşımaktadır. Öncelikle bu tasvir kazıma yöntemi ile yapılmıştır. Tasvirin üst kısmında efsanevi iki tavus kuşu yukarı bakar biçimde ve birbirlerine dönük, yuvarlak bir objeyi ağızlarında

[200] **A.e**., s.128.
[201] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**,s. 128-129.
[202] **A.e.**, s.129.

tutar vaziyette tasvir edilmişlerdir. Bunun altında iki tarafa doğru uçan kuş, orta kısımda birbirine dolanmış iki ejderha yukarı bakar ve dikey biçimde yer almaktadır. Ejderhaların ortasında da kuşlar bulunmaktaydı. En aşağıda ise ağzında uzun bir obje bulunan kaplumbağa vardır. Bu alınlık dört parça halinde kırılmış, bazı parçaları kaybolmuştu[203] Bu alınlığa bakıldığı zaman oldukça benzer örneklerini Batı Han Hanedanlığı dönemine ait Marki Haihun'un mezarında görüyoruz[204]. Burada bulunan özellikle bir alınlık üzerindeki betimlemeler bronz Hun alınlığı ile oldukça benzerdir. Bu alınlıkta Çin'in dört yön hayvanı tasvir edilmiştir. Gol Mod-2 mezarlığından çıkan alınlıkta ise savaşçı ve kaplan görülmemektedir. Ancak ejderha başlarının altında yer alan bir canlının arka kısmı görülmekte ve tümlenememiş kayıp bir parçasında bu hayvanın ön kısmının yer almakta olduğu görülebilmektedir.

Görüldüğü gibi oldukça çok sayıdaki bu alınlıklar Hunların at koşumunda ve süslemelerinde büyük bir yer edinmişti. Atın bu şekilde bir koruma ve süsleme aracı olan alınlıklar İskitlerde de bulunmaktaydı[205]. Ancak bunların formları Hunlarınkilerden farklı, üzerlerinde daha stilize zoomorfik figürler bulunmaktaydı. Hunların tasvirleri ise daha realistik bir stile doğru kaymıştır.

2.3.3.3. Yuvarlak Başlık Süslemeleri

Bunların başta göğüslük süslemesi olduğu düşünülse de daha sonra kaynaklarda başlık süslemeleri[206] olarak yer almaya başlamıştır. Ayrıca İskit kültüründe de benzer boyut ve formlarda bulunan süslemelerin yulara ait olması bunların da yular süslemeleri olduğunu göstermektedir.

Bunlardan altın ve gümüş üretilmiş olarak iki çeşit bulunmuştur. Altın olanları toplam 9 adet süsleme bulunmuş, 8 adeti aynı boyutlarda biri ise daha küçük

---

[203] **A.y.**
[204] Jun Yang, "The Underground Luxury of a Western Han Marquis: Major Discoveries from the Tomb of the Marquis of Haihun in Nanchang", **Asian Archaeology**, C.II, 2019, s. 81.
[205] Bkz; S. I. Rudenko, **Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen,** M.W. Thompson (çev.), University of California Press, Los Angeles, 1970, s. 499.
[206] Bkz. Bunlar Erdenebaatar'ın **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa** adlı kitabında göğüslük süslemesi bölümünde yer almaktayken **Hün Ulsiin Soyoliin Öv** s.54'te başlık bölümünde gösterilmektedir.

boyutludur. Ancak üzerlerindeki tasvirlerin tümü aynıdır. Bu süsleme üzerinde çiçekli arka plan üzerinde pençeli, dört ayaklı bir hayvan bulunmaktadır. Bu kaplan başlı, sakallı, yeleli, kısa kuyruklu hayvan sağ ve sol profilden görülmektedir. Hayvanın vücudu ve arka plandaki çiçekler yeşil renkli turkuaz taşıyla süslenmiştir. Bu süslemelerin 5 adeti hayvanın sağ tarafına, 4 adeti sol tarafına takılmaktadır. Büyük süslemenin boyutu 3.6 x 1.6 cm, küçüğün 2.9 x 1.4 cm'dir[207]. Bunlar gümüşten yapılmış olan benzer süslemelerden daha ince ayrıntıya sahip olmaları bakımından farklılardır (Resim 26.1).

Toplam 17 parça olarak bulunan gümüş süslemeler sayı olarak altın rengi benzerlerinin neredeyse iki katıdır (Resim 26.2). Bu süslemelerin üzerinde bulut desenli arka planın önünde 4 ayaklı, ayakları 3 tırnaklı, pençeli, kaplan başlı, sakallı, yeleli, kısa kuyruklu hayvan, sağ ve sol tarafa bakar vaziyettedir. Bunlar büyük ve küçük olarak iki çeşitlerdir. Süslemelerin 9 tanesi atın sağ tarafına konulmakta ve bunlardan 4 adeti boyut olarak aynı 3.6-3.8 cm büyüklüğünde, ikisi ise 2.7-2.8 cm'dir. Diğer 3 tanesinin ise boyutları bilinmemektedir. Sol tarafa bakan hayvan tasvirlerinin bulunduğu diğer 8 parça ise atın sol tarafına yerleştirilen parça olmalıdırlar. Bunlardan 5 adeti 3.9-3.6 cm, 2 adeti 2.7 cm boyutlarındadır. Birinin ise boyutları bilinmemektedir[208].

2.3.3.4. Kuskun ve Göğüslük Süslemeleri

Dîvânü Lugâti't-Türk'teki karşılığı "kümüldürük"[209] olan göğüslük atın önünde bulunan kayış, kuskun ise sırtından kuyruk altına uzanan kayıştır. Kuskun parçalarının bulunmasının yanı sıra Hunların göğüslük ve kuskun kullandığını Avyn Khokh Uul-7 arkeolojik sitesindeki mezarlardan çıkan kemik parça üzerindeki at tasvirinde de açık olarak görebilmekteyiz[210]. Bu kazıma tekniği ile yapılan tasvirde atın yalnızca eyeri ve ona bağlanmış olan kuskun ve göğüslük kayışları üzerinde toka

[207] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 133-134.
[208] **A.e**., s. 134.
[209] Kaşgarlı Mahmut, **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi**, Besim Atalay (çev.), TTK, C.I, Ankara, 1985, s.237, s.530.
[210] Ts. Törbat, D. Batsuh, Ya. Bemmann, "Mongol Altain Övör Beliin Aviin Höh Uuliin Hünnügiin Bulş", **A.S.**, C.XXXV, 2015, s.318.

ya da süsleme olabilecek dairesel formla gösterilen parçalar bulunmaktadır. Armut ve yuvarlak formlu göğüslük ve kuskun süslemeleri daha önce Moğolistan'da GM-1, Noin Ula, Rusya'da Tsaram'da, Kuzey Kore ve Çin'de de bulunmuştur[211].

2.3.3.4.1. Altın Kuskun ve Göğüslük Süslemeleri

1 numaralı kurganda mezar odasının doğu bölümünde armut formlu kuskun ve yuvarlak göğüslük süslemeleri yer almaktaydı. Bunlardan yuvarlak olanlar atın göğüs kayışına, armut formunda olanlar ise kuskun kayışına takılıyorlardı. Bunlar yalnızca süsleme amacıyla kullanılmıyordu. Ayrıca atın sırtındaki yükü dengeleyici unsurlardı[212]. Bunların form ve boyutları benzer olmasına rağmen üzerlerindeki tasvirler farklıdır. Gümüş parçaların sayısının altın parçaların iki katı olması gümüş parçaların iki, altın parçaların ise tek at için yapıldığını göstermektedir. Ayrıca altın ve gümüş parça üzerinde olan tasvirlerin farklı olması ayrı ayrı atlarda kullanılmak için üretildiğini göstermektedir[213].

17.5 x 6.5 – 5 x 0.4 – 1 cm ölçülerindeki tek boynuzlu ejder[214] tasvirli oval, altın süslemeler toplam 10 parça olarak bulunmuştur. Bunların üzerinde üstte tek boynuzlu altta ise boynuzsuz panter başlı, uzun boyunlu, iki efsanevi hayvanın vücudu sağ, sol taraftan görülmekte, başları ise öne bakmaktadır. Hayvanların 5 tanesi sol, 5 tanesi sağa bakar durumdadır. Bu objelerin atın sağ tarafına konulanlarında hayvanlar sağ, sol tarafına koyulanlarda ise hayvanlar sola doğru bakmaktadır. Alt taraftaki büyük vücutlu boynuzsuz, yeleli; üst tarafta ise boynuzlu küçük vücutlu hayvanların etrafı yapraklar ve çiçekler ile süslenmiştir. Bu iki hayvan ve çiçekler turkuaz, lal taşı çeşidinden taşlar kakılarak süslenmiştir. Bu boynuzlu ve boynuzsuz hayvanların birinin dişi, diğerinin ise erkek olduğu düşünülmektedir[215](Resim 27.1).

---

[211] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 84, 86.
[212] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa,** s. 85.
[213] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.136.
[214] D. Erdenebaatar v.d. bu hayvanın "bers", Yeröol-Erdene ise Garuda olduğunu bildirmektedirler. Ancak biz bu hayvanın kanatlı ve tek boynuzlu ejder özellikleri taşıdığını düşünmekteyiz.
[215] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 133,136, 137.

Altından üretilmiş 13 cm çapında göğüslük süslemelerinden ise 2 adet bulunmuştur. Bu süslemede de aynı tek boynuzlu ejder yer almaktadır. Bunlar iki ayağını yukarı çekmiş şekilde diğer iki ayağının üzerinde durmaktadır. Hayvanın sağ ve sol tarafındaki ön ayağının üzerinde ve kuyruğun üzerinde kuş kanadına benzer tüyler görülür. Ayrıca hayvanın vücudu ve arka plandaki çiçek tasvirleri de taşlarla süslenmiştir (Resim 27.2)[216].

2.3.3.4.2. Gümüş Göğüslük ve Kuskun Süslemeleri

Gümüş olan süslemelerin üzerinde ise dağ keçisi ve geyik[217] tasvirleri bulunmaktadır. Bunlar içerik olarak aynı olmalarına rağmen formları için farklı farklı hayvanlar kullanılmıştır. Bunlar ikiye ayrılmaktadır. İlk çeşitte bulunanların erkek, ikinci çeşittekilerin ise dişi olduğu düşünülmektedir. Yuvarlak formlu süslemelerde armut formlu süslemelerden farklı olarak geyiklerin boynuzları arkaya doğru eğik şekildedir. Ancak bu obje formunun sağladığı alan ile ilgilidir. Tasviri süslemeye sığdırmak için boynuz geriye doğru yatırılmıştır[218].

18.1 x 5.4 – 6.9 x 1.2 cm boyutlarında 10 adet bulunan gümüş kuskun süslemelerinin ilk çeşidinde 0.3 mm genişliğinde nokta desenli şerit çerçeve içinde tek boynuzlu, toynaklı, sakallı, yeleli ve kısa kuyruklu erkek dağ keçisi bulunur. Bu süslemeler toplam 10 tanedir. 5 tanesi sağ tarafından görülür ve ön sağ, arka sol ayakları üzerindedir. Ön sol ve arka sağ ayakları kıvrılmış biçimdedir. Soldan görülen 5 süslemede ise ön sol ve arka sağ ayakları üzerinde dikilirken diğer iki ayağı kıvrılmıştır. Bu dağ keçileri dik kulaklı, vücudu tüy işlemelidir. Bu hayvanın göksel

[216] **A.e.,** s. 139.
[217] D. Erdenebaatar bunların Moğol kültüründeki "Belgeet Göröös" olduğunu belirtmekte ve ilkinin erkek, ikincisinin ise dişi hayvan olduğunu söylemektedir. C. Yeröol-Erdene ise bunların "biligt göröös" olduklarını ancak dağ keçisi ve antilop gibi hayvanların tasvirlerinin kullanıldığını belirtmektedir. Bkz: J. Erdene, **Hünnügiin Üyein Domgiin Amtnii Dür**, Bembii San, Ulaanbaatar, 2018, s. 47-50.
[218] Erdene, **Hünnügiin Üyein Domgiin Amtnii Dür**, s. 52,72.

ırklı tek hayvan olduğu düşünülmektedir[219]. Bu hayvan gümüş süslemelerin ikinci çeşidinde bulunan hayvandan daha kaslı bir vücut yapısına sahiptir (Resim 28.1).

Gümüş kuskun süslemelerinin 17.5 x 4.6-6.6 x 0.7 –1.8 cm boyutlarında olan ikinci çeşidi ise önceki çeşitten biraz daha farklıdır. Tıpkı ilk çeşitteki gibi 10 adet bulunan süslemelerin üzerindeki tasvir düz sade bir çerçeve içine alınmıştır ve bulutlu bir arka planın önünde geyik yer almaktadır. Bunların 5 adetinde geyik sağ tarafından diğerlerinde ise sol tarafından görülmektedir. Geyikler de tıpkı dağ keçileri gibi duruş sergilemektedir. Bu hayvanların sakal, yele, saçları, kısa kuyruk, dik iki adet kulağı, çatallı toynakları vardır. Bazılarında üst ve alt tarafta ayrı ayrı çivi izleri olabilecek delikler bulunur[220].

Gümüş olan yuvarlak göğüslük süslemelerinden ilki dağ keçisi tasvirleri taşımaktadır. Bu süslemeler iki adettir (Resim 28.2). Bir adetinin üzerinde sola doğru bakan tek boynuzlu dağ keçisinin ön sağ ayağı ve arka sol ayağı yukarı çekilmiş, ön sol ve arka sağ ayağı ise yere değmektedir. Sağa doğru bakan ise ön sol ve arka sağ ayağını yukarı kıvırmış, ön sağ ve arka sol ayağı üzerinde durmaktadır. 13.2x0.5-3cm boyutlarındadır[221]. Bu süslemelerde noktalama süslemeli yuvarlak nokta süsleme oymalı çerçeve içinde dağ keçisi, bazı yerlerde vücudu çerçeveden taşacak şekilde tasvir edilmiştir. Arka planda yer alan bulut deseni birkaç kısım şeklinde görülmektedir[222].

İkinci çeşidinde kenarlara doğru incelen yuvarlak çerçeveli temelinin üzerinde tek boynuzlu geyik (antilop) sağ, sola bakar şekilde tasvir edilmiştir. Kulakları arkaya doğru eğilmiştir. Çene, boyun, göğüs ve bacaklarının üst kısmında tüyler bulunmaktadır. Bu süslemede dişi geyik sola doğru bakmakta, ön sağ ve arka sol ayağı yukarı kıvrılmış, ön sol ve arka sağ ayağı ise yere değmektedir. Sağ tarafa

[219] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.137.
[220] **A.y.**
[221] **A.e.**, s.139.
[222] Erdene, **a.g.e,** s.48-50.

bakan hayvanın ise ön sol ve arka sağ ayağı kıvrılmış, ön sol ve arka sağ ayağı yere değmektedir. Arka plan bulutludur. Boyutları 13.3 x 0.3-2 cm'dir [223].

Bu süslemede erkek dağ keçisi tasvirli süslemenin aksine çerçeve sade bırakılmıştır. Bunun da aslında cinsiyet açısından bir farklılık olduğu düşünülmektedir[224]. Ancak bu süslemelerde arka plandaki desenler daha yoğundur. Tıpkı bir önceki süslemede olduğu gibi burada da hayvanın baş kısmı çerçevenin dışına taşmaktadır. Bu hayvanın vücudunun yapısı erkek dağ keçisine göre daha incedir. Aynı zamanda vücudunun çeşitli yerlerinde yapılan dalgalı tüy desenleri Bilge Kağan Hazinesinden gümüş geyiklerin üzerinde yer alan desenlerle oldukça benzerdir.

Öncelikle Kuzey Kore'de bulunan armut formlu benzer süslemeleri Koreli araştırmacılar atın kuskun süslemesi olarak açıklamıştır. Daha sonra Çin'de bulunan Han hanedanı devrine ait bazı mezarlardan bulunan süslemeleri de Çinli araştırmacılar atın boyun ve kalça süslemeleri olduğunu belirlemişlerdir. Araştırmacılar bu çeşitteki süslemeleri "gümüş çiçek", "kayısı yaprağı" süslemesi şeklinde isimlendirmişlerdir[225]. Daha önce Hun mezarlarından benzer tasvirlere sahip kuskun ve göğüslük süslemeleri bulunmuştur. Ancak bunlardan yalnızca[226] Noin Ula 20 numaralı mezar, GM-1 20 ve Gol Mod-2 1 numaralı mezarlardan bulunanların üzerindeki tasvirler tek boynuzlu hayvanları göstermektedir.

2.3.3.5. Kemer Tokaları

1 numaralı soylu mezarından altın, gümüş, altın-gümüş kaplamalı bronz ve kaplamasız bronz çeşitlerinde 27 adet kemer tokası çıkmıştır. Altın tokalar 5, gümüş 5, altın kaplama dikdörtgen şekilli bronz 5, altın kaplama yuvarlak formlu bronz 5, gümüş kaplama dikdörtgen formlu bronz 4, gümüş kaplama yuvarlak formlu bronz 2 ve kaplamasız yuvarlak formlu 1 adet kemer tokası bulunmuştur. Altın ve gümüş

[223] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.139.
[224] Erdene, **a.g.e**., s.48.
[225] Yerööl-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 84.
[226] Çin'de bulunan örneği için bkz. Yerööl-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 86, Tablo 7.

tokaların kuskun ve göğüslükte kullanıldığı düşünülmektedir. Bunların bazılarının üzerinde göğüslük ve kuskun süslemeleri ile aynı takıma ait parçalar olduğunu düşündüren benzer tasvirler yer almaktadır. Ancak bazı altın ve gümüş kaplamalı büyük tokaların at arabasının başka taraflarında kullanmak amacıyla üretildiği düşünülmekteydi[227]. Bunlar genel olarak yuvarlak başlı ve yuvarlak formda boşlukları bulunan bitiş tarafı dikdörtgen formdaki kemer tokalarıdır. Bu yuvarlak ön ve köşeli kenarlı arka kısımlı tokalar öncelikli olarak Hun mezarlarında görülmeye başlanmıştı. Bunların daha sonra gelişip değişerek Çin ve Kuzey Kore'ye de yayıldıkları düşünülmektedir[228].

Toplam 5 adet olan altın tokalardan iki tanesinin üzerinde dili bulunmaktaydı. Bir tanesinde dili bulunduğuna dair biz iz yer almazken diğer iki tanesinde ise önceden dilli olduklarına dair izler mevcuttur. Boyutları 4.9 x 0.6 – 5.6 x 1.2 cm'dir. Tümünün üzerinde çiçek motifleri, renkli taşlar bulunur. Gümüş olanlar kendi aralarında form olarak benzer olmalarına rağmen boyut olarak birbirlerinden biraz farklıdırlar. Uzunlukları 6.2-5.2 cm, genişlik 2.5- 4.2 cm, kalınlığı 0.3-1.3 cm'dir. Bunların üzerinde bulutlu arka planın önünde 4 ayaklı, pençeli, kaplan başlı, sakallı, yeleli ve kısa kuyruklu bir hayvan sağ ve sol taraftan görülecek şekilde tasvir edilmiştir. Bunlar yuların yuvarlak dışbükey süslemelerinde bulunan hayvan olan pars ile aynıdır. Sağ taraftan görülenler 4, soldan görülenler ise bir tanedir. Bu 5 tokadan 3 tanesi dilli, ikisi dilsizdir[229].

2.3.3.6. Koşum Takımına Ait Diğer Buluntular

Bahsedilen buluntular dışında 1 numaralı kurganda koşum takımına ait pek çok küçük parça bulunmuştur. Bunlardan ilki silindirik uzun bir forma sahip olan ve içlerinden kayışların geçtiği uç süslemeleridir. Altın, gümüş ve bronzdan üretilen süslemelerin geçirildiği kayışların kalıntıları düğümlü bir şekilde içlerinde

[227] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 134-5.
[228] Fang Xiaotian, "On the Metallic Buckle With a Round Front and Square Rear Unearthed in East Asia", **International Journal of Korean History**, C.XVIII, S.1, 2013, s.32.
[229] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 135.

bulunmuştur. Bunlar kayışların ucunu süslemek ve dayanıklı hale getirmek amacıyla kullanılırlardı. Bunlar farklı formda ve boyuttalardı. Bunlardan en önemlisi 4.2 x 1.1-1.7 cm boyutlarındaki yüz kısmında tek boynuzlu ejder ve arka planında çiçek tasvirleri bulunan altın süslemedir. Ayrıca gümüş olanların bazılarının üzerinde de tasvirler yer almaktaydı[230].

Diğer bir buluntu ise 1 numaralı soylu mezarında kuskun, göğüslük ve at arabasında da kullanılmak için üretilen ve birçoğunun üzerinde kayış kalıntısı bulunan altın, gümüş kaplama bronz ve kaplamasız bronz halkalardan toplam 27 adet bulunmuştur[231]. Ayrıca uydu mezarlardan da çeşitli demir halkalar bulunmuştur.

Son olarak başlığa (yulara) ait yarımküre formlu altın kaplamalı bronz süslemeler 1 numaralı soylu kurganının 16 metre derinliğinde, kömürleşmiş tabakanın üzerinde ince kayışlarla bağlanmış olarak bulunmuşlardır. Diğer yarımküre süslemeler de gömünün doğu tarafındaki koşum takımları ile birlikte bulunmuştur. 196 parça olarak bulunan bu süslemeler bronz, bronzdan dökülüp gümüş ve altın kaplanmış olarak iki çeşitte üretilmiştir[232]. Yuvarlak olanlar düz dış çerçeve ortasında dışbükeylerdir ve arkalarında "Π" formlu kulpları bulunur. İkinci çeşit ise oval şeklinde dışbükey ve arkalarında düz kulplulardır.

2.3.4. Silahlar

Çin tarihçisi Shih-chi X. bölümünde Hunların ok-yay, kılıç, kama(bıçak, hançer) ve zırh kullandıklarını belirtmektedir[233]. Yapılan son arkeolojik araştırmalar ile artık kaynaklardaki bu bilgiler desteklenmektedir. 1 numaralı mezardan üç kanatlı iki adet demir ok ucu, bir adet balta, ağaç saplı demir mızrak ucu ve demir zırh plakaları bulunmuştur. Ayrıca diğer kurganlar ve uydu mezarlarda da bıçak ve ok ucu gibi objeler bulunmuştur.

---

[230] **A.e.**, s.140-141.
[231] **A.e.,** s.136.
[232] **A.e.**, s.129.
[233] Pulat Otkan, **Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2018, s.59.

Çin kaynaklarında Hunların silahlara oldukça değer verdiği görülmektedir. Çin kaynaklarına göre Hunlar Çin topraklarına akın yaparak silah ve silah parçalarını ele geçiriyorlardı[234]. Ancak 1 numaralı mezarda ilgi çeken özelliklerden biri de diğer eşyalara önemle silahların az bulunmuş olmasıdır. Bu Hun soylu mezarlarının tipik bir özelliğidir. Bu silahların mezara yapılan bir yağma veya tahribat sonucunda kaybolmuş olabileceği ihtimalinin yanı sıra Ursula Brosseder bu özelliğin Hun elit kesiminin savaşçı unvanından çok elit kimliğini ve statüsünü göstermek istemesinden veya savaşçı rolünün ölü için önemli olmamasından kaynaklanmış olabileceğini belirtmektedir[235]. Az sayıda silah envanteri ve çok sayıda zenginlik göstergesi olabilecek objelerin yer aldığı mezar uygulamaları Göktürkler çağında da bulunmaktaydı. Örneğin Kurai IV mezarlığındaki 1 numaralı kurgan ve Tüekta mezarlığındaki 3 numaralı kurgan minimum miktardaki silahlar, zenginlik simgesi objeler ve kazan gibi statü göstergesi objeleri içeriyordu. Balik-Sook-I mezarlığında 11 numaralı mezarda da benzer materyallerin yanı sıra zırh ve mızrak gibi objelerin bulunması bu mezarın asker bir elite ait olabileceğini düşündürmekteydi. Göktürk mezarlarındaki silah, güç ve zenginliği simgeleyen objelerin sayıları ve birbirlerine karşı oranları farklılık gösterebiliyordu[236].

Ancak 1 numaralı soylu kurganında bulunan silahlara oranla yine soyulmuş olan uydu mezarlarda daha fazla silah parçası bulunduğunu görüyoruz. Mezarlıkta günümüze kadar 1 numaralı kurgan haricinde hiçbir mezarda zırh parçalarına rastlanmazken uydu mezarlarda çok sayıda ok ucuna rastlanmıştı. Örneğin 14 numaralı uydu mezarda 3, 18 numaralı uydu mezarda 10, 20 numaralı uydu mezarda 12 adet ok ucuna ve ıslıklı okun yuva kısmına rastlanmıştır. Yine uydu mezarlarda bıçaklar bulunmuştur[237].

2.3.4.1. Zırh

[234] Giele, **a.g.m**., s.72.
[235] Brosseder, **a.g.m**., s.265.
[236] N. N. Seregin, "Elitnie Pogrebal'nie Kompleksy Rannesrednevekovyh Tyurkov Tsenral'noi Azii", **Elita v Istorii Drevnih i Srednevekovyh Narodov Evrazii,** ASU Publishing, Barnaul, 2015, s.138.
[237] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.36-42.

1 numaralı kurganda dağılmış ve farklı yerlerde zırh parçaları bulunmuştur. Bu zırh parçaları 0.2 mm kalınlığındaki düz ince demir ile 7 farklı boyutta üretilmişti. Bu parçaların farklı boyutta ve şekillerde olmasının nedeni vücudun farklı yerlerinde kullanımına elverişli hale getirilmesi nedeniyle idi. Örneğin bunlardan vücudun omuz, boyun ve yuvarlak kısımlarına yerleştirilen demir levhalar kıvrılan şekillere sahiptir. Bunlar kenarlarından birbirlerine ince bağ veya deri kayışlar ile bağlanıyordu. Bu demir parçaların üzerinde altın yaldızlı motifleri bulunmaktadır[238].

Parçaların farklı yerlerde bulunmuş olması ve ilk konumunda muhafaza edilmemiş olması bu parçaların zırh üzerinde hangi yerde bulunduğunun tespitini güçleştirmektedir. Ancak buluntuların boyut ve şekillerinden yola çıkılarak nerelerde kullanılabilmiş oldukları saptanmıştır. Ayrıca bunların her birinde pozisyonlarına göre düğüm tekniğinin de farklı olduğu görülmektedir.

Yedi çeşidi bulunan bu zırh parçalarından en büyük boyuttaki parçalar, üzerlerinde hala altından yapılmış motifleri görülebilen yaklaşık 30 levhadan oluşmaktaydı (Resim 29). Bu parçalar üst üste yapışmış durumda bulunmuştu. Parçaların bu durumundan zırhın mezarda çözülerek üst üste gelecek şekilde konulduğu düşünülmektedir. Bu parça günümüze bir katmanda üç adet büyük parça ve kenarlarında birer tane kırık parça olarak ulaşmıştır. Bunlar kenarları üst üste gelecek şekilde birbirlerine bağlanmışlardır. Ayrıca levhaların dış tarafında ince bir kumaşın desenli ve desensiz kısımları yapışmış olarak bulunmuştu. Bu levhalar diğer levhalarla karşılaştırıldığında en büyük ve düz dörtgen formdadır. Vücudun göğüs ve sırt yakınlarında kullanılmış olabileceği düşünülen bu zırh parçasının boyutu 8.9 x 6.5 x 0.2 cm'dir[239]. Bu zırh parçalar üzerindeki zikzak ve düz dikişler ile üst üste getirilerek birleştirilmişlerdi.

Diğer altı formdaki parçalar birbirinden form ve boyuttadırlar. Örneğin bunlardan altıncı çeşit parçalar boyut olarak en küçük parçalardır. Yuvarlak formlu

[238] **A.e.,** s.160-161.
[239] **A.y**.

kenarları bulunan bu parçaların insan vücudunda boyun çevresi için yapılmış oldukları düşünülmektedir. Boyutları 2.2 x 3.0 x 0.2 cm'dir. Boyutları 7.8 x 2.5 x 0.2 cm olan uzun oval ve yuvarlak formlu levhaların da zırhın omuz çevresinde kullanıldığı düşünülmektedir[240].

Bu zırhın üzerinde altın motiflerin yer alması onun törensel olabilecek bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Çinlilerin de mezara tören kıyafetleri ve zırhlarının konulduğu biliniyordu. Ancak bu adet yalnızca Çin menşeili değildi. İskitler de tören kıyafetlerini gömü geleneğine uygun olarak mezarlara koymuşlardır. Bunlardan Esik Kurganında bulunan altın elbiseli adamın kıyafeti zırha benzer bir yapıya sahiptir. Altından yapılmış olan üçgen plakaların birleştirilerek üretilen uzun ceketin üzerinde yaka, bilek ve etek kenarlarında; kolun omuz ile birleşim noktalarında süslemeli parçalar kullanılmıştı. Maalesef kazı alanında bulunan durumundan dolayı zırhın ölünün üzerinde olduğu veya olmadığı da bilinmiyor. Aynı zamanda zırhın üzerindeki motifler de bilinmediği için Çin kültüründe var olduğu gibi zırh ve silahların ölüyü veya mezarları korumak amaçlı olup olmadığını da bilemiyoruz.

1 numaralı Hun kurganından çıkarılan bu zırh süsleme açısından törensel olabilecek özellikler taşısa da maalesef elimizdeki yetersiz parçalar nedeniyle kesin bir kanıya varmak mümkün değildir. Han Shu'da ve Shih-chi'de Hunların zırhlı atlılar olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir[241]. Arkeolojik olarak da Hunların zırh kullandıkları daha önce Arhangay eyaletinde GM-1 adlı kazı araştırmasında balık pulu formunda 11 adet delikleri bulunan ince bronz tabakalar, Rusya'daki Derestuy Kurganı'nda ve Ivolga'da ince demir ve kemik tabakalar[242] bulunmasıyla kanıtlanmıştı. Ayrıca Ögöömör Dağı'nda bulunan ve bir askere ait olan Hun mezarında da tıpkı Gol Mod-2 1 numaralı kurganda olduğu gibi farklı şekillerde zırha

[240] **A.y.**
[241] Otkan, **a.g.e.**, s.59; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara, 2015, s.1.
[242] B. Galbadrah, "Hünnigiin Huyag, Duulganii Tuhai", **Niigmiin Şinjleh Uhaanii Erdem Şinjilgeenii Biçig**, Muis-iin Ulaanbatar Surguul Niigmiin Uhaani Fakultet, C. IV, S.3, Ulaanbaatar, 2008, s. 39.

ait olduğu düşünülen demir parçalarına rastlanmıştır[243]. Ancak bunların üzerinde Gol Mod-2 alanından çıkan zırh parçalarındaki gibi süslemeler bulunmamaktadır.

Aynı şekilde Hunların zırhlarının türünü elimizdeki parçalardan öğrenmek mümkün olmamasına rağmen zırh kullanmış olabileceklerine dair yazılı kaynaklar da bilgi vermektedir. Han shu'da geçen bilgilere göre M.Ö. 36'de General Kan Yen-shou ve Ch'en T'ang 40.000 askerle batıya gittiklerinde Hunlarla olan savaşında yüzden fazla yaya askerin balık sırtı şeklinde dizilmiş olduklarını görmüşlerdir. Bu askerlerin Hun askeri olmadığı konusunda fikirler mevcuttur. Ancak bunun Hunlara dair bir kayıt olması bakımından önemlidir. Çünkü savaş başlamadan önce dizilen bu askerlerin ağır zırhlar giydikleri de belirtilmektedir[244]. Wang Mang dönemine ait bir ahşap dokümanda Hunlara ait olabilecek bilgiler yer almaktadır. Burada saldırı gerçekleştiren düşmanın tümünün zırhlı ve büyük kalkan taşıdıklarını kaydedilmiştir[245]. Başka bir kayıtta ise Hunlar ile Çinlilerin ordu ve savaş düzeni karşılaştırılırken Hunların zırhları hakkında Çinlilerin zırhlarından daha dayanıksız oldukları belirtilmektedir[246].

Daha önce bulunan bu zırh parçalarından Ivolga'da bulunan bu ince tabakalar Çin'de Hsien-pi çağına ait Laoheshen Mezarı, Ershijiazi'de bulunan zırh tabakalarıyla benzer olduğundan araştırmacılar Hunların zırhı Çin etkili veya Çin'den alındığına dair iddialarda bulunmuşlardır[247]. Ancak Orta Asya'da İskitlerin demir ve bronz zırhları en azından M.Ö. V. yüzyıldan beri kullandıkları bilinmektedir. Çin de ise demir zırh henüz yeni bir gelişme olarak görünmektedir. Çin'de Han döneminden önce metalden yapılan bir zırha ait kanıtlar bulunamamıştı. Onlar büyük ihtimalle lakeli deriden yapılmış zırhlar giyiyorlardı. Laufer'e göre Çin'de bu deri zırhların yerini

[243] J. Ölziibayar, "Ögöömör Uuliin Hünnü Tsergiin Bulş", **T.S.**, C.XXXVI, Ulaanbaatar, 2006, s.13.
[244] Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2015, s.165; Iderhangai, Orgilbayar, **a.g.m.**, s. 210-211.
[245] Enno Giele, "Evidence for the Xiongnu in Chinese Wooden Documents from the Han Period", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller (Ed.), Bonn Üniversitesi, 2011, s. 73.
[246] Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2015, s.373.
[247] Galbadrah, **a.g.m**., s. 39-40.

M.Ö. II-I yüzyıllarda bronz ve M.S. I-II yüzyıllarda da demir zırhlar almıştı[248]. Ayrıca Hunların deriden yapılan koruyucu kıyafetler ve ahşap kalkanlar kullandıkları da kayıtlara yansımıştı[249].

Biz yazılı kaynaklardan Türklerin XI. yüzyılda kalkan ve zırha birlikte yarık dediklerini öğrenebiliyoruz. Yalnız halde ise zırha "kübe yarık", göğüslüğe "say yarık" denirdi. Demirden yapılan zırh "kübe yarık" denirdi. Zırh giymek ise "yarıklanmak" idi[250]. Uygurcada da "yariq" zırh anlamına gelmekte[251] ve bu zırhlar Uygur resimlerine de yansımaktadır. Uygur Kağanı Bögü'nün de Mani dinini kabul edişi konulu minyatür de törensel olabilecek altın miğfer ve zırh içinde görülmektedir[252]. Gök-Türklere ait pek çok zırh parçası da arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilmiştir. Bunlardan en önemlileri kağan ve hanedan üyelerine ait olduğu düşünülen altın zırhlardır. Ayrıca işlemeli altın ve gümüş bezeli zırhlar da bulunmaktaydı. Bu dönemde zırhlı ceketler ve pullu zırh gömlekler de deri kayışlar yardımıyla vücuda sarılıyordu. Gök-Türklerin kaya resimlerinde de zırhlı askerler oldukça geniş yer tutmaktaydı[253].

2.3.4.2. Ok Uçları

1 numaralı soylu kurganından demirden üretilmiş üç kanatlı iki adet ok ucu bulunmuştur. Bunlardan ilki olan üç kanatlı ok ucu 7.7 x 4.7 x 0.2 cm boyutlarındadır ve koşum takımlarının yerleştirildiği bölümün batı duvarının yakınlarında bulunmuştur. 5.8 x 2.8 x 03 cm boyutlarında olan ikincisi ise muhtemelen soyguncular

[248] Albert E. Dien, "A Study of Early Chinese Armour", **Artibus Asiae** C. XLIII, S.1, 1981, s. 11-14.
[249] Nicola Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History**, Cambridge University Press, 2002, s.203.
[250] Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e**., C.III, s.15, 114, 115, 158, 217.
[251] Sir Gerard Clauson, **An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish**, Oxford University Press, USA 1972, s. 962.
[252] Bkz. Le Coq, A. Von, **Die buddhistische spätantike in Mittelasien**, C.II, Akademische Druck-u Verlagsanstalt, 1973, tablo 8a.
[253] Saule İbekeyeva, "Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri", **Yayımlanmamış Doktora tezi,** Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s.296, 297; Erkan Göksu, **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2019, s.243-244.

nedeniyle ilk konulduğu yerde değil mezar odasının doğu bölümünün üst tarafında, ahşap kapağın üstünde bulunmuştur[254].

Ayrıca kazıda 5 numaralı mezarda, 1 numaralı mezarın uydu mezarlarından demir ok uçları bulunduğundan bahsedilmişti. Bunlardan 1 numaralı mezarın 5 numaralı uydu mezarı, 13 ve 27[255] numaralı uydu mezarlarında bulunanlar da 3 kanatlı olmasına rağmen tümünün formu birbirinden farklıdır.

Bu buluntulardan farklı olarak 1 numaralı mezarın 20 numaralı mezarında ıslıklı okun yuva kısmı bulunmuştur[256]. Islıklı uçlar genelde ok ucunun saplama (kök) bölümündeki delinmiş kemik yumru şeklindeki parçadır. Buraya giren hava ses ve uğuldama oluşturarak düşman ve atlar korkutulur, askerler birbirlerine işaret verirlerdi[257]. Mo-tun kendi askerlerini babası Touman'a karşı yapacağı plana hazırlarken ve bu planı gerçekleştirirken ıslıklı oklardan kullanmıştı[258].

Daha önce de bahsettiğimiz gibi soylu mezarlarına karşılık uydu mezarlardan oldukça fazla sayıda ok ucu çıkması asker kimliklerini belirtmeye yönelik bir hareket olduğu düşünülebilir. Hunlar hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar da çoğunlukla Hunların savaş sırasında ok kullandıklarından bahsederler. Hunlar daha çocukken ok atmayı öğreniyorlardı. Ayrıca mezarlarından soylu, basit veya uydu mezarları olması fark etmeksizin ok ucu çıkması onların hayatındaki yerini göstermektedir.

Hunlara dair bilgi veren yazılı kaynaklarda ok ve yayın önemine vurgu yapılmaktadır. Mo-tun tarafından Çin imparatoruna yazılan mektupta Hun birliğini "yay çeken kavimler" olarak adlandırmıştır. Yine kaynaklara göre Mo-tun'un

[254] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 160.
[255] **A.e.,** s. 62; Miller v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s.12.
[256] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. s. 39.
[257] N. Erdene-Oçir, "Zev (Hürel, Tömör, Yas)", **Hünnügiin Tol Biçig**, Ulaanbaatar, 2011, s. 54-55.
[258] Sima Qian, **a.g.e.**, s.134.

300.00'den fazla okçusu bulunmaktaydı. Zaten kaynaklarda Avrupa Hunlarının başarıları isabetli atışlar yapan mükemmel okçulara sahip olmalarına bağlanmıştır[259].

Hunlar genelde demir, kemik ve bronzdan yapılmış ok ucu kullanırlardı. Demirden yapılan ok uçları genelde 2, 3 ve 4 kanatlı olurlardı. Bunlar bronzdan üretilmiş uçlara göre daha büyük boyutlu, uzun mesafeli ve daha fazla zarar veren ağır yaralayan uçlardı. Bronz ve kemik uçlar boyutları ve şekillerine bakıldığında daha çok zırh ve korumasız uysal atlara binen askerleri, demir ok uçları ise zırhlı ve hızlı atlara binen süvarileri yaralamak için kullanılıyor oldukları düşünülmektedir[260].

2.3.4.3. Mızrak Ucu, Bıçak ve Balta

1 numaralı soylu kurganında, mezar odasında, koşum takımları ile birlikte karışmış halde demirden üretilmiş bir mızrak ucu bulunmuştur. Mızrağın küçük demir çivi ile mızrak ucunun yuvasına tutturulan kırmızı lakeli ağaç sapı kırılmış ve yalnızca bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Buluntunun toplam boyutu 23 x 3.7 x 1.5 cm, demir ucun boyutu ise 16.5 x 3.5 x 1.5 cm'dir. Bu mızrak ucunun formuna bakıldığında dikdörtgen boyun ve ucu yanlara doğru dönülerek keskinleştirilen formdadır[261].

Şimdiye kadar kazı araştırması yapılan Hunlara ait alanlarda bulunan tüm mızrak uçlarının demirden yapıldığı görülmektedir. Bunların uzun üçgen, trapezoid gibi farklı çeşitleri bulunmaktadır[262]. Ayrıca kaynaklarda yer alan bilgilere göre bu mızraklar fazla uzun değillerdi[263].

1 numaralı mezarın 8 numaralı mezarında iki parça halinde tamamlanamayan bir bıçak bulunmuştur. Yine aynı kurganın 12 numaralı uydu mezarında da ahşap sapa sahip bir kesici alet bulunmuştur[264]. 1 numaralı soylu kurganının at koşum takımlarının yerleştirildiği bölümünün batı duvarının yakınında demir bir balta bulunmuştur. Bu

[259] Göksu, **a.g.e.**, s.125,133.
[260] Erdene-Oçir, "**Zev (Hürel, Tömör, Yas)"**, s. 54-55**.**
[261] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 158-159.
[262] H. Erdene-Oçir, "Jad", **Hünnügiin Tol Biçig**, Ulaanbaatar, 2011, s. 48.
[263] Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I, s. 373.
[264] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex",** s. 12.

baltanın boyutları 10.2 x 8.4-10 x 0.1-3.6 cm'dir. Benzer baltalar daha önce Hun mezar ve yerleşimlerinde bulunmuşlardır[265].

Yazılı kaynaklarda da Hunların kama (bıçak, hançer) kullandıkları belirtilmektedir. Bunlardan özellikle "Ching-lu" olarak isimlendirilen bıçak dikkat çekmektedir. Bu bıçak M.Ö. 43 yılında Şanyü Hu-han-yeh ve Çinlilerle yapılan antlaşma sırasında kullanılmıştı. Nuo Nehrinin doğusundaki dağda yapılan bu antlaşmada kır bir at kurban edildikten sonra Şanyü bıçağıyla altından bir parça kazıyarak içkisine katarak karıştırmıştı[266].

2.3.5. Süslemeler ve Diğer Buluntular

2.3.5.1. Altın, Gümüş, Bronz ve Demir Süslemeler

2.3.5.1.1. Altın Objeler

Uydu mezarlarda da bulunan kemer tokalarının önemlisi 1 numaralı kurganda ölünün ve atın koşum takımının ortasında süslemelerle birlikte bulunan 5.6 x 1.2 cm boyutlarındaki altın kemer tokasıdır. Altın tokanın dili ve tam ortasındaki büyük taş havzasında yer alması gereken taş düşüp kaybolmuştur. Taş yuvasının etrafında, kenarlarda üzeri renkli taşlarla süslenen iki yılan birbirine dolanmaktadır[267].

Diğer bir altın buluntu ince bir işçiliğe sahip olan 7.4 x 1.85 x 0.1 cm boyutlarındaki altın süslemedir. Bant formunda ince altın üzerinde altın çerçeve ve onun içini dolduran çok küçük altın granüller bulunmaktadır. Altın granüller arasında yine altından desenler oluşturulmuştur. İnce, yaprak formundaki altın süslemeler de 1 numaralı kurganda 11 adet bulunmuştur. En büyük boyutlu süsleme 3.1 x 1.5 x 0.01 cm, en küçük beş parça 1.75x 0.85 x0.01 cm'dir[268].

---

[265] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 159-160.
[266] Göksu, **a.g.e.**, s.220-221, 396.
[267] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.151-152.
[268] **A.e.**, s.152-153.

1 numaralı kurganda ayrıca 19.5 ve 7.8 uzunluğunda altın tellerden bükülerek yapılan bir objenin iki parçası, yuvarlak formlu altın kulp, 3.2 x 1.6 x 0.5 cm boyutlarındaki yarım daire şeklinde ve üzerinde beyaz-gri renkte değerli taş bulunan altın bir süsleme, turkuaz taşı kakılmış ve taşı düşmüş olarak bulunan buğday ve yuvarlak formdaki objeler gibi küçük boyutlu objeler de bulunmuştur[269].

2.3.5.1.2. Gümüş Objeler

1 numaralı mezarda bulunan gümüş objelerden ilki süslemelerin olduğu bölümde bulunan, 4.1 x 0.1 boyutlarındaki çiçek formundaki altın yüzeyli gümüş süslemedir. Üzerinde, ortasında kare formlu bir parçanın oturtulduğuna dair iz bulunmaktadır. Yine mezar odasının aynı bölümünde 7.9 x 0.5 x 0.28 cm ve 7.8 x 0.95 x 0.25 cm boyutlarında iki gümüş çubuk bulunmuştur. Bunların tek yüzeyi düzleştirilmiştir ve diğer tarafları yuvarlak bir forma sahiptir. Ayrıca iki ucunda ince oyuklar bulunmaktadır. Bunların dışında yine 1 numaralı mezarda iki ucundan bir objeye sabitlendiği düşünülen zikzak şeklindeki iki obje (kulp?) ve bazıları birbirine kayışlarla bağlı gümüş halkalar bulunmuştur[270].

2.3.5.1.3. Ay Formunda Demir Süsleme

Ay formundaki yarım daire süsleme 30 numaralı uydu mezarın gömü ve sunu bölümünün arasındaki tahtanın üzerinde bulunmuştur. Genelde güneş ve ay süslemeleri şeklinde birlikte bulunan bu objeler Hun soylu ve basit mezarlarında ölünün baş tarafında, tabutun kuzey duvarında bulunmaktaydı. Bu süslemelerin ölünün statüsüyle ilgili olabileceği düşünülmektedir[271]. Bunlar genelde yuvarlak güneş süslemeleri ile birlikte bulunan objelerdir. Ancak bunların hem rampalı büyük mezarlarda hem de uydu ve basit mezarlarda bulunması, bunların tek bir statüyü simgeleyen objeler olamayacağını göstermektedir. Bize göre bunlar Hunların ay ve güneş ile ilgili olan inançlarının bir göstergesiydi.

---

[269] **A.e**. 152.
[270] **A.e.,** s. 153.
[271] **A.e.,** s. 45.

Daha önce Tahiltin Hotgor, Burhan Tolgoi, Şombuuzin Belçir gibi mezarlıklarda da kurganlarda bu ay ve güneş formlu süslemeler[272] bulunmuştu. Bunlar demir ve altın olabiliyordu. Bunlar özellikle tabutun kuzey duvarına yerleştiriliyordu. Genel olarak mezar odasının zemininde olduğu yerden ayrılmış biçimde bulunsalar da Burhan Tolgoi'de bulunan Hun mezarlarından 10 numaralı kurganda demir ay ve güneş tabutun kuzeyinde ve güneş doğu, ay ise batı tarafına yan yana yerleştirilmiş olarak bulunmuştur[273]. Burada yönlerin önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü Türk kültüründe de doğu güneşin ay ise batının sembolüydü[274].

Türk kültüründe ayın kutsallığı Maniheizm kültürünün etkilerine bağlansa da Türkler arasında ayın saygınlığı daha önceki devirlerde bilinmektedir. Öncelikle bunların mezarlarda diğer süslemeler gibi tabutun tüm yönlerinde değil kuzey(baş) yönünde bulunması da onların kutsiyetini göstermektedir. Hun kültüründe elbette ay gökte önemli bir varlık olarak saygı görmekteydi. Çin kaynaklarından Shih-chi'de Hun şanyüsünün şafak vakti gün doğarken güneşe ve akşam ise aya saygı gösterdiği (önünde eğildiği) bilgisi yer almaktadır. Ayrıca yine Çin kaynaklarında Hunların herhangi bir işe teşebbüs edecekleri zaman ayın hareketlerine göre davrandıkları hakkında bilgiler yer almaktadır. Hunlar askeri saldırılarını ay dolunay haline geldiğinde gerçekleştirir ve ay kaybolmaya başladığında geri çekilirlerdi. Yılın ilk birinci, beşinci ayında ve sonbaharda toplantılar yapılırdı. Ayrıca Hun şanyüsünün Çin imparatoruna gönderdiği mektuplarda da "cennet ve yer tarafından yaratılmış, güneş ve ay tarafından mukadder kılınmış Büyük Hun Şanyüsü" olarak unvanını belirtmektedir[275].

Çin kültüründe de ayın bilge hükümdar ile ilgili olması belki de ayın yöneticilerin doğru eylemleri ile ilgili olduğu görülmektedir. Aydınlanmış bir yönetici

---

[272] Bkz: Bryan K. Miller, v.d, "Elite Xiongnu Burials at the Periphery: Tomb Complexes at Tahiltyn Khotgor, Mongolian Altai", **Archaeological Research in Mongolia**, Bonn University, 2008, s.306; Törbat, Amartüvşin, Erdenebat, **Egiin Goliin Sav Nutag Dah Arheologiin Dursgaluud**, s.173,176,181, 183, 185, 204; Bryan K. Miller, "Permutations of Peripheries in the Xiongnu Empire", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller(Ed.), Bonn Universitesi, 2011, s.570.
[273] Törbat, Amartüvşin, Erdenebat, **Egiin Goliin Sav Nutag Dah Arheologiin Dursgaluud**, s.58.
[274] Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi**, C.II, 4. Basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010, s. 187.
[275] Sima Qian, **a.g.e**., C.II, s.137, 143.

tahta geçtiğinde ay doğru yörüngeyi izlemektedir. Yöneticilerin eylemleri yanlış veya yetersiz olduğunda ayın doğal yörüngesinden çıktığı görülür[276]. Kutadgu Bilig'de Küntogdı adaleti ve kanunu simgelerken Aytoldı devlet ve saadeti simgelemekte ve bu ikisinin karakterleri güneş ve ay benzerliği ile verilmektedir.

Uygur Kağanlarının kullandığı "Ay Tengride kut bulmış … Kağan" ve "Kün Tengride ülüg bulmış … Kağan" gibi unvanlar[277] Mani dini ile ilgili görünse de aslında bu tür unvanlar Türk kültürüne yabancı değildi. Hun şanyüsü yalnızca güneş tarafından değil ay tarafından da muzaffer kılınmıştı. Türk kültüründe güneş sıcak ay ise soğuktu. Altay Türklerinin yeryüzündeki devi gökyüzüne çıkararak insanları kurtaran ay ve onları korumak isteyen güneş masalındaki gibi insanoğlunu koruyan unsurlardır.

2.3.5.1.4. Demir Çubuklar

1 numaralı soylu mezarının 30 numaralı uydu mezarının ayak kısmının orta tarafında ve 5 numaralı soylu mezarında bulunmuşlardır. Uydu mezarda bulunan 26 cm uzunluğundaki bu sopanın kalınlığı ince kısmında 2.5 cm, uç kısımlarında ise 3.8 cm'dir (Resim 30). 5 numaralı mezarda tabutun ortasında 1.5 cm genişliğinde ve 35 cm uzunluğunda ve paslanıp formunu kaybetmiş olarak bulunmuştur[278].

Noin Ula kurganlarında da yer alan bu buluntuları A.N. Bernştam ritüel objeleri olarak açıklamıştır. Bunların ayrıca Çin metinlerinde *Chi ba* olarak isimlendirilen silahlar olabileceği düşünülmüştür. Bu objenin statü göstergesi olması, ritüellerde saygı objesi olarak kullanılması, tabut süslemesi veya tabutun tutacakları olduklarına dair görüşler farklı görüşler bulunmaktadır[279].

---

[276] Henri Maspero, "L'Astronomie chinoise avant les Han", **T'oung Pao**, C. XXVI, S.4, 1929, s.288.
[277] Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.193-214.
[278] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 62.
[279] **A.e.**, s. 42-43; Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s. 313.

Bunların şekillerinden dolayı havan tokmağı olabilecekleri düşünülmüştür. Ancak bunların mezar koyulmadan önce kullanılmış olduğuna dair bir kanıt veya iz bulunmamaktadır[280]. Tsaram 7 numaralı kurganda tabut kenarlarının yakınlarında bulunan yaklaşık 40 cm boyutlarındaki çubukların üzerinde bulunan deri kordonlar yardımıyla tabutun duvarına tutturulan tutacaklar olduğu düşünülmektedir[281].

Noin Ula'da ve Tahiltin Hotgor'da bulunan bu buluntuların kırılarak içindeki demirinin dışarı doğru çıkıntı yapmış olması savaşta kullanılmış ve burada alınan bir darbe sonucu zarar görmüş olabilecekleri düşünülmektedir. GM-1 kurganlarında bulunan çubuğun ise değerli bir obje gibi üzeri kumaş kılıflı olması dikkat çekicidir. Bu objenin yalnızca soylu mezarlarında ve bazılarının üzerinin kılıfla kaplı olması sonucunda bunların rütbe ve soyluluk gösteriyor olabileceği düşünülmüştür[282]. Ancak bunların Gol Mod-2 kurganlarında 5 numaralı soylu mezarının dışında 30 numaralı uydu mezarda da bulunması bu görüşe denk düşmemektedir. Yine de 30 numaralı uydu mezarın boyutu, yerleşim yeri, buluntularının sayısı ve niteliği açısından diğer uydu mezarlar ve basit mezarlardan farklı özelliklerde olduğu görülmektedir.

2.3.5.1.5. Bronz Aynalar

Hun mezarlarının tipik envanter parçalarından sayılabilecek bronz aynalar Gol Mod-2 mezarlığında 1 numaralı soylu mezarında ve 20, 21, 22 ve 30 numaralı uydu mezarlarında, 5 numaralı soylu kurganında kırık halde bulunmuştur (Resim 31). 30 numaralı uydu mezarda üzerinde kaplan ve ejder kabartmaları görünen ayna Shoutai aynaları olarak bilinir[283]. Aynanın üzerinde iki adet emzik bulunmuştur. Diğer iki adet emziği ve dört yön hayvanlarından ikisi büyük ihtimalle kırık ve bulunamamış olan diğer yarı üzerinde yer almaktaydı. Ayna üzerinde bu dört hayvanın bulunması özellikle Çin'de Wang Mang döneminde oldukça sık görülmekteydi[284]. 20 numaralı mezarda bir TLV ayna bulunmuştu. Bu aynalara üzerinde bulunan motiflerin Latin

[280] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 101.
[281] Sergei S. Minyaev, "K Interpretatsii Nekotorih Nahodok iz Noin-Ulii", **Drevnie Kul'turi Evrazii,** San Petersburg, 2010, s. 183-184.
[282] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 102-103.
[283] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 42.
[284] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa,** s.105.

alfabesindeki T, L, V harflerine benzerliği nedeniyle bu ad verilmiştir[285]. Yeröol-Erdene'nin belirttiğine göre bunlardan "T" dört ana yönü, "L" kötü ruhu arındıran evrenin kapısını, "V" ise dört denizi simgelemektedir[286]. 22 numaralı uydu mezarda bulunan bronz ayna ise Çin aynalarından biraz farklıydı (Resim 32). Neredeyse bütün olarak bulunan bu ayna üstündeki iki adet halka şeklindeki kabartma dışında tamamen süslemesizdi. Kabartmaların arasındaki üst kısmı kırık olan bu aynalar bize M.Ö. V-III. yüzyıllardaki Altay, Tuva, Minusinsk, Transbaykalya ve Moğolistan'ın batısında yaygın olan ilmekli ve zoomorfik taçlı aynaları[287] hatırlatmaktadır.

5 numaralı soylu mezarında bulunan ayna koyu gri renkli bronzdan yapılmıştı. Üzerinde basit desenler bulunan ve kırılarak konulan bu parça yaklaşık 3 cm uzunluğunda, 2.5 cm kalınlığındaydı[288].

Bu aynalardan 5 numaralı kurgandaki ile 1 numaralı kurganın 21 numaralı uydu mezarındaki aynaların mezar odasının hangi bölümünden çıktığı bilinmiyor. Ancak 1 numaralı kurgan ve 20 ile 30 numaralı uydu mezarlarındaki aynalar ölünün başının üzerinde, kuzeyde bulunmuştur. 22 numaralı uydu mezarda ayna ise mezarın güneybatı köşesinde yer almaktaydı[289]. Türk kültürü mezarlarındaki aynaların neredeyse tümü ölünün baş tarafına yerleştirilmekteydi. Bu yerleşimin nedeninin mezar sahibinin bakabilmesi olduğu düşünülmektedir[290]. Ayrıca bu baş tarafında bulunan kırık aynaların akrabalara verilen diğer diğer parçaları sayesinde bir göz görevi gördüğü düşünülmektedir[291]. 22 numaralı mezarda yer alan ayna ise belki de

[285] Guolong Lai, "The Date of the TLV Mirrors from the Xiongnu Tombs", **The Silk Road**, C.IV, S.1, 2006, s.37.
[286] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 104.
[287] Bkz: Yiu-Kang Hsu, "Archaeological Investigations of Xiongnu-Hun Cultural Connections", **Yüksek Lisans Tezi**, Minnesota Üniversitesi, Ağustos 2010, s.142.
[288] Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 64, 67.
[289] Bkz. Miller, vd., **"A Xiongnu Tomb Complex**, s.7, çizim 3; Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s.307; Erdenebaatar, vd., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.166.
[290] Tishkin, Seregin, "Kitaiskie Izdelia iz Arheologiçeskih Pamyatnikov Rannesrednevekovih Tyurok Tsendral'noi Azii", **Teoriya i Praktika Arheologiçeskih Issledovanii**, C.I, S.7, 2013, s.60.
[291] Jale Ö. Oktay Çerezci, "Orta ve İç Asya Buluntularına Göre Erken Devir Türklerinde Ayna", **Art-Sanat**, C.XII, 2019, s.323.

Çin aynalarından farklı bir amaçla kullanıldığı için mezar odasında onlardan farklı bir yerde bulunmuştu.

Bu aynalar hem günlük kullanılan hem de gömü geleneklerinde yer alan objelerdendi. Mezarlarda pek çoğunun kırık halde bulunması bir parçanın bütünü yansıtması (*pars pro toto*[292]) olarak görülmüş olması mümkündür[293]. Rudenko tarafından ise bu Çin geleneğinde var olan "kırık aynanın bir eşin kaybını simgelemesi" olarak açıklanmıştır. Çinlilere göre aynalar aşkın(ulu) bir güce sahipti. İşte Rudenko aynanın Çin'den alınması gibi aynaların ritüel uygulamasının Hunlar tarafından ödünç alınmış olabileceğini belirtmektedir. Polosmak da Hint-İran geleneklerinden yola çıkarak İskit-Sarmatlara ait erkek ve kadın mezarlarında bulunan bu aynaların evlilik bağı ile bir bağlantısı olabileceğini söylemektedir[294]. Minyaev ise kırılarak mezara konulan bu aynaları kullanarak bir ritüel yapıldığı ve bir parçası ölünün mezarına konulurken diğerlerinin ise ölünün akrabalarına verildiğini düşünmektedir. Bu parçalar diğer dünyada bu insanların birbirlerini tanıma yoluydu. Ayrıca bunlar iki dünya arasında iletişimi parçaları yoluyla sağlayan objelerdi[295]. Bunların parçalar halinde konulması hakkında ileri sürülen başka bir görüş ise nadir ve bozkırlarda yaşayanlar için elde edilmesi zor olmaları ve uzun süreli kullanımları nedeniyle kırık bulunduklarıdır. Minusinsk Havzası'nda bulunan aynaların neredeyse tamamının yumuşatılmış kenarları onların kırıldıktan sonra da kullanıldıklarına işaret etmekteydi[296]. Ayrıca Şamanist inanca göre her objenin ölü insanları kontrol edebilecek bir ruha sahip olduğu için bu aynaların kırılarak mezara yerleştirildiğine dair fikirler de mevcuttur[297].

---

[292] Bir parçanın bütünün yerini alması.
[293] Brosseder, **a.g.m**., s.267.
[294] Tsagaan Törbat, "A Study on Bronze Mirrors in Xiongnu Graves of Mongolia", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller(Ed.), Bonn Universitesi, 2011, s.315.
[295] Minyaev, Saharovskaya, "Han'skoe Zerkalo Iz Mogil'nika Tsaram", **Zapiski Instituta Istorii Material'noi kul'tury, RAN I**, 2006, s. 82
[296] Alexey A. Tishkin, Nikolay N. Seregin, "Metal Mirrors from Altai Sites of the Xiongnu Time", **Ancient Civilizations from Scythia to Siberia**" C.XXV, 2919. s. 371.
[297] Hsu, **a.g.t**., s.143.

Bu aynaların amaçlarından biri Han döneminde bulunan bir aynanın üzerinde yazmaktaydı. Bu metne göre aynaya sahip olan kişiye refah(zenginlik), soyluluk(asalet), soy verilmesi ve cennete gitmesi temenni ediliyordu. Bu türdeki iyi talihle ilgili yazılara aynı zamanda GM-1 20 numaralı mezardan çıkan aynada da rastlanmaktadır[298].

Bronz aynalar günümüz Moğolistan topraklarında Hunlardan önce, Bronz çağında da mezarlarda yer almaktaydı. Bunlar boyut ve form olarak Çin aynalarından farklıydılar[299]. Daha basit ve yalın formları vardı. Orta Asya'da ve Sibirya'da bu Bronz aynalara ilk olarak M.Ö. 2000li yıllarda rastlanmaktadır[300]. Çin'de bu aynalar insanları kötü ruhlardan korumak amacıyla kullanılmaktaydı. Mezarda ölünün göğsüne yukarı bakar halde konan aynanın yansıtıcılığı ile onları kötü ruhlardan korumak, mezarın karanlığını aydınlatmak amacıyla kullanılıyordu[301]. Ayrıca Çin kültüründe aynaların büyü gücü, mucize ve koruyucu özellikleri vardır. IV. yüzyılda Çin'de Taoist doktorlar sırtlarına seyahat sırasında bağladıkları aynaların onları koruyacağını düşünürdü. Ayrıca kötü ruhları ve diğer varlıkları görünür kılarak kişiden uzaklaştırdığına dair inançlar yer almaktaydı[302]. Türk kültüründe de aynalar nazarlık veya tılsım olarak kullanılıyorlardı. Ateşe sunulan aynalar[303] da dini-sihirsel güce sahiplerdi.

2.3.5.1.6. Yeşim Bi Diski ve Diğer Objeler

1 numaralı kurganda bulunan en önemli objelerden biri yeşimden yapılmış disktir. Bu *bi* diski tanecikli desenli[304] olarak sınıflandırılan disklerdendir (Resim 33). Mezarda lahitin doğu duvarına yapışmış ve ölünün bel kısmına yakın şekilde bütün olarak bulunan bu obje 22.8 cm yüksekliğinde, 18.5 cm çapında ve alacalı beyaz yeşim

[298] Congyun Lei, Yang Yang, Zhao Gushan, **Imperial Tombs of China**, Memphis, Amerika, 1994, s.94; Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 106.
[299] D. Erdenebaatar, "Hürliin Uyeiin Şine Oldvoruud", **A.S.**, C.15, Ulaanbaatar, 1995, s. 41.
[300] Karen S. Rubinson, "Mirrors on the Fringe: Some Notes", **Notes in the History of Art**, C.IV, S.2, 1985, s. 46.
[301] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgalin Sudalgaa**, s. 106.
[302] Jan J. M. De Groot, **The Religious System of China**, C.VI, S.2, Brill, Leyden, 1910, s. 1000-1005.
[303] Hunlarda da bazı ayna buluntularında ateşe atıldığını gösteren is izleri yer almaktadır. Bkz: Sergei S. Miniaev, L. M. Sakharovskaia, "Investigation of a Xiongnu Royal Tomb Complex in the Tsaraam Valley", **The Silk Road**, C.IV, S.1, 2006, s.49.
[304] Berthold Laufer, **Jade: A Study in Chinese Archaeology and Religion**, The Westwood Press, 1946, s.158.

taşından yapılmıştır. Yuvarlak bölümün üst kısmında 15 cm genişlik ve 4.5 cm yükseklikli bir taç kısmı bulunmaktadır. Bu taç bölümünde 2 cm çaplı bir halkanın iki tarafında[305] tek boynuzlu, dört ayaklı ejderler bulunmaktadır. Bunların diski ısırdıkları ve tek ayaklarıyla diski kaldırdıkları görülmektedir. Bu ejderlerin boynuzları tıpkı kuskun ve göğüslük süslemelerindeki ejderler gibi yivlidir. Ayrıca yine onlarınki gibi kuyrukları uzundur.

Buluntunun tam ortasında 11.5 cm çaplı bir çember rölyef olarak yapılmıştır. Ana diskin dış çerçevesinin içinde dokuz adet ejder hareket halinde bulunmaktadır. Bu ejderlerin kimi vücudunun başa yakın olan tarafında balık pullu, kimi boynuzlu ve bazıları ise boynuzsuzdur. Tümü dört ayaklı ve uzun kuyrukludur. Bazıları profilden gösterilirken kiminin yalnızca tepesi görünmektedir. Birkaçının vücudunun üst kısmında tıpkı kuskun ve göğüslük süslemelerindeki gibi küçük daireler bulunur. Bunlardan bazıları bu diskin taç kısmında tasvir edilen ejderlerle aynı özellikleri gösterirler. Bunlar çember içinde iki yana giderken vücutlarının bir kısmı bir delikten girer gibi kaybolup başka bir delikten çıkar. Bu dış çerçevenin iç tarafında kabartmalı küçük beneklerin yer aldığı bir kuşak bulunur. En içte ise diskin deliği bulunmaktadır.

Kurgandaki bi diski kırılmadan, bütün olarak konulmuş olmasıyla daha önce Hun mezarlarında bulunan disklerden ayrılmaktadır. Daha önce Noin Ula 1 ve 6 numaralı kurganlarda da yuvarlak yeşim buluntuların parçaları bulunmuştur. Duurlig Nars mezarlığında yapılan kazılarda 2 numaralı mezarda bulunan yuvarlak yeşim obje kırığını araştırmacılar Han hanedanlığının gömü ritüelinde kullanılan gelenekle alakalı olduğunu belirtmişlerdir[306].

Bu objenin kullanım amacı hakkında kesin bir görüş birliğine varılmış değildir. Hun soylu mezarlarında genellikle bulunan yeşim objelerin Hunlara hediye şeklinde geldikleri kayıtlara yansımıştır. D. Erdenebaatar da bu yeşim objenin Çin geleneği ile değil Hun geleneği ile alakalı olduğunu ve şanyünün gücünü, otoritesini

[305] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 149,151.
[306] **A.y.**

simgeleyen bir obje olabileceğini söylemektedir[307]. Çin kültüründe de "pi" ideogramı prenslere suçluyu yakalama otoritesini veren yeşim anlamına gelmekte ve prenslerin itibarını gösteren bir semboldü[308].

Eski Çin devrinde bu tür objelerin ruhun yolunu onaran, kralların bağlılık ve saygılarının sembolü, çeşitli objelerin adanması ritüelinde kullanılan obje olması gibi birçok açıklaması bulunmaktadır[309]. Ayrıca bunlar yuvarlak formları ile cenneti sembolize etmektelerdi. Özellikle yeşil renkli *bi* diskleri cennete tapınma ile ilişkiliydi. Diskin yuvarlak formu cennetin kubbesiyle ilişkilendirilirdi. Ayrıca ejderhaların cennet ile alakalı olmaları[310] da bu diskin cennetle alakalı olabileceğini ortaya koymaktadır.

7 parça yuvarlak formlu taş buluntuların yanında beyaz, sarımsı renkli yeşim objenin 2 kırık parçası 1 numaralı mezarda süslemelerin olduğu bölümde bulunmuştur. Kalınlıkları aynı olan bu iki kırığın parçaları birbiriyle tümlenememiştir. Bir büyük objenin iki farklı parçası mı ya da iki ayrı objenin parçaları mı olduğu açık değildir. 3.5 x 1.6 x 0.3 cm boyutlarında olan küçük kırığın tek tarafında baklava şeklinde oyuklar yer almaktadır. Diğer parça 4.3 x 3.6 x 0.3 cm boyutlarındadır. Bu parçanın bir yüzünde oyularak yapılmış bir hayvanın vücudunun arka kısmı görülmektedir[311]. Bu hayvanın uzun boyunlu, iki kulaklı, kedigil ailesinden olan bir efsanevi hayvan olduğu görülmektedir (Resim 34).

2.3.5.1.7. Diğer Taş Objeler

1 numaralı mezarın 30 numaralı uydu mezarında kahverengi-kırmızı renkli oval formlu 1-1.5 cm uzunluğunda, 0.8-1 cm kalınlığında 8 parça amber boncuk ve koyu mavi renkli 0.5 cm kalınlığında 15 parça camdan boncuk bulunmuştur. Bunların yakınında ipekle kaplanmış kulplu ince bakır kap bulunması, bu boncukların daha

[307] **A.e**., s. 149-151.
[308] Una Pope-Hennessy, **Early Chinese Jades**, Ernest Benn, Londra, 1923, s.29.
[309] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 149.
[310] Laufer, "**Jade"**, s.156, 166; Pope-Hennessy, **a.g.m.**, s.29.
[311] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 151.

önce bu kabın içinde bulunduğunu ancak soygun sırasında dağıldığına işaret etmektedir[312]. Ayrıca boncuklar 1 numaralı mezarın 21 ve 22 numaralı uydu mezarlarında, 5 numaralı soylu kurganı ve 106 numaralı kurganın 1 numaralı uydu mezarında da yer almaktaydı. 5 numaralı soylu kurganında bulunan şampanya-sarı renkli boncuklar taştan yapılmıştı ve 9 parça bütün ve 9 parça kırık olarak bulunmuştu[313].

1 numaralı mezarda gömünün baş kısmının dış tarafında bulunan küre formundaki taş objelerin ise henüz hangi amaçla kullanıldığı belirlenememiştir. Yuvarlak ve beyaz, açık sarı, boz, sarı, kahverengi, gri renkleri içeren çizgili akik taşından yapılmışlardır. Üzerlerinde herhangi bir delik veya süsleme bulunmayan bu objelerden toplam 7 adet bulunmuştur. Bütün halde bulunan 5 adetinin 4 tanesi aynı boyutta ve 1.92-2 cm, 1 tanesi diğerlerinden biraz küçüktür ve bir tarafında ufak bir çökük vardır. Geri kalan 2 tanesi 0.9x1.9 ve 0.7x1.9 cm boyutlarındadır. Ayrıca bunlarla birlikte amberden 16.6 x0.3 x 0.2 cm boyutlarında kullanım amacı bilinmeyen bir çubuk bulunmuştur[314].

11 farklı boyut ve şekilde toplam 530 adet turkuaz taşından parça 1 numaralı mezarda bulunmuştur. Farklı formlardaki bu objelerin koşum takımının kuskun ve göğüslüğünün altın süslemeleri veya diğer süslemelerden düşmüş parçalar olduğu düşünülmektedir[315].

2.3.5.1.8. Kemik Çubuklar

1 numaralı mezarda süslemelerin konulduğu bölümde saç iğnesi olan 4 parça ve kırık kemik parçalar bulunmuştur. 11.3x0.9x0.5 cm boyutlarında olan bu buluntunun uç kısmı sivrileştirilerek yapılmıştır. Ayrıca bunun yakınlarında 1.8x0.9x0.4 cm ölçülerinde başka bir saç iğnesinin baş kısmının kırık küçük bir parçası

[312] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.42; Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s.313.
[313]Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.64.
[314] **A.e.,** s. 153-154.
[315] **A.y**

bulunmuştur[316]. Bu tür saç iğneleri daha önce de Hun kurganlarında ele geçirilmiş ve Kore "Binyeo" adı verilen ve en erken kullanımı M.Ö. I. Yüzyıla dayanan saç iğnelerine benzetilmiştir[317].

2.3.5.1.9. Aşık Kemikleri

Gol Mod-2 1 numaralı mezarın 3 numaralı uydu mezarında ölünün yerleştirildiği yerin baş tarafında yani sunu bölümünde yaklaşık 250 adet aşık kemiği bulunmuştur. Bunlar çocuk mezarı olan bu mezardan üç kat halinde üst üste dizilmiş olarak bulunmuştur. Gol Mod-2'de ortaya çıkarılan bu kemiklerden bir adeti baştan sona olmak üzere 19 adetinde 3.5-5 mm çaplarında delikler bulunmaktadır. Bunlara benzer şekilde Morin Tolgoi kurganlarında yapılan araştırmada 1 numaralı Hun kurganındaki delikli küçükbaş hayvan kemiğinin kayışla bağlanılıp kullanıyor olması ve üzerindeki aşınma ateş yakılırken kullanıldığını düşündürmekteydi (Resim 35). Naran Tolgoi, Tahiltiin Hotgor, Salhitiin Am, Egiin Gol gibi mezarlıklarda da aşık kemikleri bulunmuştu[318].

Gol Mod-2 mezarlığındaki aşık kemiklerinden 40 kadarının koyun tarafına ince bir aletle kazınarak damgalar çizilmiştir (Resim 36). Daha önce Ivolga'da da bulunan 47 bilek kemiğinden 41 adetinin üzerinde damgalar bulunmaktaydı[319]. Gol Mod-2'de aşık kemiklerinin üzerinde sert bir aletle ince biz şekilde oyularak yapılan bu damgalar arasında güneş, halka, "L" ve "D" formları, artılar, rastgele taranmış yüzeyler gibi şekiller bulunmaktadır.

Çin kaynaklarında Hunların kemiklere ve ağaçların üzerine yazı yazdıklarına dair bilgilerden dolayı ve Egiin Gol 33 numaralı Hun mezarında bulunan siyah mürekkepli buluntularla karşılaştırıldığında bunların Hunların yazıları ile ilgili olabileceği düşünülmüştür. Ayrıca boy veya at damgaları, iyilik sembolleri ve çocuk

[316] **A.e.,** s. 154.
[317] Erdenebaatar v.d., "Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa", **A.S.**, C.XX, Ulaanbaatar, 2000, s. 64-65.
[318] Erdenebaatar v.d., "Hünnigiin Bulşnaas Oldson Tamgatai Şagai", **T.S.**, C.XXXIII, Ulaanbaatar, 2002, s. 177-178; Olziibayar, Oçir, Urtnasan, **Salhitiin Amnii Dursgalt Gazar,** s.195,219.
[319] Erdenebaatar, **"Şagai"**, s. 177.

oyunu parçaları olduğuna dair fikirler de mevcuttur[320]. 3 numaralı uydu mezarda bulunan bu aşık kemiklerinden özellikle bir tanesinin üzerinde bulunan damga ilgi çekmektedir (Resim 36.1). Bu damga genel olarak iki bileşenden oluşmaktaydı. Tam merkezde ortası boş bir yuvarlak ve dört tarafında uçlarında yatay "S", trident ve iki yatay çizgi bulunan ekler bulunmaktaydı. Damganın benzerleri petroglifler, keramik, lakeli kase, tuğla, kemik yay parçalarında, çatı kenar seramiklerinde ve aşık kemiklerinde de karşımıza çıkmaktadır. Erdenebaatar bu simgenin Moğol Hanlarının damgalarıyla benzerliğine dikkat çekmektedir. Ts. Törbat, D. Batsuh ve N. Bayarhu bu damganın Shih-chi'de "Luandi", Han shu'da ise "Xulianti" olarak geçen Hunların yönetici boyunun damgası olabileceğini belirtmektedirler[321]. Yaşar Çoruhlu ise buna benzer damgaları dört ana yönü simgeleyen damgalar olarak nitelendirmiştir[322]. Gerçekten bu damganın merkezinde bir dairenin bulunması, damganın aşık kemiğine simetrik olarak yerleştirilmesi ve daireden dört ana yöne doğru farklı işaretlerin bulunduğu eksenlerin uzanması bunların merkez ve ana yönlerle ilgili olabileceğini düşündürmektedir.

Bu kemiklerin benzerleri Hazarların Şarkel kalesinden Saltovo-Mayaki kültürüne ait olarak bulunmuştur. Bunların üzerindeki işaretlere dayanarak oyunlarda zar gibi kullanılmış olabileceği veya büyülü anlamları olan işaretler olduğu düşünülmektedir[323]. Bu yorum bize Avrupa Hunları ile ilgili bir bilgiyi hatırlatmaktadır. Jordanes Attila'nın Catalaunian Ovasında yapılan savaşta Hunların gelenekleri olduğu üzere hayvanların aşık kemiklerini kullanarak fal baktırdığını belirtmektedir[324].

Türk kültüründe ayrıca aşık kemikleriyle oynanan oyun bulunmaktaydı. Dîvânü Lugāti't-Türk'te de aşık kemiği "aşuk" olarak verilmiştir ve oyunundan

---

[320] Erdenebaatar v.d., **"Şagai",** s. 177-179.
[321] Tsagan Törbat, D. Batsuh, N. Bayarhuu, "Hünnügiin Arheologiin Tamguud Lyuandi Övgiin Tamga Boloh N", **A.S.**, C. XXXII, Ulaanbaatar, 2012, s.145,147; Erdenebaatar, **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**,s.37.
[322] Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatında Görülen Devlet Simgeleri", **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları**, S.4, Ekim 2003, s.231,244.
[323] Valeria Je Florova, **Graffiti Hazarii**, Editorial URCC, Moskova, 1997, s. 55.
[324] Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001, s.96.

bahsedilmektedir. Oyunda aşığın çukur olan yan tarafına "çik" denilmekte ve bu taraf yukarı geldiğinde "çik turdı" denirdi[325]. Aşığın sırt yani tümsek tarafına ise "bök" denilirdi[326]. Yine bu eserde aşık kemiğinin aşındırılması ile ilgili bir kısım bulunmaktadır[327].

2.3.5.1.10. Geyik Boynuzu

5 numaralı mezarın 3.6 m derinliğinde kuzeydoğuda 5. tabakasında geyik boynuzu bulunmuştur. Bu buluntu daha önce de soylu kurganlarında ve basit mezarlarda bulunan objelerdendir. Bunlardan Burhan Tolgoi, Duulga Uul gibi mezarlıklarda boynuz bulunmuştur. 5 numaralı mezarda bulunan 44 cm uzunluğunda olan bu boynuzun iki çatalı kırılarak düzeltilmiştir[328].

Bu buluntunun boynuzlu hayvanlar nedeniyle otorite ve güce işaret ediyor olması mümkündür. Tek boynuzlu hayvanların göksel ırktan olduğu ve böylece soylu kişileri temsil etmiş olabileceği bu nedenle bu boynuzun tek boynuz haline getirilmek istendiği de düşünülmektedir. Bu buluntular Hunların idari sisteminde bulunan 10 kişiye verilen "boynuz" denilen unvanı (derece) akla getirmektedir[329]. Son olarak bu türdeki geyik boynuzunun GM-1 mezarlığındaki T416b'de soyguncuların mezara girdiği bölgede bulunması bunun tıpkı Avrupa'da tarihöncesi mezarlarda olduğu gibi soyguncuların mezarı kazabilmek için kullandığı bir alet olabileceği düşünülmektedir[330].

2.3.5.1.11. Ahşap Tabut Süslemeleri

Hun çağında ait olan mezarlardan demir, bronz, gümüş ve altın olarak üretilmiş pek çok süsleme bulunmuştur ki bunlar Hunlarda mezar odasını süsleme

---

[325] Kaşgarlı Mahmut, **a.g.e**. C.I, s. 334.
[326] **A.e**., C. IV, s. 44, 107.
[327] **A.e**.,C. II, s. 211.
[328] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 63- 64.
[329] **A.y**.
[330] Martin, H., "The Animal in the Xiongnu Funeral Universe: Companion of the Living, Escort of the Dead", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller(Ed.), Bonn University, 2011, s. 235.

geleneğini olduğunu gösterir. Genelde ahşap tabutun tüm dış duvarlarına çeşitli madeni süslemeler çakılıyordu. 1 numaralı soylu kurganının dışında 5 numaralı kurganın mezar odasında ağaçtan yapılmış beyaz ve yeşil renkli ince çizilmiş desenli toplam 13 parça *quatrefoil*[331] süslemeler bulunmuştur (Resim 37.1). Bunlardan 6 adeti tam ve ölçüleri uzunluğu 10.5 cm, yüksekliği 7.5 cm'dir. 4 parça bulunan 3 köşeli süslemeler ise 10.5 cm uzunluğa ve 4.5 cm yüksekliğe sahiptir. Ayrıca boyutları ve formu bilinemeyen 3 parça bulunmuştur[332]. Bunların genelde sonsuzluğu ve dört ana yönü vurguladıkları için yöneticinin dünya hakimiyetini simgelediği düşünülmektedir[333]. Kelebeklere ithafen metamorfoz, ölüm ve yeniden doğuşun simgesidir[334].

5 numaralı kurgandaki bu çiçek süslemelerinin arasında ince ağaçtan çubuk formunda süslemeler bulunmuştur. 15 parça bulunan bu süslemelerin boyutları uzunluğu 1-9 cm, genişliği 1.2 cm, kalınlığı ise 0.3 cm'dir. Aynı mezarda 12 parça beyaza boyanmış ve üzerinde kıvrımlı desenler yer alan tabut süslemeleri de yer almaktaydı. 1.3-2.1 mm çaplı koni formlu, yuvarlatılmış olan ahşap objeler kırık halde bulunmuştur. Bunların desenleri beyaz ve turuncu renkli lakeli boya ile çizilmiştir. Bunlardan bazıları birleştirilince yaklaşık 1 m uzunluğa erişmiş oldukları görülmüştür. Ayrıca bunların çeşitli şeylerin veya mızrak tutacağı olduğu da düşünülmüştür (Resim 37.2)[335]. Ayrıca tabut süslemeleri 1 numaralı kurganın 21, 27 ve 30 numaralı uydu mezarlarında da demirden yapılmış olarak bulunmuştur[336].

2.3.5.1.12. Diğer Ahşap Süslemeler

1 numaralı kurganda koşum takımı bölümünün kuzeybatı tarafı ve adak kısmının yakınında lake üzerine ince altın folyodan kuş ve diğer desenler yapılmış bir

[331] Dört yapraklı yoncayı andıran motifler.
[332] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 61.
[333] Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları**, s.412.
[334] Giscard, **a.g.m**., s. 86.
[335] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 61.
[336] **A.g.e.**, s. 39; Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex",** s. 13; Erdenebaatar, vd., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s. 308, fig.7.

paça bulunmuştur. Ayrıca yakınında bununla benzer küçük parça bulunmuştur. Aynı kurganın gömü bölümünün kuzey batı tarafının dış tarafında ince gümüş kaplanmış olan bu ahşap düğme formundaki buluntuların ortasında ahşap kulplar bulunmaktadır. Boyutları birbirinden farklı olan bu objelerden yaklaşık 10 adet bulunmuştur[337]. Bunların ahşap kulpları delinmiş gövdeye geçirilmektedir. Gümüş kaplamalarına baktığımızda ön yüzlerini kapladıkları ve kulpların arka yüzde kaldığı görülmektedir.

[337] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.152-153.

3. BÖLÜM
KÜLTÜR ÖGELERİ

3.1. Mezarlık Yeri ve Kurganların Özellikleri

3.1.1. Mezarlık Yeri Seçimi

Mezar yerlerinin belirli ortak özellikleri taşıması Hunların bu alanları seçerken bazı noktalara önem verdiklerini göstermektedir. Burada yatacak olan ataları için yer-su inancına uygun, saygı duyulan dağlarda yer almalarının yanı sıra birkaç kriter göze çarpmaktadır. Giscard'a göre Hunlar mezarlık bölgelerini seçerken sekiz kurala göre hareket etmektedirler. Bunlar;

1. Yüksek bir bölgede, yamaçta yer alması,
2. Doğal bir bariyere sahip bölgede yer alması (tepe, kayalık çıkıntılar vb.),
3. Açık ve geniş bir görüş alanı,
4. Geniş otlakların bulunduğu bir bölge olması (ziyaretçilerin hayvanlarını kurban etmek istemesi durumunda kullanılması için),
5. Hayvanlar ve insanlar için bir su kaynağına yakın olma,
6. Kolay kazmayı kolaylaştıracak ve kurganı korumayı sağlayacak killi veya kumlu toprak,
7. Kurgan inşa edilirken kullanılacak taş kaynaklarına veya kereste elde edilebilecek ormana yakın olma,
8. Düşmanın ulaşamayacağı bir bölgede bulunma[338].

Gol Mod-2 mezarlığının genel durumuna bakıldığında bu özelliklerin tümü bulunmaktadır. Öncelikle mezarlık yüksek bir alanda, Merkez-Kuzey Moğolistan'da bulunan Hangay Dağları'nda, 1800 metre yüksekliğe yerleştirilmiştir[339]. Güney, güneydoğu ve güneybatısında Bugatiin Nuruu Dağları yer almakta ve bunlar mezarlığın etrafında doğal bariyerler oluşturmaktadır.

[338] Giscard, **a.g.m**., s. 81-82.
[339] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s, 1-2.

Bölge Hanui Irmağı'nın 12 km doğusunda yer almaktadır[340]. Mezarlığın kuzeyinde Hanui Irmağı'nın bir kolları bulunmaktadır. Bu da mezarlığı su kaynağına yakın kılmaktadır. Ayrıca bölge kuzeyde bulunan yamacı[341] ile açık ve geniş bir görüş alanı sağlamaktadır. Yine bölge kolay kazmayı kolaylaştıracak kumlu toprak tabakasında yer almaktadır.

Mezarlık alanı kereste ihtiyacını karşılayacak büyük bir ormanın içinde yer almaktadır. Ayrıca yine bölge uygun boyutta taş elde edilebilecek bir bölgede bulunmaktadır. Bölge kurganların tarihlendirildiği yüzyıllarda Hun topraklarının tam ortasında, dağların ve nehirlerin koruduğu bir alanda yer almaktadır. Böylece düşmanın kolaylıkla ulaşamayacağı bir noktaya konumlandırılmıştır.

Orta Asya kültüründe atalara duyulan saygı nedeniyle ataların mezarlarına önem göstermişler ve onları korumak istemişlerdir. Daha savaş alanında ölünün bedenini korunmasına yönelik alınan tedbirler[342] mezarların da korunmaya çalışılması ile sürdürülüyordu. Çin kaynaklarında M.Ö. 77 yılında önceki şanyünün mezarını açtıkları için Hunların Wuhuanlara 20.000 atlı ile saldırı yaptıkları bilgisi yer almaktadır[343]. Avrupa Hunlarına göre düşmanın mezarlara zarar vermeleri savaş nedeni sayılıyordu. Margus Piskoposu Hun topraklarına girerek mezarlarını yağmalayınca Doğu Roma'ya karşı savaş açılmıştı[344]. Bu bilgilerden yola çıkarak Hunların atalarının mezarlarını korumak istediğini anlıyoruz. Hunların bu anlayışına karşılık Hun mezarlarının düşman tarafından tahrip edilmek istendiği açıktır. Han Shu'da yer alan bilgilere göre Wang Mang Hunlardan bir önceki Hun şanyüsünün mezarının açılarak parçalanmasını istiyordu[345]. Ayrıca Gol Mod-2'de olduğu gibi Hun mezarlarının büyük bir kısmı erken dönem soyguncuları tarafından açılarak soyulmuştu. Ancak yine de mezarlarda yalnızca tahribat nedeniyle şiddet eylemi gerçekleştirildiğine dair bir iz bulunmamıştır.

---

[340] **A.e.**, s. 1.
[341] **A.e.**, s. 2.
[342] Sima Qian, **a.g.e.**, s.138.
[343] Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.,** s.44.
[344] Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyah Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995, s. 12-13.
[345] Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.II, s.214.

İşte bu nedenlerle Hunlar mezar yerlerini yerleşimlerden uzak, çoğu zaman yüksek dağlarda ve orman içinde seçmişlerdir. Ayrıca mezar çukurlarını mümkün olduğu kadar derine açmışlar ve kapatılan mezarların üst tabakalarını taş örgülü yapılar ve katmanlarla sağlamlaştırmışlardır. Bunları mezarları düşmanın veya soyguncuların verebileceği her türlü zarardan korumak için önlem olarak yaptıkları düşünülmektedir.

Ancak görülüyor ki Hunlar bu mezar yerlerini saldırı niteliğindeki eylemlere karşı korurken halk tarafından tamamen unutulmaması için de oldukça çaba sarf etmişlerdir. Öncelikli olarak bu kurganlar yüzyıllarca gömü amaçlı kullanılacak olan büyük bir mezarlık alanında birbirlerine yakın olarak inşa edilmişlerdi[346]. Şimdiye kadar bir alanda tek kurgan uygulaması yalnızca Holtost Nuga'da görülmektedir. Genelde Hunlara ait mezarlıklarda ortalama 100-200 kurgan bulunuyordu. Gol Mod-2 mezarlığı da yaklaşık 1.3 kilometrelik bir alanda yaklaşık 200 adet kurgan ve bazılarının çok sayıdaki uydu mezarlarını içeriyordu[347]. Çok sayıdaki kurganın büyük, tek bir alanda olması bölgenin bilinmesini ve görülebilirliğini arttırıyordu. Buna ek olarak Hunlar bu mezarları büyük, anıtsal yapılar olarak inşa etmişlerdi. Bunların yüzeylerindeki büyük taş örgüleri ve hatta küçük boyutlu uydu mezarların üst yapıları yaklaşık 2000 yıl sonra, günümüzde dahi kolayca fark edilebiliyorlar. Ayrıca bu görülebilirliğin bir sonucu olarak mezarların ve hatta küçük boyuttaki uydu mezarların çoğu gömü törenlerinden sonra çok geçmeden soyguncular tarafından soyulmuştu.

Bunların yakınlarında bulunan sunu yapıları ve seramik kırıkları da insanların belki de cenaze töreni tamamlandıktan sonra alana geldiklerini ve atalarına sunular yaptığını göstermektedir. Çin kaynaklarına göre de Hunlar dağlarda atalarına kurban sunuyorlardı. Belki de bahsedilen dağlar Hun mezarlarının bulunduğu bu yüksek dağlardı. Ayrıca Eski Türk gök ve yer-su inancına bağlı olarak nehirleri olan bu yüksek bölgeyi kasıtlı olarak seçtikleri göz önünde bulundurulabilir. Mezarların yüksek

[346] Örneğin; 1 numaralı soylu mezarının duvarında yer alan muhtemelen Göktürklere ve yine 1 numaralı soylu mezarın uydu mezarları arasında geç dönemlere ait olan mezar bulunmaktaydı.
[347] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s. 26.

dağlarda yer alması, nehirlerin yakınlarında yapılması belki de bu inancın izlerini taşımaktadır.

3.1.2. Kurganların Özellikleri ve Bölümleri

Hun mezarları genelde yuvarlak halka mezar ve büyük dikdörtgen rampalı (teraslı) mezarlar olarak iki ana grupta toplanmaktadır. Gol Mod-2'de tespit edilen mezarlardan 98 adeti rampalı ve dikdörtgen planlıdır. Ayrıca bunların dışında yuvarlak örtülü, rampalı kurganlar da bulunmaktadır[348]. Bunlardan kazı araştırması yapılanlar ancak 1, 189 kurganlar ve bunların uydu mezarları, 106 numaralı kurganın bir uydu mezarı, 5, M10 numaralı ve küçük kurgandır. Ancak M10 ve 189 numaralı mezarların araştırması 2019 yılının yaz aylarında tamamlandığı için henüz raporlarına ulaşılamamaktadır. Rampaya sahip Hun kurganları Moğolistan'da Belhiin Am, Duurlig Nars, Bor Bulagiin Am, Tahiltin Hotgor, Noin Ula, GM-1 ve Gol Mod-2'de bulunmaktadır. Buryatya'da ise Il'movaia Pad'da Suzda'da, Tuva'da Bai-dag II'de bu türde dikdörtgen formda rampalı(dromoslu) kurganlar görülmektedir[349]. Bunlar genelde büyük boyutlu ve anıtsal mezarlardı. Bunlar boyutları ve içinde yer alan eşyalarla birlikte ölünün toplumsal statüsünü ve zenginliğini yansıtmaktalardı.

Kurganın ölçülerinin büyüklüğünün toplumsal statünün göstergesi olması fikri öncelikle Andronovo Kültürüne ait gibi görünmektedir. Bu kültürde mezarlar insanların toplumsal statülerine göre büyük veya küçük boyutlu ve zengin veya fakir eşyalara sahip olarak inşa edilmişlerdi. Altından yapılan malzemelere sahip mezarlar genelde yöneticilere, bazılarının ise din adamlarına ait olduğu düşünülmüştür. Ayrıca bunlardan bazıları savaş arabaları da içeriyordu[350]. İşte soylu ve basit Hun mezarlarında da görülebilen bu sosyal tabakalaşma işaretleri Altay-Sayan bölgesindeki Ortaçağ Türk mezarlarında daha belirsiz olacaktı. Soyluların mezarları diğer mezarlardan büyük farklar içermeyecekti. Yine de bu durum Kagan mezarları

[348] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa** s. 26.
[349] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s. 47-48; Brosseder, **a.g.m**., s. 251.
[350] Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları** s. 361.

için geçerli olmayacak onlar halkın gömü uygulamasından farklı bir karakter gösterecekti[351].

Hun mezarlarının geneli içinde bulunan ölünün başının da kuzeyi işaret ettiği kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş yapılardır[352]. Gol Mod-2 mezarlığındaki kurganların planları da çoğu diğer kurgan gibi kuzey-güney doğrultusunda yer almaktadırlar. Mezarlık planından da diğer büyük dikdörtgen ve rampalı mezarlar yapılarının tümünün kuzey-güney doğrultusunda olduğu görülebilmektedir. Soylu mezarlarının bu şekilde kuzey-güney doğrultusunda inşa edilip ölünün başının kuzey yönüne doğru yerleştirilmesi ve güneyinde rampa bulunması daha sonra bazı Göktürk soylu mezarlarında da yer alacaktır. Maalesef şimdiye kadar bulunan Göktürk Dönemine ait soylu mezarlarının sayısı azdır. Ancak Göktürk çağına ait Şoroon Dov (Şoroon Bumbagar-I) adlı soylu mezarı da hafif batıya meyilli olarak güneyinde ve Şoroon Bumbagar-II (Mayhan Uul) ise tam güneyinde bulunan bir rampaya sahipti[353].

Çin kaynakları Hunların ölülerini iç ve dış tabutlara koyduklarından; altın ve gümüş aksesuarlar, kumaş ve kürk kullandıklarından bahsederler[354]. Gol Mod-2 kurganlarında da iç ve dış olmak üzere iki duvarlı ahşap tabutlar kullanılmıştı. Bunlar altın süslemeler ile süslenmişti. Ayrıca 30 numaralı mezarda olduğu gibi tabutun zemininde olan organik kalıntılar burada kumaş kullanılmış olabileceğini göstermekteydi.

Mezarlarda çoğu zaman bulunan yakılıp kömürleşen katmanlar Hun mezarlarının tipik özellikleri gibi görünmektedir. Gol Mod-2 1 numaralı kurganda olduğu gibi Il'movaia Pad, Tsaram ve Tahilt mezarlıklarında da yüzeye yakın yakılmış katmanlar görülmüştür. Bu konuda henüz kesin bir sonuca varılmamışsa da kömürleşen tabakalar ile ilgili Miller'ın yorumu, yabancı bir unsurun sonraki

[351] Seregin, "**Elitnie Pogrebal'nie Kompleksy Rannesrednevekovyh Tyurkov**", s.137.
[352] Giscard, **a.g.m**., s. 82.
[353] Seregin, "Elitnie" Pogrebal'nie Kompleksi Tyurkskogo Veremeni V Mongolii: Itogi I Perspektivi Issledovanii", **Teoriya i Praktika Arheologiçeskih Issledovanii**, S. 2(18), 2017, s. 62, 65.
[354] Sima Qian, **a.g.e.**, s.137.

dönemlerde yapabileceği bir saldırı ile ilişkili kutsallaştırma olayı olabileceğidir[355]. Yaşar Çoruhlu ise kurganlarda bulunan bu kömür tabakalarının çürümeyi engellemek veya geciktirmek amaçlı olabileceğini belirtmektedir[356].

Bu mezarlarda kozmolojik sistem ve dört ana yöne göre bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. Hunların kuzey-güney yönünde inşa edilen mezarları ve ölülerin başının kuzeye yönlendirilmesi onların kuzey yönüne verdikleri önemden kaynaklanmaktadır. Hunların kuzey yönüne verdikleri önem Çin kaynaklarına da yansımıştı. Tahtında Hun şanyüsü ve ileri gelenler yüzü kuzeye dönük bir biçimde oturmaktaydı[357]. Gol Mod-2 kurganlarında da ölülerin başı kuzeye yönlendirilmişti. Ayrıca 1 numaralı kurgandaki bütün olarak yerleştirilen at arabası ve mezar odasının üstündeki tabakalardan birinde bulunan hayvanların başları kuzeye yönlendirilmiş ve 30 numaralı mezardaki diğer tabut süslemelerinden farklı olan ay formundaki süsleme de kuzeye yerleştirilmişti. Aynı uygulamanın Gök-Türkler zamanına kadar sürdüğünü görmekteyiz. Soylu mezarlarından ölünün kafası kuzeye yönlendirilmişti. Şoroon Dov (Şoroon Bumbagar-I) ve Şoroon Bumbagar-II (Mayhan Uul) mezarları[358] da kuzey-güney doğrultusunda olup ölülerin başları kuzeye yönlendirilmişti.

3.2. Mezar Eşyaları ve Gömü Ritüeli

Hunlar ölümü bir son olarak görmemişlerdir. Kişileri ölümden sonraki hayata hazırlamak için gerçekleştirdikleri bir dizi pratik uygulama söz konusuydu. Öncelikle onlar mezarlarına, ölüyle birlikte kurbanlarını ve mezar eşyalarını özenle yerleştirmişlerdir. Eşyaların bir kısmı mezar için özel olarak üretilmiş gibi görünmemektedir. Günlük hayatta kullanılan eşyalardan seçilen bu objelerin üzerinde daha önce kullanıldıklarına dair izler de bulunmaktadır. Mezarda yatan kişi, gittiği yerde rahat etmesini sağlamak için bırakılmış gibi görülen bu eşyaları kullanacaktı.

[355] Johannesson, **a.g.m**., s.45.
[356] Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları,** s.378.
[357] Giscard, **a.g.m**., s. 83.
[358] Bkz. Seregin, **Elitnie" Pogrebal'nie Kompleksi Tyurkskogo Veremeni V Mongolii**: s.62,65.

Mezar içinde eşyaların yerleşim düzenini bu konudaki eksik bilgiler ve yayınlar nedeniyle oluşturmak zordur. Buna ayrıca mezarların erken devirde soyulmuş olması ve verilen tahribat da olumsuz katkı sağlamaktadır[359]. Bu gibi nedenlerle Hunların mezar geleneği ile ilgili mezar envanterleri hakkında belirtilen yargılar bir kesinlik taşımaktan uzaktır.

Hun soylu mezarlarında çoğu zaman benzer uygulamalara rastlamaktayız. Kuzeyde ayrı bir bölümde bulunan veya direkt olarak kuzeye bırakılmış seramik kaplar ve hayvan kurbanları, kuzeyde yer alan ay ve güneş formundaki süslemeler, at arabaları, koşum takımları, aynalar gibi bir dizi objeler bu gibi mezarlarda ortaktır. Mezarların genelinde at koşum takımları farklı bölgelerde bulunmaktadır. Örneğin Tsaram 7 de koşum takımları dış koridorun doğu ve batısında yer almakta, Duurlig Nars 2. mezarda at arabalarının parçaları doğuda ve güneyde, GM-1 t20 numaralı kurganda, Il'movaia Pad 54'te, Tahiltiin Hotgor 82 ve Noin Ula 25'te ise bunlar doğudadır[360]. Gol Mod-2 1 numaralı mezarda da koşum takımları ve süslemeler mezar odasının doğu tarafındaki bölümünde yer almaktaydı. Kurganda at arabası ve parçaları mezar odasının üstündeki bir tabakada bulunmuşlardı. Çoğu Hun mezarı gibi kaplar ve adak kemikleri kuzeydeki bölümde yer almaktaydı.

3.2.1. Hayvan Sunuları ve Tören

Hun mezarlarında depolama kapları genelde mezar odasının kuzey tarafına yerleştirilmekteydi. Erken devirlere ait mezarlarda bulunan at kemikleri yenilen yemeklerden oluşmaktayken zamanla atı kurban etme yoluyla mezarlara gömme uygulamasına geçilmiştir. Başlangıçta bu hayvanların yalnızca başı veya bir kısmı mezarlara konulurken daha sonra atlar bütün halde mezarlara bırakılmaya başlanmıştır[361]. Mezarlara hayvanların tamamı değil kafaları, pençeleri, derileri, kuyrukları ve ayrıca atların sağrıları konulurdu. GM-1 mezarlığında T20 mezarında ince kömürleşmiş tabakada 16 at ve 1 öküzün kafatası, Il'movaia Pad'da iki sıra

[359] Brosseder, **a.g.m**., s.265.
[360] **A.y.**
[361] Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları**, s. 355.

halinde hayvan kemikleri, Tsaram 7 numaralı mezarda kafatasları, bacaklar ve kuyruk kemikleri tek sıra halinde hayvan kemikleri bulunmuştur[362].

Gol Mod-2'de 1 numaralı kurganda da üst tabakalarda, taş örgünün kuzey tarafında, 10 metre derinlikte yaklaşık 20 at, boynuzlu 5-6 küçükbaş hayvanın kemikleri bulunmuştu. Bu kemikler 5x8 m boyutlarındaki bir alana yerleştirilmişti. Bu şekilde atların mezar odasının üzerinde gömülmesi uygulaması Altay mezarlarında da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Pazırık Kurganlarında atlar ölünün bulunduğu tabakanın üzerinde kuzeyde gömülmüşlerdi. Prof. Erdenebaatar, kafatası kemiği, boyun omurları, kısa kaburgalar, topuk kemiği ve toynaklarının bulunmasıyla Gol Mod-2 1 numaralı kurganda Moğolların *zuld*[363] adı verilen yemeğinin sunu olarak yapılmış olabileceğini belirtmiştir[364].

Mezar odasının içine koyulan hayvan sunuları ise muhtemelen bu kaplarda etleri ile birlikte yerleştiriliyordu. Bu hayvanların cenaze töreni sırasında öldürülüp öldürülmediği de başka bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Döneme ve bölgeye en yakın olan kaynak yani GM-1 mezarlığında yapılan çalışmalarda kurban edilen hayvan kemiklerinin mezara bırakıldığında taze olduğu ortaya çıkmıştır. Bunlar en fazla öldürüldükten birkaç gün sonra bırakılmışlardı. Ancak yine de cenazeden çok önce de öldürülmüş ve olağandışı hava koşulları nedeniyle iyi korunmuş olabileceği ihtimali de belirtilmektedir[365].

Bunlar tıpkı GM-1 T1 numaralı mezardaki bronz kap, hayvan koşum takımı, at arabasının parçaları ve Tsaram 7 numaralı mezardaki birleştirilemeyen aynalar gibi[366] bu hayvanların yalnızca bedenlerinin bu bölümlerinin konulmasının da anlamı onların *pars pro toto* terimine karşılık gelecek şekilde düşünülmesidir. Ayrıca tıpkı

[362] Brosseder, **a.g.m**., s. 261; Giscard, **a.g.m.,** s. 83.
[363] Koyunun kafası, boynu, kısa omurları, derisi, bacakları ve 5 ana organından (kalp, karaciğer, akciğer, böbrek ve dalak) yapılmaktadır.
[364] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s. 34; Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları,** s. 352.
[365] Martin, **a.g.m**, s. 233; Brian K. Miller, v.d., "Stone Lines And Burnt Bones: Ritual Elaborations in Xiongnu Mortuary Arenas of Inner Asia", **Antiquity**, C. 92, Ekim 2018, s.15.
[366] Brosseder, **a.g.m**., s. 267.

diğer Hun mezarlarında olduğu gibi hayvan kemiklerinin yalnızca bazı belirli parçalarının bulunması belki de daha önceden etlerinin tüketildiğini göstermektedir. Çünkü hayvanların daha etli olan kısımları genelde mezarların bu seviyesinde yer almamaktadır. Ayrıca Hun mezarlarına, bu hayvanların genelde bir türü ayırt edebilmek için önemli olan kısımları konulmuştur[367].

1 numaralı soylu kurganında bulunan 1465 parça hayvan kemiğinden 357 parçası üzerinde yapılan laboratuvar araştırmasında mezara toplam 25 adet at konduğu görülmüştür. Bu daha önce kazı araştırması gerçekleştirilen Hun soylu mezarlarındaki sayıdan fazladır. Mezarda yalnızca erkek at kurban edilmemiştir. Araştırması yapılan 6 kafatasından 3 ve çene kemiklerinden 3 adeti kısraklara aittir. Ayrıca tek bir yaştaki değil farklı yaştaki hayvanlar kurban edilmişti[368]. Burada bu kadar fazla sayıda atın kurban edilmesi ve bunların ayrı bir bölüm halinde üst tabakalarda yer alması tıpkı diğer Hun mezarlarında olduğu gibi atın en tepede olduğu bir hayvan hiyerarşisini göstermekteydi. Hunlara göre atlar kurban edilen diğer hayvanlardan daha önemli görülüyordu.

Mezarın dışında ise hayvan kurbanı ve sunuları şeklinde eylemlere dair kanıtlar bulabilmekteyiz. Bunlardan ilki mezarlığın planından anlaşılan yaklaşık altı mezarın çevresindeki çizgisel ve birbirine paralel olarak uzanan taş sıralarıdır. Bunlar diğer Hun mezarlıklarında da rastlanılan yapılardandır ve genelde bunların çevresinde ateş izi ve hayvan kemikleri bulunmaktadır.

Hun mezarlıklarında bu şekilde mezarlarla bağlantılı iki çeşitte sunu yapısı bulunmaktadır. Bunlardan ilki art arda dizilen taş yapılar ve diğeri de toprak yapılardır[369]. 1 numaralı mezarın da kuzey kısmında doğu-batı şeklinde birbirine paralel giden çizgilerden oluşan 13 çift taş yapı yer almaktaydı. Başka bir Hun mezarlığı olan Ar Bulan'da yapılan araştırmalarda mezarların çevresinde bulunan bu

[367] Giscard, **a.g.m**. s. 85.
[368] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa** , s. 200,204.
[369] Yeröol-Erdene, Eregzen, **"Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Gazar Dah Daguul Bulş, Tahiliin Baiguulamjiin Tuhai"**, s.165.

yapıların tıpkı mezarlar gibi M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl arasındaki tarihlere ait olduğu ortaya çıkarılmıştır[370].

Gol Mod-2 1 numaralı mezarda bu taş dizilerinin arasında hayvan kemikleri ve ateş izlerine rastlanmıştı[371]. Tahiltin Hotgor ve Şombuuzin Belçir adlı mezarlıklarda da bulunmuş olan taş dizileri üzerinde de çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalarda alanda kemiklerin ateşte yakıldığı ortaya çıkmıştır. Bu hayvan kemiklerinin ritüel esnasında yakılan ateşlere yakıt sağlamak amacıyla veya kurban etme eylemi için kullanılmış ve hatta bu iki amacı içeren bir eylem gerçekleştirilmiş olabileceğini ortaya koymuştur[372]. Ayrıca bu kemik kalıntıları Avrupa Hunlarının da *strava*[373] adı verilen cenaze yemeği ilgili olması mümkündür.

Atalara yapılan bu hayvan kurbanı daha sonraki süreç içinde de Türkler arasında devam etmiştir. Göktürkler de ölen kişiye ve atalarına hayvan kurbanları sunmuştur. Öncelikle Gol Mod-2 soylu mezarlarının bazılarında kuzeyde bulunan sunu yapıları bize ait Khar Yamaatin Gol Irmağı vadisinde bulunan Göktürk dönemine ait mezarların yakındaki taş yapıları hatırlatmaktadır. Bu yapılar Türkler arasında süregelen bir kurban geleneğinin izlerini taşımaktaydılar. Zira yapılan araştırmalar sonucu bu taş yapılarda da kömür izleri ve hayvan kalıntılarına rastlanmıştır[374]. Tıpkı Hun mezarlarında olduğu gibi Göktürklere ait Barburgazi II gibi kurganların doğusunda kül ve kalsine hayvan kemikleri izlerine rastlanan taş yapılar bulunmuştur[375].

---

[370] Miller, v.d., **"Stone Lines"**, s. 7.
[371] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.30.
[372] Miller, v.d., **"Stone Lines"**, s. 10, 15.
[373] Ahmetbeyoğlu, **Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı**, s.118.
[374] Kubarev, "Pogrebal'nie Pamyatniki Drevnih Tyurok v Doline P. Har-Yamaatin-Gol (Severo-Zapatnaya Mongoliya)", **Arheologicheskie Vesti**, C.XXII, Saint Petersburg, 2016, s. 116,118
[375] Kubarev, **Kul'tura Drevnih Tyurok Altaya (Po Materialam Pogrebal'nih Pamyatnikov),** Novosibirsk, 2005, s. 16.

Çin kaynakları ayrıca Göktürklerin ölüyü çadıra koyup bu çadırın önüne akrabalarının atlar ve koyunlar kesip çadırın önüne koyduklarını belirtmektedir[376]. Özellikle Altaylarda bulunan Göktürk dönemine ait kalıntılarda ahşap kapta koyunun kuyruk sokumu kemiği bırakılması durumuyla sık karşılaşılması bunun kurbanlar ile ilgili olabileceğini göstermektedir. Bilge Kagan Anıt Kompleksi'nde de kaplumbağa kaidesinin ve batıdaki sunu taşının tam ortasında bütün halde bir koyun iskeleti bulunmuştur[377]. Çin kaynaklarında da Göktürklerin mezar sunaklarından bahsedilmekte[378] ve bunlar arkeolojik olarak kanıtlanmaktadır. Çin kaynakları ölünün bindiği atı ve kullandığı eşyaları ölü ile birlikte gömdüklerini veya yaktıklarını ifade etmektedirler. Ayrıca cenaze töreninde atlar ve koyunlar kurban edildikten sonra kafalarını kazıklar üzerine koyduklarını belirtirler[379]. İbn Fadlan da IX. yüzyılda Oğuzlar hakkında cenaze töreni sırasında öldürülen hayvanların başları, ayakları, derisi ve kuyruğu dışındaki etlerini yediklerini, kalan kısımlarını sırıklara asarak mezarın etrafına astıklarını ve "bunlar cennete giderken bineceği hayvanlar" dediklerini öğreniyoruz[380]. Burada dikkati çeken Hun mezarlarına da yalnızca hayvanların bir bölümünün konulmuş olmasıdır.

Peki Hunların gömü törenleri nasıl ve nerede gerçekleşmekteydi? Eğer Hunlar soyluları için büyük cenaze törenleri gerçekleştiriyorlarsa bu mezar odasının üstü kapatıldıktan sonra üstte yer alan tabakalarda gerçekleşmiş olmalıydı[381]. 1 numaralı mezarın güneyinde bulunan büyük rampanın aslında kömürleşmiş tabakaya kadar uzandığı görülmektedir. Muhtemelen büyük cenaze töreni burada gerçekleşmişti. Burada bulunan büyük yığınlar halindeki at arabası parçaları, kap

[376] Nejat Diyarbekirli, "Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri", **Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan**, C.XXVIII, S.1, Ankara, 1992, s. 55.
[377] Bayar, D., v.d., "Bilge Haanii Tahiliin Ongonii Sudalgaa", **A.S.**, C. XXI, Ulaanbaatar, 2003, s.78.
[378] Isenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, **Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017, s.23, 61.
[379] Diyarbekirli**, a.g.m**., s. 56.
[380] Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Yeditepe, İstanbul, 2017, s. 15.
[381] Öncelikle 1 numaralı kurganda mezar odasının boyutları yaklaşık 6x8 m, yani 48 metrekaredir. Bu tür hesaplamalarda genelde her metrekareye 4 insan yerleştirilirse bu mezarı odasının kereste duvarları içinde yapılabilecek bir törene 192 kişinin katılması beklenebilir. Ancak tabut ve diğer mezar eşyalarının kapladığı alan nedeniyle bu kişi sayısı oldukça azalmaktadır. Ayrıca bu tür bir kalabalığı mezar odasına indirmek için kullanılabilecek tek yok rampa olmalıdır. Ancak rampanın en dipteki bitiş noktası mezar odasının kereste zemininden yaklaşık 7-8 metre daha yukarıdadır. Kısacası büyük bir kalabalığın rampa olmadan mezar odasında yapılan bir törene katılması mümkün görünmemektedir.

kırıkları, sonraki tabakada bulunan bütün haldeki at arabası da gömü töreninin bu üst katmanlarda yapılmış olabileceğini göstermektedir.

3.2.2. At Arabası

Orta Asya'daki ilk araba kalıntıları Ural Dağlarındaki Sintaşta Nehri'nin yakınlarında bulunan Rimnikski yakınlarındaki mezarlıkta bulunmuştur. Burada toplam 5 adet araba bulunmuştu. Bu da aslında en geç M.Ö. 1500 yıllarında Orta Asya'nın batı ucunda atların çektiği arabaların kullanıldığını göstermektedir. Çin'de ise M.Ö. 1200'lü yıllarda araba kullanılmaya başlandığı tahmin edilmektedir. Ayrıca bu iki bölge arasında arabaların varlığı da kaya resimleri ile kanıtlanmaktadır[382].

Hunların araba kullanımı hakkında ise mezar gömülerinden elde edilen arabalara ait materyaller (buluntular), kaya resimleri, bazı buluntular üzerindeki araba tasvirleri ve Çin tarihi kaynaklarında yer alan kayıtlar bize bilgi vermektedirler. Bunlardan gerçek materyal adı altında sınıflandırılan buluntular genellikle soylu mezarlarından elde edilmişlerdir. 2007 yılına kadar Hunlara ait soylu mezarlarından toplam 19 adetinde şemsiyeli ve vagon tipi at arabaları ve bunlara ait parçalar bulunmuştur. Ayrıca bunlardan Noin Ula, Tahiltin Hotgor, GM-1, Duurlig Nars ve Tsaram gibi mezarlıklarda neredeyse bütün halde at arabaları bulunmuştu[383].

Hun soylu mezarları için[384] ahşap at arabaları tipik mezar envanteri gibi görünmektedir. Aslında mezarlara ölüyle birlikte yerleştirilen at arabaları Orta Asya'da eski bir gelenek gibi görünmektedir. Sintaşta ve Pazırık kurganlarında bulunan arabalar aslında bunları mezarlara koyma geleneğinin Orta Asya'da Hunlardan önce de uygulandığını göstermekteydi.

---

[382] Edward L. Shaughnessy, "Historical Perspectives on the Introduction of The Chariot Into China", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, C.XLVIII, S.1, 1988, s.201, 206.
[383] Yerööl-Erdene, J. Gantulga, "Hünnügiin Suih Tereg", **A.S.**, C.XXIV, 2007, s.258, 261,262.
[384] Soylu kurganlarının dışında Tevş Uul 7 ve Şombuziin Belçir 12 numaralı mezarlarda da at arabası kalıntılarına rastlanmıştır. Bkz: Yerööl-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s. 73.

Bu Çin arabaları büyük rampalı, dikdörtgen planlı mezarlarda bulunup; basit Hun mezarlarında bulunmadığı için bunların kullanımı konusunda üst kademelerde bir kısıtlama olduğu düşünülebilir. Bu kısıtlama sayesinde yüksek seviyedeki kademeler içinden imparatorluk aristokrasisi basit mezarlardaki diğer soylu kesimden ayrılabilmektedir. Altın ve gümüş süslemeleri, lakeli boyaları ve bronz parçalarıyla bu arabalar sahipleri olan bozkır yöneticilerine prestij sağlamaktaydı[385].

Genel olarak Hun mezarlarında Çin'in *Yao Çe* stilindeki at arabaları bulunsa da aslında Hunların da araba ürettikleri hakkında bilgilerimiz mevcuttur. Bunlardan biri Han Hanedanı tarihinde yer alan ve M.Ö. VIII. yüzyılda Çin imparatorunun Hun şanyüsünden toprak istemek amacıyla gönderdiği elçi ve şanyü arasında geçen konuşmanın kaydıdır:

"*Babadan oğula geçen beş nesil boyunca Han [devleti] bu toprağı istememişti. Ancak, benim zamanıma gelindiğinde istiyorsunuz! Neden? Wen-ou-t'u Beyi'ne sordum. Hunların batı sınırındaki beylerin çadır ve arabalarının hepsi bu dağdaki ağaçlardan sağlanmaktadır…[386]"* Buradan anlaşılabilir ki aslında bu bölge Hunların çadır ve araba üretimi için hammadde karşılaması açısından değerlidir. Bu toprakların Çin'e verilemeyecek kadar değerli olması Hunlar için devlet toprağının kutsal ve paylaşılamaz olması görüşünden kaynaklanıyor olsa da Hunlarda önemli miktarda araba üretimi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu kayıtta Hunların soylu kesiminin at arabalarına sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Hunların savaş alanında araba kullandıklarına dair ise elimizde kanıt yoktur. Zaten Çin kaynaklarında da Hunların toprakları inilip çıkılan dağ yamaçları, girilip çıkılması gereken dar boğazlar, uçurumların kıyılarından giden tehlikeli yollar yer almaktaydı. Bu dar boğazlardan onların atları rahatlıkla geçmektedirler. Bu dar geçitlerde Hunların atları ile yaptıkları savaş taktikleri onlara üstünlük sağlamaktadır. Bunlar Çin atları ve büyük ihtimalle savaş arabaları için uygun değildi. Çinlilerin savaş taktikleri düz ve engelsiz arazide, hafif savaş arabalarına koşulan hızlı atlara

[385] Miller B.K., "Vehicles of the Steppe Elite Chariots and Carts in Xiongnu Tombs", **The Silk Road**, C.X, 2012,, s.35-36.
[386] Onat, Orsoy, Ercilasun, **a.g.e.**, s. 71.

dayanıyordu. Onlar düz arazide ve ovalarda savaş arabaları ile üstünlüğü ele geçirmektedirler. Hunlar düz arazide savaşa girmekten bu nedenle kaçınmaktadırlar[387].

Huan Kuan tarafından yazılan Yan tie Lun'da Hun araçlarının gümüşsüz, altınsız ve tezyinatlarının ipek olmadığından; sade, kullanışlı ve güçlü olduklarından bahsedilmektedir[388]. Gol Mod-2, 1 numaralı kurganda bulunan araba parçaları süslemeleri ve yapım malzemelerine bakıldığında ise basit arabaların değil aksine süslemeli ve ince işçilikle yapılmış arabaların kullanıldıkları görülmektedir. Altın ve gümüş kaplamalı parçaları ve bulut desenli kırmızı, siyah ve beyaz lake boyalarıyla bu arabalar lüks üretimi sergilemektedir.

Çin'den gönderilen imparatorluk arabaları hakkında Çin kaynaklarında bilgiler vardır. Örneğin ilk olarak Mo-tun zamanında Çin İmparatoriçesi Lü tarafından Mo-tun'a M.Ö 192 yılında dört koşulu iki adet imparatorluk arabası gönderildiğini görüyoruz[389]. Daha sonra ise M.Ö. 51 yılında Hu-han-yeh'e Çin imparatoru tarafından hediyelerle birlikte tek atın koşulduğu, yaşlı devlet adamlarını onurlandırmak için verilen bir araba gönderilmişti[390]. Ayrıca bu kaynaklarda yer alan bilgiler ele alındığında mezar uygulamaları ve at arabası ilişkisine dair bir örnek de yer almaktadır. Wang Mang öldürülen Wu-Lei Şanyü'nün oğlu ve maiyetinin cenazelerini altın ve hediyeler eşliğinde resmi imparatorluk arabaları ile göndermişti[391]. Gönderilen bu arabanın daha sonra mezara konulmuş olması mümkündür.

Çin uygulamasında Han devrine ait mezar ve anı yapılarında bulunan araba resimleri de arabanın ritüeller ve mezar sırasındaki uygulamaları konusunda fikir vermektedir. Bu resimler ölünün cennete veya ölümsüz topraklara yükselişini, ölen kişinin cenaze alayını veya ölenin yeraltı dünyasına yolculuklarını temsil

[387] Ögel, **Büyük Hun imparatorluğu Tarihi**, C.I, s.371-374.
[388] Miller, **"Vehicles of the Steppe Elite Chariots",** s.29.
[389] Onat, Orsoy, Ercilasun, **Han Hanedanı Tarihi**, s.12,110; Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.96.
[390] Onat, Orsoy, Ercilasun, **Han Hanedanı Tarihi**, s. 56,121; Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa,** s.96.
[391] Baykuzu, **a.g.e.**, s. 142.

etmekteydi[392]. Ayrıca arabaların cenaze sırasında kullanımına dair başta bir örnek İskitlere aittir. İskit toplumunda arabalar ölen hükümdarın cesedinin yerleştirilerek halk arasında dolaştırıldığı araçlardı[393].

Avrupa Hunlarında arabaların kullanıldığına dair kayıtlara ise Ammianus Marcellinus ve Jordanes'de rastlıyoruz. Onlar sefere çıkarken arabalarının üzerine kurulu olan çadırlarını da yanlarına alıyorlardı. Attila Catalaunian Ovası'ndaki savaşta at arabalarından güçlendirilmiş karargahına son anda kaçabilmişti[394]. Bu savaş sırasında Hun arabalarından bahsedilmez ancak karargahta bariyer oluşturabilecek kadar çok sayıda arabaya sahip olmaları onların arabaları yalnızca savaş alanında tercih etmedikleri şeklinde değerlendirilebilir.

3.2.3. Objelerin farklı menşeleri

Gol Mod-2 mezarlığında Çin menşeli olduğu düşünülen pek çok obje bulunmuştur. At arabası, koşum takımına ait süslemeler, yeşim *bi* diski gibi objeler bunlara örnektir. Bir önceki bölümde ele alınan cam kaselerin ise Roma menşeli olduğu düşünülmektedir. Daha önce de Hun mezarlarında Batı menşeli olduğu düşünülen objeler bulunmuştu. Bu türdeki objelerin Hunlara İpek Yolu vasıtasıyla ulaştığı düşünülmektedir. Hun devrinde İpek Yolu'nun iki ana rotasından biri olan kuzey yolu Chang'an şehrinden başlar, kuzeydoğuda Gansu koridoruna döner ve üçe ayrılırdı. Kuzey yolu Tanrı Dağı, Turfan, Fergana vadilerini geçerek Merv'de diğer rotalar ile birleşirdi. Kuzey yolu Hunlar için oldukça önemliydi[395].

Bu kaselerin ticaret yolu dışında Hunlara dolaysız olarak Roma'dan da gelmiş olabileceği de düşünülmektedir. Hunların Romalılarla dolaysız yoldan ilişkili olabileceklerine dair kayıtlar bulunmaktadır. Chih-chih Şanyü, Hu-han-yeh ile ayrılıp

[392] Jie Shi, "Rolling between Burial and Shrine/ A Tale of Two Chariot Processions at Chulan Tomb 2 in Eastern Han China (171 c.e.)", **Journal of the American Oriental Society**, C. CXXXV, No. 3, 2015), s. 433.
[393] Çoruhlu, **Eski Türklerin Kutsal Mezarları** s. 369.
[394] Ahmetbeyoğlu, **Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı**, s.100, 116.
[395] Iderkhangai, Orgilbayar, **a.g.m.**, s.210.

batıya gittikten sonra Du-lai Irmağında kendine bir başkent yaptırmıştı. Han shu'da geçen bilgilere göre M.Ö. 36'de ise Hunlara karşı harekete geçen Çinli General Kan Yen-shou ve Ch'en T'ang 40.000 askerle batıya gittiklerinde yüzden fazla yaya askerin balık sırtı şeklinde dizilmiş olduklarını görmüşlerdir. Bunun romanlıların *testudo* adı verilen asker dizilişi olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bunların savaş öncesinde Hun ve Türk kültürüne yabancı olan resmi geçide benzer tören gerçekleştirmeleri, ağır zırhlar giydikleri bilgisi ve Romalıların özellikle hendekleri güçlendirmek için kullandıkları çift ahşap palisadların Chih-Chih'in şehir duvarlarının dışında bulunması onun Part İmparatorluğu'na yardım için başvurmuş ve onların da Roma lejyonları göndermiş olduğunu düşündürmektedir. Zira Pliny M.Ö. 53 yılına dair verdiği bilgilerde yapılan Carrhae Savaşıyla Romalı esirlerin Magriana'da Part Kralı Orodes'in ordusuna alındığını belirtir. Şanyü Chih-chih'in başkenti de oldukça yakında, Alexandria Margiana'nın 1000 km kuzeydoğusunda bulunmaktaydı[396].

Çin'den gelen objeler ise ticaret sonucu elde edilen veya Çin kaynaklarında belirtildiği gibi Hunlara gönderilen hediyeler olabilirlerdi. Çinliler cenazeler için de özel hediyeler gönderiyorlardı. Kaynaklarda belirtildiğine göre Hunlar sürekli Çin'i ziyaret ediyorlar, oğullarını rehin olarak Çin'e gönderiyor ve onlara hediyeler veriliyordu. Bu hediyeler genelde büyük miktarlarda olmakta ve anlaşıldığı üzere Çin'i mali açıdan zor duruma sokacak kalitede ve niteliktelerdi. Öyle ki büyük masraf yarattığı için M.Ö. 3 yılında Çin'e gitmek isteyen şanyüye engel olmak isteyenler imparatoru etkilemeye çalışmışlardı. Fakat imparatorun danışmanı Hun-Han barışının bozulmasını istememişti. Sonuçta şanyü Çin'e gitmiş ve ona zengin armağanlar verilmişti[397].

Yine bu hediyelerin özellikle Hun şanyü ve soylularının cenazesi için gönderilmiş olması mümkündür. Çin'de idam edilerek öldürülen Wu-lei Şanyü'nün oğlu ve yanındakilerin cenazeleri altın ve hediyeler eşliğinde resmi imparatorluk arabaları ile gönderilmişti[398]. Bu hediye ve Yao-che adı verilen at arabaları Hun

[396] Ögel, **Büyük Hun imparatorluğu Tarihi**, C.II, s.165; Iderkhangai, Orgilbayar, **a.g.m.**, s. 210-211.
[397] Baykuzu, **a.g.e.**, s.138.
[398] **A.e**., s. 141-142.

şanyüsü ve devlet büyüklerine cenaze töreni için özel olarak gönderilmişti. Zira yüzyıllar sonra Çinlilerin Göktürk devlet adamlarının cenazeleri için de özel hediyeler yolladıklarını kaynaklarda görebiliyoruz.

3.3. Sanat

Gol Mod-2 mezarlığından elde edilen örnekler altın, gümüş, taş ve ahşap işçiliğinin iyi birer örneklerini oluşturmaktadırlar. Rölyef, kazıma, kaynak, yarı değerli taş kakma gibi yöntemlerle üretilmişlerdir. Bu süslemelerin üzerindeki tasvirler genel olarak Orta Asya hayvan mücadele sahnelerinden farklı özellikler taşımaktadır. Mücadele sahnesinin verdiği stilize tasvir ve dinamik görüntünün yerini bu örneklerde mağrur hayvanlar, durağan görüntüler ve daha gerçekçi tasvirler almıştır.

3.3.1. Hayvan Tasvirleri

3.3.1.1. Ejder

1 numaralı kurganda bulunan objeler üzerinde iki adet ejder tasvirinden söz edilebilir. Birincisi olan tek boynuzlu ejderha 1 numaralı kurganda at arabasının bronz sütun süslemesinde, kuskun ve göğüslüğün oval ve armut formlu süslemelerinde, uç süslemesinde ve altın ile gümüş olan alınlıkların üzerinde tasvir edilmiştir. Bunlar çiçekli floral bir arka plan önünde yer alan, uzun vücutlu, dört ayaklı, yivli tek boynuza sahip veya boynuzsuz hayvanlardı (Resim 21, 25.1-2, 27.1-2). Boynuzsuz olarak tasvir edilenlerin tepesi yeleliydi. Bu ejderhaların göğüs ve kuyruk kısmında uzun tüyleri bulunmaktaydı. Başları kedigil cinsinden bir hayvanın başı formundaydı. Bunların kıvrık olarak tasvir edilmiş vücutlarının üzerinde değerli taşlarla yapılmış süslemeleri bulunmaktadır. At arabasının sütun süslemelerinde bu hayvan daha sade bir görünüme sahiptir. Kuyruğunda ve göğsünde tüyler bulunmaz. Ayrıca burada ayakları kedigil ailesinden bir hayvanın pençeleri şeklindeyken diğer süslemelerde kuşlara ait bacaklara sahiptir. Alınlıklarda ve armut formdaki süslemelerde ejderhalar dikey bir formda yerleştirilmiştir. Bu ejderler tasvir edilirken kimi zaman at arabasının bronz sütun süslemelerinde olduğu gibi bulutların arasında, kimi zaman ise kuskun ve

göğüslük süslemelerindeki gibi çiçekli bir doğada bulunmaktadırlar. Yani bu hayvan hem yere hem de göğe ait bir hayvan gibi görünmektedir.

Koşum takımına ait kaplamasız bronz alınlıkta ise tek boynuzlu ejderden farklı, daha basit bir ejder tasviri karşımıza çıkar. Kazıma yöntemiyle yapılmış hayvanların arasında birbirine dolanarak göğe yükselmekte olan çift boynuzlu uzun vücutlu ve bacakları bulunmayan iki ejder görülmektedir. Bu iki ejderha birbirine dolanarak havaya yükselmektedirler. Bu alınlıkta Çin ve Türk mitolojisinde bulunan dört yön simgesi olan hayvanlar yer almakta bunlardan biri olan ejderha da doğudaki kök luu adı verilen mavi ejderhalar tam ortada yer almaktadır (Resim 25.4). Bu iki örneğin dışında yeşim *bi* diskinin üzerinde de çeşitli formlarda ejderler yer almaktadır.

Objelerde yer alan tek boynuzlu hayvanların *garuda* ve Moğol kültüründe yer alan *bers*[399] olduğuna dair farklı düşünceler mevcuttur. Bers satrançta Moğolların vezire verdiği isimdir. Garuda veya Fenghuang gibi kuşlara ait en önemli özellikler olan gaga ve iki ayaklı olma durumu ise tasvirlerde yer alan hayvanla uyuşmamaktadır. Istvan Erdelyi ve Mihaly Benko bu hayvanı "tavus kuşu ejder" olarak isimlendirmiştir[400].

Biz bunların kanatlı ejder tasvirleri olduğunu düşünmekteyiz. Bunlar kıvrımlı uzun vücutları, saldırgan yüz ifadeleri ve dört adet ayakları ile ejderha görünümündedirler. Buna ek olarak sütun süslemelerinde bulunan bu hayvanların diğer süslemelerden farklı olarak büyük kanatları ve kuyruk tüyleri bulunmamakta, ayakları ise kedigil ailesin hayvanların ayağına benzemektedir. Han döneminde ejder tasvirlerine kanat eklemek oldukça yaygındı[401]. Ayrıca bunlar Taoist efsanede kutlu dağda yaşayan bir hayvan olan ejder-parsı[402] akla getirmektedir.

---

[399] Bkz; Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.142-143; Erdene, **a.g.e**., s. 29-37.
[400] Bkz. Istvan Erdelyi, Mihaly Benko, "The Sargatka Culture and the Huns", **Journal of Eurasian Studies**, C.VII, S. 4, 2015, s. 29.
[401] Raymond Anthony Dragan, **The Dragon of Imperial China,** Toronto Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1993, s.49.
[402] Emel Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978, s. 22.

Özellikle göğüslük ve kuskun süslemelerindeki tasvirlerde arka planda yer alan lotus çiçekleri[403], özellikle armut formlu süslemelerde yer alan tasvirlerde birer adet boynuzlu ve boynuzsuz ejderin alt alta bulunması, bunların boynuzsuz yer ejderi ve boynuzlu gök ejderini oldukları şeklinde çözümlenebilmektedir[404]. Bu ejderha özelliklerinin süslemedeki efsanevi hayvanla ilgili olan tarafı ise altta yani yerde bulunan hayvanın yer ejderi olarak yerde ve boynuzsuz, yukarıda yer alan hayvanın ise gök ejderinin özelliğine sahip olarak uçmaya başladığı zaman kafasında çıkan iri boynuza sahip olmasıdır. Bronz sütun süslemelerinde bulutlar arasında yer alan ejderler de yağmur mevsimi gökyüzüne çıkmış olan boynuzlu gök ejderleridir. Ayrıca çalışmasında bu hayvanları *garuda* olarak isimlendiren J. Erdene alttaki, boynuzsuz hayvanın erkek; üstteki boynuzlu hayvanın ise dişi olduğunu belirtmektedir[405].

Noin Ula 20 numaralı kurganda bulunan kuskun süslemesindeki ejder tasvirleriyle[406] benzer olan bu ejderlerin en önemli özellikleri iki değil tek boynuza sahip olmalarıdır. Bu onun ilahi karakterini simgelemesinin yanı sıra evrenin tek bir yöneticinin kontrolü altında olmasını sembolize ediyordu[407]. Ayrıca koşum takımlarında ve at arabasında bu mitolojik hayvanların tasvirlerinin yer alması tıpkı İskitlerde at başlıklarının kullanım amacı hakkında yapılan yorumlara[408] benzer olarak bu atlara mitolojik hayvanın özelliklerini transfer etmek amaçlı olması mümkündür. Zira antik Çin kaynaklarından Li Ki'de Çin imparatorunun da baharın birinci, ikinci ve üçüncü aylarında mavi ejderlerin sürdüğü araba ile gökyüzüne yükseldiği belirtilmektedir[409]. Türk sanatında da ejderlerin üstünde bulunan insan tasvirleri

[403] Yaptığı yardımlar için Dr. J. Özlem Oktay Çerezci'ye teşekkür ederiz.
[404] Bkz: Emel Esin, **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004, s.43.
[405] Erdene, **a.g.e.**, s.73.
[406] Bkz. Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s.83.
[407] Yeröol-Erdene, "Belget Göröös", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA. Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 201, s. 23.
[408] J. Özlem Oktay Çerezci, "İç Asya Kurganlarından Çıkarılan At Başlıklarına İnanışlar ve Sembolizm Açısından Bakış", **Altay Communities, Religion and Belief Rituals**, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, İstanbul, 2017, s. 39-54.
[409] Marinus Willem de Visser, **The Dragon in China and Japan**, Amsterdam, 1913, s. 40.

bulunmaktadır[410]. Hun şanyüsünün arabasını çeken atlara, giydirilen bu süslemeli koşum takımı vasıtasıyla ejder özelliği aktarmak istenmiş olması mümkündür.

Çin mitolojisinde ise sonsuz derinlikte yaşayan yer ejderhaları yararsız ve pasif, uçan ve cennette yer alan ejderhaların ise aktif ve verimli olduğu bilgileri yer almaktadır. Bunlar sınırları aşarak çok yükseğe uçtuklarında bu ejderha ve insanoğlu için kötü bir olay olarak görülmektedir. Çünkü gökyüzünde yağmur yağdıran bu ejderhalarıdır ve sınırlarını aşıp gittiklerinde insanlar geri dönerek yağmur yağdırmasını beklemek zorundadırlar. Bu ejderhalar güz ekinoksunda suya dalar ve bahar ekinoksunda cennete yükselirlerdi. Ayrıca *yang* ile dolu üstün insanın ve imparatorun sembolü olarak bu üstün insanın görüneceğinin (geleceğinin veya doğacağının) habercisidir[411]. Böylece hem baharın hem de üstün insanın simgesi olan ejderler eski Çin kaynaklarında İmparatorların giysilerini süsleyen önemli motiflerden biri olarak sunulmaktaydı.

Hunlar için ejderler yüksek bir önem taşımaktaydı. Shih-chi ve Hou-han-shu'da Hunların ejder festivalinden bahsedilmekteydi. Bazı kaynaklarda Hunlar tarafından kurulan Gu-tzang şehrinin "yatan ejderin beldesi" olarak geçiyordu. Ayrıca yine kaynaklarda Hunların dini merkezi "Ejder şehri" olarak yer alıyordu[412]. Ayrıca onlar soyluluğun ve bereketin bir simgesi olmuşlardır. Gol Mod-2 1 numaralı kurganda bulunan koşum takımı süslemelerinin yalnızca altın ve gümüşten imal edilenlerinin üzerinde bu tek boynuzlu ejderlerin bulunması onun kültürdeki yüksek yerini göstermektedir.

12 hayvanlı Türk takviminde bir hayvan olan ejder ayrıca bazen balığın ve kaplumbağanın yerine dünyayı taşıyan hayvan, hayat ağacını bekleyen koruyucu

---

[410] Emel Esin, **Evren (Selçuklu San'atı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe'leri)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1970**,** s. 208.
[411] Charles De Harlez, "The Yih-King", **The Asiatic Quarterly Review**, J P Val d'Eremao (Çev.), C.IX, S. 14, s.122; Visser, **a.g.e.**, s.36-38; Kwang-chih Chang, **Art, Myth and Ritual, The Path to Political Authority in Ancient China**, Harvard University Press, Amerika, 1983, s. 59.
[412] Yaşar Çoruhlu, **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi**, Kömen Yayınları, Konya 2014, s. 30-31.

olacaktır[413]. Ayrıca ejder Türk kültüründe de dört yön simgesi[414] hayvanlardan biridir. Türk kozmogonisinde "evren" olarak anılacak ve gök çarkını çevirecektir. Kültigin Yazıtı'nın tepesinde *kök luu*'yu temsil eden ejderler yer almaktaydı[415]. Aynı zamanda ejderlerin yılanlar ve şeytanlarla ilişkisi kurulacak ayrıca suyun ve yer altının (toprağın) hanı haline gelecektir[416]. Uygurlarda Gol Mod-2 1 numaralı kurganda bulunan objeler üzerindeki kanatlı ejder tasvirlerine oldukça benzer tasvirler yer almaktaydı (Resim 38).

3.3.1.2. Pars

At başlığının 9 adet altın ve 17 parça gümüş yuvarlak süslemesi üzerinde, boyunduruğun uç süslemelerinde ve kemer tokalarında pars (ya da kaplan) tasviri bulunmaktadır (Resim 16, 26). Başlığın süslemelerinden altın olanların arka planı ve hayvan tasviri daha ince ayrıntılara sahipken, gümüş olanlarda arka planda çerçeve içlerinde basit bulut süslemeleri bulunmaktadır. Bunlar sağ ve sol profilden görünen kaplanlardır. Bunlar gücün sembolüdür ve Orta Asya hayvan mücadele sahnelerindeki görüntülerinin aksine durağan ve mağrur görünürler.

J. Erdene bu tasvirlerde pars figürünün direkt olarak alınıp kullanıldığını belirtmiş ancak bunları efsanevi hayvan sınıflamasına dahil ederek "efsanevi yırtıcı hayvan" ismini vermiştir. Ayrıca bu hayvanların üzerinde kanatları olduğunu iddia etmiştir[417]. Ancak burada kanat olarak görülen süslemeler daha sonra Göktürk figürinlerinde de görülecek olan küçük tüy süslemeleri gibi görünmektedir.

Kurganda bulunan başlık süslemeleri ile aynı formda küçük süslemeler daha önce İskit kurganlarında da ortaya çıkarılmıştır. Esik Kurganı'ndan çıkarılan tahta ve

---

[413] **A.e.**, s. 36.
[414] Uygurlarda soltın kök luu "sol tarafta mavi ejderha", oŋdun ak pars "sağ tarafta al pars", kidin kara yılan "kuzeyde kara yılan", küntün kızıl sagızgan "güneyde kızıl saksağan" örneklerinde de yer aldığı gibi yıldız isimleri olarak da kullanılmaktadır. Bkz: Hacer Tokyürek, "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları", **TÜBAR**, C. XXXIII, Bahar 2013, s. 274.
[415] Esin, **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler**, s. 135
[416] Hacer Tokyürek, "Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi, **Türkiyat Mecmuası**, C.XXVI, S. 1, 2016, s. 304.
[417] Erdene, **a.g.e.**, s.68-69.

yuvarlak formlu ahşap oyma yular süslemelerinde[418] de kedigil ailesinden bir hayvanın betimlemeleri yer almaktadır. Ancak bunların üzerinde bulunan tasvirler 1 numaralı kurgandan çıkanlardan çok farklıdır. Aynı hayvanın tasvir edildiği bu süslemelerde hayvan önden görülmektedir. Yine de Esik kurganından çıkarılan bir kemer tokası üzerindeki kar leoparı Gol Mod-2'de rastlanan bu parslarla oldukça benzemektedir[419].

Kaplanın sembolizmi genelde beyaz kaplanın batı yönünü simgelemesi ve mücadele sahnelerinde kazanan taraf olması bağlamında güç ile ilgilidir. Aydınlığın, erkek unsurunun güneşin sembolüdür. O aslan gibi vahşi hayvanların kralıdır. Bu hayvanlar daha sonraki devirlerde Türkler için bir alplik sembolü olacaktır[420]. Zaten kedigil ailesinden olan hayvanların Orta Asya sanatında genelde yırtıcı, saldırgan biçimde görülmesine rağmen bu süslemelerde oldukça durağan ve mağrur bir biçimde görünmesi de onun gücüne ve cesaret sembolizmine işaret etmektedir. Kutadgu Bilig'de de bir kumandanın vasıflarından bahsedilirken savaşta yüreğinin aslan yüreği ve dövüşürken bileğinin kaplan pençesi gibi olması gerektiği yansıtılmaktadır[421].

3.3.1.3. Geyik ve Dağ Keçisi

Gol Mod-2 1 numaralı kurganda 10 adet erkek dağ keçisi ve 10 adet geyik tasvirli gümüş kuskun süslemesi bulunmuştur. Daha önce de Hunlara ait benzer tasvirli kuskun ve göğüslük süslemeleri bulunmuştu. Bunların üzerindeki tasvirler ceylan (gazella), ejder, geyik, yak gibi hayvanlardan oluşmaktaydı (Resim 28)[422]. Gol Mod-2 1 numaralı kurgandaki armut ve yuvarlak formlu kuskun-göğüslük süslemelerinde bulunan hayvanların formları birbirlerinden farklı olsa da içerik olarak aynıdırlar. Araştırmacılara göre Hunlar bu hayvanları gördükleri hayvanların vücutlarından çeşitli kısımları kullanarak tasvir etmişlerdir. Cinsiyet belirtmek için kullanılan farklı formların nedeni ise ele aldıkları erkek hayvanı tasvir ederken capra sibirica veya dağ keçisi kullanılırken, dişi hayvan için dişi karacanın veya dişi geyik kullanmışlardır[423].

---

[418] Rudenko, **a.g.e.**, s.458.
[419] Çoruhlu, **Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi**, s. 288, ç.61.
[420] **A.e.**, s. 104-108.
[421] **A.e.**, s. 110.
[422] Yeröol-Erdene, **Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Dursgaliin Sudalgaa**, s. 82-84.
[423] Erdene, **a.g.e.**, s.50-51.

Bu hayvanların ilk çeşidinde bulunanların erkek, ikinci çeşittekilerin ise dişi olduğu düşünülmektedir. İkinci çeşitte tasvir edilmiş olan hayvanların vücutlarının birinciye göre daha narin yapılı olduğu görülmektedir. J. Erdene çalışmasında bunları yalnızca vücut şekillerinden değil erkek dağ keçisinde, karnın altındaki belirgin cinsel organ nedeniyle bunların erkek ve diğerlerinin dişi olduğu sonucuna varmışlardır[424].

Bu dağ keçisi, antilop veya geyik türündeki hayvanlara baktığımızda İskitlerin iki boynuzlu hayvanlarından çok farklı olarak tek boynuza sahiplerdir. Hun sanatında elbette daha önce boynuzlu hayvan tasvirleri görülmekteydi. Hunlar bu çift boynuzlu hayvanları doğada rahatça görüp tasvir edebiliyorlardı. Ancak tek boynuzun Hunlar için farklı bir ehemmiyeti vardır. Bu devlet şekli açısından farklı boylardan oluşan bir birlik (federe devlet) olan Hunlar için birliği ve bu devlet organizasyonunu simgelemektedir. Ayrıca Hun şanyüsünün altında bulunan 10 yönetici 10 "boynuz" memuriyetine getirilmekteydi. Yani bu tek boynuzlu hayvan tasvirleri Şanyüden sonra gelen yöneticileri de ifade ediyor olması kanaatine varılabilir. Ayrıca bu boynuz, hayvana saldırılardan koruyan bir organ olması bakımından da oldukça önemlidir[425].

Kuskun ve göğüslük süslemelerinin üzerinde bulunan bu tasvirlerdeki tek boynuzlu hayvanların efsanevi bir hayvan olduğu düşünülmektedir. İlkinin dağ keçisi ikincilerin ise geyik, antilop formunda olmaları aslında Türk kültürüne yabancı bir sonuç değildir. Koyun, keçi, koç gibi hayvanların sembolizmi geyikten gelmektedir. *Sıgunkeyik* adı verilen dağ keçisi Türk kültüründe geyikle benzerlik taşımaktadır. Kutlu Dağ efsanesinde o ölümsüzlüğü sağlayan *sıgun otı*'ndan yiyordu[426]. Bunların Çince'de *qilin, cilin*; Japonca-Korece *kirin, kilin*; Tibet dilinde ise *hariharimo* adı verilen efsanevi hayvan ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Çin kültüründe *qilin* bazen aslan veya geyik vücuduna sahip olmasına rağmen genelde ejderha şeklindedir. Bu hayvan hiçbir zaman başındaki iyiliği simgeleyen yumuşak boynuzu ile

[424] **A.y.**, s. 72.
[425] Erdene, **a.g.e.**, s. 75.
[426] Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatında Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** S. 100, 1995, s.54-55.

vuruşmamaktadır. *Qilin* uçabilmekte, hareket ettiğinde böcekler bile zarar görmemekte, bitkilere basmamakta, doğaüstü tahıllarla ile beslenmekte ve suyun üzerinde gidebilmektedir. Tek boynuzu birliği, tek yöneticili bir sistemi simgelemektedir[427]. Çin'de Han devrinde ormanlı dağdaki hükümdar korusunun başlıca hayvanlarından biri olan kilen geyik Taoist efsanede kutlu dağda yaşamaktaydı. Bu geyik türünden hayvanlar ölümsüzlük otunu veya şeftali, nar gibi bir ağacın meyvesini yiyerek ölümsüzlük sembolü olmaktaydılar[428]. Uygur Türkçesinde de *kälän, kilin käyik* olarak metinlerde yer almakta ve bu metinlerde yüce bir hayvan sayılmaktaydı[429].

Orta Asya'da en erken devirlerden beri tasvirlerine rastladığımız dağ keçisi Türk kültüründe saygıdeğer bir hayvandır. Hayvan mücadele sahnelerinde saldırıya uğrayan taraftır. Kültigin Yazıtı'nın üzerinde bulunan dağ keçisi damgasının ise devlet ve hükümdarlığın bir sembolü niteliğinde Göktürk Kağan arması olduğu düşünülmektedir[430]. Süslemelerin ikinci çeşidinde geyik formunun kullanılması geyiğin saygıdeğer bir hayvan olmasından kaynaklanmaktadır. Pazırık Kurganlarında atlara geyik veya dağ keçisi şeklinde boynuzlu başlıklar giydirilmesi onların saygıdeğer hayvanlar olduğunu göstermektedir. Çin kaynaklarında geçen Türklerle ilgili efsanede de ataları avda bir ak geyik öldürdükleri için deniz ilahesi onunla münasebetten vazgeçmiştir[431]. Ayrıca geyiğin Türk kültüründe göksel bir lider ve yol gösterici olma özelliği de bulunmaktadır. Göğe ait olan bu hayvanlar şamanın bineğidir ve onu yer altına ve yer üstüne taşır. Ayrıca ölen kişinin ruhu geyikle taşınmaktadır[432]. Ayrıca avlanma sırasında Maeotis bataklığında avlanan Avrupa Hunlarına dişi bir geyik yol göstermiştir. Böylece Hunlar geçilemez sandıkları Maeotis'i geçmişlerdir. Geyik ise onlara yol gösterdikten sonra gözden kaybolmuştur. Jordanes'in Priskos'tan aktardığı bilgilere göre Hunların soylarını bu geyiğe

---

[427] Yerööl-Erdene, "**Belget Göröös**", s. 23.
[428] Esin, **Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler**, s.28-29; Esin, **İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş**, s. 22.
[429] Hiroshi Umemura, Peter Zieme, "A Further Fragment of the Old Uighur Qianziwen", **Written Monuments of the Orient**, C.I, S.2, 2015, s. 9,10.
[430] Çoruhlu, **"Türk Sanatında Koyun"**, s.54.
[431] Wolfram Eberhard, **Çin'in Şiman Komşuları**, Nimet Uluğtuğ (çev.), Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara, 1996, s.86
[432] Oktay Çerezci, **"İç Asya Kurganlarından Çıkarılan At Başlıklarına İnanışlar",** s.40.

dayanmaktadır[433]. Bu bilgiler ele alındığında efsaneye konu olan geyiğin doğaüstü nitelikleri olduğu sonucuna varılmaktadır. Geyik motifinin at başlıklarında veya koşum takımı süslemeleri üzerinde görülmelerinin sebebi onun yol gösterici, rehber olmasından kaynaklanması mümkündür. İşte Hunlar geyiğin bu liderlik vasfını at yoluyla atın sahibine aktarmış istemiş ve bunları at koşum takımları üzerinde tasvir etmişlerdir.

3.3.1.4. Kızıl Kuş

1 numaralı kurganda bulunan altın süslemeli lakeli bir parça üzerinde uçan bir kuş görünmektedir. Ayrıca bronz at alınlığının üst kısmında kazıma yöntemiyle yapılmış bir tavus kuşu yer almaktadır (Resim 25.4). Tasvirde açıkça görülen bu tavus kuşunun eski Türk kültüründe güneyde bulunan kızıl kuşun (kızıl saksağan) tasviri olduğu açıktır. Zira kızıl kuşun tavus kuşu şeklinde, diğer dört yön hayvanları ile birlikte tasviri bu sonuca varmayı kolaylaştıracaktır. Ayrıca bu kuş Çin kültüründe tıpkı fenghuang gibi tavus kuşu şeklinde tasvir ediliyordu. Örneğin Tang dönemine ait bir ayna üzerinde dört yön simgesi olan hayvanların arasında da güneyi simgeleyen tavus kuşu formundaki kuş bulunmaktaydı (Resim 39).

Uygurlar da tavus kuşunu *yuy kuš* olarak adlandırılıyordu. *Garudi* olarak adlandırılan Fenghuang da bazen *yuy kuš* olarak isimlendirilmekteydi[434]. Bundan anlaşıldığı üzere güneyi simgeleyen kızıl kuş ile ölümsüzlük sembolü ve tüm rüzgarların ilahı olan imparatorluk kuşu fenghuang[435] Türk kültüründe de tavus kuşu şeklinde ortak bir sembolizme sahip olabilir.

Türk kültüründe ölen kişinin kuş olup uçtuğu düşüncesi vardı. Ayrıca tavus kuşları ile süslenmiş bir duvar resminde bulunan metinden Uygurların onlara günahsızlık ve koruyuculuk özelliği yükledikleri anlaşılmaktadır[436]. Zemarkhos'un

[433] Ahmetbeyoğlu, **Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı**, s. 107.
[434] Umemura, Zieme, **a.g.m.**, s. 9; Kosa, G.: "Peacocks under the Jewel Tree -New Hypotheses on the Manichaean Painting of Bezeklik (Cave 38)", **Journal of Inner Asian Art and Archaeology**, C. IV, 2009, a.145.
[435] İbrahim Çeşmeli, "Kök Türklerde İkonografik Açıdan Kuş Figürleri", **Art-Sanat**, S.4, 2015, s.73.
[436] Bkz: Kosa, **a.g.m**.

568 yılında Göktürk topraklarına geldiğinde İstemi Kagan'ın tahtında tavus kuşu tasvirlerinin olduğundan bahsetmesi ise, bu kuşun hükümdarlığı ve tahtı simgelediğini düşündürmektedir. Kültegin'e ait baş heykelindeki başlıkta, Bilge Kağan'a ait olduğu düşünülen taçta (Resim 40), Kül İç Çur'a ait olan mezarın taş duvarlarında ve pek çok kalıntılarda yer alan kuş figürleri ölü ruhuyla bağlantılı, arma işareti olduğu, ölüyü temsil ettiği veya boyun kutsal kuşu olduğu şeklinde yorumlar yapılmıştır[437].

3.3.1.5. Kaplumbağa

Kaplumbağa en eski zamanlardan beri kabuğundaki işaretlerle mesaj veren bir hayvandı. Bütün kabuklu hayvanların aslı olan kaplumbağanın üst kısmı gök (yang) ve karın kısmı ise yeri (ying) sembolize etmekteydi. Ayrıca dört ayağının birbirinizi izleyerek yürüyüşü dört mevsimin ahenkli döngüsünü ifade etmektedir. Kabuğunun düzenlenişi kuzey gök küresindeki bir yıldıza işaret eder. Kuzey yönünü ve siyah rengini simgeler. Refah, barış ve mutluluğa işaret eder[438]. Kaplumbağa kuzey çeyrek küredeki kışı sembolü olan siyah savaşçının adı altında yer almalıdır. Kaplumbağanın iyi bilinen uzun ömürlülük gücü nedeniyle sıklıkla kullanılan bir figür olmuştur. Yazıtları sırtında taşıması da anıtın konusu stabil ve uzun ömürlü hayvanın karakteristiği, kalitesi bağışlanmıştır[439]. Gol Mod-2 mezarlığında 1 numaralı kurgandan çıkarılan bronz at başlığında da tıpkı yazıtlarda olduğu gibi kaplumbağa en altta bulunmaktadır (Resim 25.4). Alınlık üzerindeki tasvirde tıpkı Noin Ula'da bulunan işlemeli örtüde olduğu gibi[440] kaplumbağanın ağzında ot bulunmaktaydı.

3.4. Uydu Mezarlar

Hun soylu kurganlarının kimi zaman batı fakat genelde doğu tarafında bulunan ve kuzey-güney doğrultusunda birbiri ardına sıralanan, yuvarlak formlu ve küçük boyutlu mezarlar araştırmacılar tarafından uydu mezar olarak isimlendirilmişlerdir. Genel özellikleri bakımından bu uydu mezarların iç-dış yapıları

---

[437] Çoruhlu, "Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.102, Haziran, 1995, s. 55; Çeşmeli, **a.g.m.**, s.68-70.
[438] Yaşar Çoruhlu, "Türk Sanatında Kaplumbağa Figürlerinin Sembolizmi", **Arkeoloji ve Sanat,** S. 62 / 63, İstanbul 1994, s. 29, 30.
[439] W. Perceval Yetts, **Symbolism in Chinese Art**, E. J. Brill, Leyden, Hollanda, s.25.
[440] Çoruhlu, "**Türk Sanatında Kaplumbağa**", s. 29.

ve buluntuları basit Hun mezarlarından farklılık göstermemektedir. Aralarındaki tek fark ilişkileri, yerleşimleri ve sıra halinde bulunmalarından kaynaklanmaktadır[441].

Uydu mezarlar ve bağlantılı oldukları ana mezarlara gömülen kişilerin arasında ne tür bir ilişki olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Daha önce yapılan fiziksel antropoloji ve DNA araştırmaları Hun mezarlıklarındaki ana kurgan ve uydu mezarlarda gömülü kişilerin haplogrupları arasında farkı göstermektedir. Yani uydu mezarlardaki gömüler ve soylu mezardaki kişiler ortak bir soyu paylaşmıyor gibi görünüyorlardı[442]. Genel kanı ise uydu mezarlara gömülen kişilerin şanyülerin maiyeti olduğudur. Shih-chi'de yer alan bilgilere göre Hun toplumunda yönetici öldüğünde sayıları yüzler ve hatta binleri bulan bakanlar ve hizmetliler de onunla birlikte ölüme gitmekteydi. Buna ek olarak bazı uydu mezarlardaki kanıtlar da bu mezarların kurbanlara ait olduğunu düşündürmüştür. Ilmiin Am'da 54 numaralı mezarın rampasının yakınlarında ve Duurlig Nars'ta 1 numaralı mezarın doğusunda yer alan E2 numaralı mezarda zincirlenmiş insan gömülerinin kalıntıları bulunmuştur. Bu mezarların çoğunun genç insanlara ait olması bunların cenaze ritüelinin bir parçası olarak gömülenlerin mezarları olduğunu düşündürmüştür. Ayrıca Hunların sınır komşusu olan Çin'de Han devrine ait mezarlarda da bu tür gömülere rastlanıyordu. Örneğin; Maoling'de İmparator Wu ti'nin (d. M.Ö. 156-ö. M.Ö. 87) mezarının etrafındaki maiyetine ait mezarlara "uydu mezar" adı verilmişti[443]. İşte bu gibi nedenlerle araştırmacılar bu uydu mezarların ölüme zorlanan insanların mezarları olduğunu düşünmektedir.

Tarihi kaynaklara baktığımız zaman sonraki devir Türk tarihi ile ilgili benzer bilgilere rastlamak mümkündür. Hun kağanı Attila'nın cenaze töreni hakkında bilgi veren Jordanes de mezara koyulan objelerin insanların aklını çelebileceği ve soyulabileceği fikri nedeniyle mezarın yerinin açığa çıkmaması için onu gömenlerin

[441] Yeröol-Erdene, Eregzen, **"Daguul Bulş, Tahiliin Baiguulamjiin Tuhai"**, s.164.
[442] Sergei S.Minyaev, "Some Features of "Xiongnu" Composite Belts", **The Art and Archaeology of Bodily Adornment: Studies from Central and East Asian Mortuary Contexts**, Sheri A. Lullo, Leslie V. Wallace (Ed.), Londra, 2019, s.47.
[443] Yeröol-Erdene, Eregzen, **"Daguul Bulş, Tahiliin Baiguulamjiin Tuhai",** s.165,178,179; Sima Qian, **a.g.e**., C.II, s. 137.

de öldürüldüğünü belirtmektedir[444]. Göktürklerde de soylu insanların mezarının yanına maiyetinden olanlar gömülmekte ve onlara mezar taşı yapılmaktadır. Çin kaynaklarına göre Elig Kağan öldükten ve yakıldıktan sonra ona bir anıt mezar yapılmış, maiyetinden onun atabeyi olan Ulu Tarkan Tuyuhun Hsieh dayanamayarak intihar etmiş ve Elig Kağanın mezarının yanına gömülerek bir de mezar taşı yapılmıştır[445]. Fakat eldeki verilerden anlaşılıyor ki burada "ölüme zorlama" gibi bir durum bulunmamaktadır.

Gol Mod-2 kurganlarında da insan kurbanlara dair kanıtlara rastlanmamaktadır. Yalnızca 27 numaralı uydu mezarda yer alan kafatası üzerinde bir travma izine rastlanmaktadır[446] ki bu onun kurban edildiğine veya zorla mezara konduğuna dair bir kanıt değildir. Yine zincir gibi zorlayıcı objelere rastlanmaması da göz önünde bulundurulmalıdır.

Gol Mod-2 1 uydu mezarlarındaki kişiler de halktan, sıradan insanlar gibi görünmemektedirler. 1 numaralı kurganın uydu mezarların bazılarında bulunan objeler mezar sahibinin özel statüsünü göstermektedir. Örneğin sayısı oldukça fazla olan ve üzerinde çeşitli damgalar bulunan aşık kemikleri bunlardan biridir. 1 numaralı mezarın 20, 21, 25 numaralı uydu mezarlarında ince altın folyolarla kaplanmış demir parçalar, 27, 21 ve 30 numaralı uydu mezarlarda demir ızgara ve quatrefoil süslemeli tabutlar bulunmuştu. 30 numaralı uydu mezarda ayrıca lakeli kaplar ve kuzeyde ay formunda süsleme bulunmuştu. 21, 22 ve 30 numaralı uydu mezarlarda özel ve belki de benzer bir statüye işaret eden bronz diskler ve boncuklar bulunmuştur[447].

1 numaralı soylu kurganının uydu mezarlarının aynı zamana ait olduğu düşünülmektedir. Çünkü bunlar merkez kurgana benzer uzaklıkta bulunuyorlardı. Birbirlerine oldukça yakın olan bu mezarların yerleri belirli bir düzende ilerliyor ve

[444] Ahmetbeyoğlu, **Attila'nın Sarayında bir Romalı**, s.118.
[445] Togan, **a.g.e**., s. 22.
[446] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa** s. 194.
[447] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s.5-13; Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa** s. 41-45.

bir yay çizgisinde devam ediyordu. Ayrıca bunlar düzenli bir mesafeleme yapıldığı için birbirlerinden benzer uzaklıklarda bulunmaktalardı. Tabutlar da yay çizgisini takip eder şekilde yönlendirilmişti. En önemli görülen uydu mezarlar da soylu kurganının tam doğusunda ve 28[448] numaralı mezar da soylu kurganının içinden geçen kuzey-güney eksenine göre tam kuzeyde yer almaktaydı (Resim 3)[449].

Gol mod-2 1 numaralı kurganın uydu mezarlarının özellikle kuzey bölümünde çeşitli objeler bulunmuştur. Mezarların 20'den 27 numaraya kadarı bu objelerin çoğunu içermektedir[450]. Ancak bu mezarlardan en zengin envantere ve en büyük boyutlu üst örtüye 30 numaralı uydu mezar sahiptir. 30 numaralı uydu mezar başta olmak üzere 21 ve 27 numaralı mezarlar en büyük boyutlu üst örtüye sahipti.

Genelde uydu mezarların sayıları doğrudan bağlantılı oldukları ana mezarın boyutları ile pozitif korelasyona sahiptir. 10 m ve daha küçük boyuta sahip ana mezarların 1-2, 20 metreden büyük boyutlu mezarların ise 6-8 adet uydu mezarları bulunmaktadır. 30-40 m boyutlu ana mezarların ise 10-15 adet uydu mezarı olabiliyordu[451]. Oldukça büyük boyutlu olan 1 numaralı kurganın da toplamda 31 adet uydu mezarı bulunmaktadır. Bunlardan bir adeti geç döneme ait ve bir adeti de başsız at gömüsüne aittir.

Genel olarak buradaki uydu mezarların yüzeydeki üst yapısının boyutları güneyden kuzeye doğru büyüyordu. Ancak yine de 22-26 numaralı mezarlar 21 ve 27 numaraları mezarlardan daha küçük üst yapıya sahiptir[452].

1 numaralı soylu kurganının 5 numaralı uydu mezarı hariç doğusunda bulunan tüm uydu mezarlarında tabutlara ait kalıntılara rastlanmıştır. Yay formunda dizilmiş olan uydu mezar çukurlarının derinlikleri 101 cm'den 235 cm cm'e kadar

[448] Bahsedilen kaynakta 29 numaralı uydu mezardan bahsedilse de daha sonra yayımlanan kaynaklarda bu mezarın 28 numaralı olduğu belirtilmektedir.
[449] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s. 14.
[450] **A.e.**, s.13.
[451] Yeröol-Erdene, Eregzen G., **"Daguul Bulş, Tahiliin Baiguulamjiin Tuhai",** s.163-164.
[452] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s. 4.

değişmektedir. Bunların derinliğinin ve gömü numarasının arasında tam bir korelasyon olmasa da kuzey taraftaki gömülerin daha derine yapıldığı söylenebilir[453]. Bu yay formunun dışında kalan 30 numaralı uydu mezarın derinliği (340 cm) diğerlerinden daha fazladır.

Uydu mezarların gömü bölümleri yalnızca basit bir düzende oluşturulmuyordu. 1 numaralı mezarın 17, 22, 23, 27 ve 30 numaralı uydu mezarlarında tabut taştan bir çerçeve çevrelenmekteydi. 21 numaralı mezardaki iç tabut ise ahşaptan duvarlarla çevrelenmiş ve yarı-kesik tomruklar ile kapatılmıştır. 39 numaralı mezarda da tabutun kuzey ve batı tarafında yer alan ikinci bir ağaç çerçeve yer almaktaydı[454]. 106 numaralı mezarın 1 numaralı uydu mezarında tabut izlerine rastlanmamasına rağmen göğsünün üzerinde seramik tabakası bulunması ölünün üzerinin seramik ile kaplanmış olabileceğini düşündürmektedir. GM-1 21 numaralı mezarın Uydu B olarak adlandırılan mezarında da ölünün ağaç çerçevesine gömülürken tabanı ve kapak kısmı seramik ile kaplanmıştı. Ayrıca Gol Mod-2 1 numaralı mezarın 8 numaralı uydu mezarında sunu bölümünün ağaçtan değil fakat seramikten yapılmış olabileceğini gösteren sıkıştırılmış gri renkli seramik bulunmuştur[455]. 30 numaralı uydu mezarın tabut tabanında organik çökeltinin bulunması ayrıca ölünün bir kumaş üzerine yatırıldığını akla getirilmektedir[456].

Gol Mod-2 1 numaralı mezarın kuzeyinde bulunan başsız at gömüsünün yer aldığı uydu mezara ait elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Güney Sibirya ve Orta Asya'da bu şekilde tek başına at gömüleri yaygındır. Göktürklere ait Borotal I kurgan 6 ve Balik-Sook I kurgan 23'te bu tür at gömüleri yer almaktaydı. Bu tür mezarlar hakkındaki yorum ise savaş atlarının erken ölümü, bir kült durumu ve insan ve hayvan gömülerinin aynı anda yapılamaması hakkındadır. Ayrıca bu at gömülerinin bazılarının başı parçalanmış halde bulunmuştu[457].

---

[453] **A.y.**
[454] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s. 4-5; Erdenebaatar v.d, **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa** s.39.
[455] Erdenebaatar v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa** s. 70.
[456] Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s. 307.
[457] Kubarev, **Kul'tura Drevnih Tyurok Altaya,** s.20.

3.5. Metal Teknolojisi

Gol Mod-2 1 numaralı soylu kurganında bulunan 21 adet bronz çiçek formundaki şemsiye ucu süslemesi üzerinde yapılan araştırmalarda Hunların bu bronzları arsenik bakırın anahtar hammadde olarak kullanılan bir teknolojik çevrede ürettikleri görülmektedir. Bunlar düşük, orta ve yüksek arsenik içeriğini göstermektedir. Bu sınıflandırma ve kalay içeriği, bronzun hammaddesi olarak kullanılan en az iki farklı arsenik bakır alaşımının varlığını göstermekteydi [458].

Bu egzotik süslemeler mezarda gömülen Çin at arabasıyla bağlantılı olarak görülmüştür. Ancak araştırma bize gösteriyor ki bu objeler Han metal geleneğinin dışında kalmaktadır. Bu maddeler arsenik-bakır sistemi temel alan alaşımlardan, ancak sıklıkla tek başına kurşun veya hem kurşun hem de kalay ilavesi ile yapılmıştır. Buradaki bronz teknolojisi arsenik bakırına aşırı bağımlılık, kalaya sınırlı erişim ve çoğunlukla %10 veya altında değere sahip toplam alaşım içeriğiyle tanımlanabilir. Objeler form olarak Çin geleneğini yansıtsa da bu içerik Çin'deki bronz geleneğinin bir karşıtıdır ve Hun öncesi Bozkır bronz geleneğinin devamıdır. Hunların bu bozkır bronz içeriğinin en önemli özelliklerini korumalarına rağmen farklı olarak kurşunun düzenli kullanımına yönelmiş oldukları görülmektedir. İncelenen tüm objelerde kurşuna rastlanmıştır. Kurşunun bronz içeriğine eklenmesi erime noktasını düşürerek, akışkanlığı azaltıyor ve maliyetleri düşürüyordu. Ancak Çin'de anahtar rol oynayan kurşuna karşı Hun bronzlarındaki kurşun miktarı sınırlı kalmış gibi görünmektedir. Bu bronz üretiminin nedeninin Çin'den ithal edilen ürünlere yönelik artan talebe karşılık bir ayarlama olması mümkündür. Bunlar steplerde üretilen Çin imitasyonu objelerdi[459].

Aynı araştırmacıların yürüttükleri başka bir çalışmada ise Hunların yatak bilezikleri ve dingil kapaklarında döküm ve dövme yöntemini kullandıkları

[458] Jang-Sik Park, Diimaajav Erdenebaatar, Gelegdorj Eregzen, "Evolution of Mongolian Bronze Technology with the Rise of the Xiongnu State", **Archaeological and Anthropological Sciences**, C. IX, 2017, s. 795-796.
[459] **A.e.**, s. 796-797.

görülmüştür. Demir yatak bileziklerinin bir tanesi hariç diğerleri dövme yöntemi ile yapılmış, bronz dingil kapaklarının ise tümü döküm tekniği ile yapılmıştı. Demir olan dingil kapaklarının üzerinde kalıp çizgileri bulunması onların çift taraflı kalıp tekniği kullanıldığını, bronzlarda ise bu izlerin bulunmaması onları üretirken kayıp mum veya hassas döküm tekniği kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca bazı demir dingil kapaklarının üzerinde döküm hatalarını kapatan bronz yamalar yapılmıştı. Laboratuvar çalışması yapılan 11 bronz dingil kapağından 5 adetinde bu bronz yamalara rastlanmıştır. Bronz objelerde ise döküm hatalarına rastlanmamıştır. Böylece aslında bu demir jant kapakları sınırlı bir teknolojik alanda üretilmişken bronz olanların üretimi kaliteli görünmektedir. Döküm demir tekniğinde deneyim eksiklikleri olduğu düşünülmektedir. Ayrıca demir dingil kapaklarına yapılan bronz yamaların içeriği ile bazı diğer bronz jant kapakları içeriğinin neredeyse aynı olması nedeniyle bunların aynı çevrede üretildiğini ve bronz ile demir üreticilerinin yakın ilişkide olduklarını göstermektedir[460].

Araştırmalara göre bu bronz objelerin daha önce ileri sürüldüğü gibi dış ülkelerden ithal edilmeyip Hun topraklarında imal edilmiş oldukları düşünülmektedir. Yani Hunlar bronz teknolojisi açısından kendilerine yetecek seviyedeydiler. Daha önce Hunlar hakkında yapılan demir üzerine çalışmalar da aslında Çin'deki dökme demir teknolojisinin aksine haddehane demir teknolojisinin kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca Hunların demir üretim alanları olduğu da arkeolojik araştırmalarla kanıtlanmıştır[461]. Yani Hunlar üzerindeki diğer kültürlerin baskın etkisini savunan teoriler tekrar düşünülmelidir[462].

[460] Jang-Sik Park, Diimaajav Erdenebaatar, Gelegdorj Eregzen, "The Implication of the Metallurgical Traditions Associated with Chinese Style Wagons From The Royal Xiongnu Tomb at Golmod 2 in Mongolia", **Archaeological and Anthropological Sciences**, C.X, S.4, Şubat 2017, s. 1539-1545.
[461] Bkz: Tomotaka Sasada, Amartuvşin Çunag, "Iron Smelting in the Nomadic Empire of Xiongnu in Ancient Mongolia**", ISIJ International**, C. LIV, S. 5, 2014, s.1017-1023.
[462]Park, Erdenebaatar, Eregzen, **"Evolution of Mongolian Bronze Technology"**, s. 797.

SONUÇ

Moğolistan'ın Arhangay eyaletinde Öndör-Ulaan Sum'da bulunan Gol Mod-2 mezarlığı Hun dönemine ait kurganlar içermektedir. Bu mezarlığın keşfi 2001 yılında gerçekleşmesi nedeniyle araştırmaların başında bulunulmaktadır. Ancak günümüze kadar keşfedilen en büyük boyutlu Hun mezarı olan 1 numaralı soylu mezarı burada yer almaktadır. Mezar ayrıca envanter bakımından da diğer Hun soylu mezarlarının tipik bir örneğini teşkil etmekteyse de 10 m derinlikte bulunan büyük miktarda kurban edilmiş hayvan kalıntıları, çok sayıdaki at arabası parçaları, ince işçilikli koşum takımı süslemeleri ile diğer mezarlardan daha fazla öne çıkmaktadır. Bu nedenle tezimizin büyük bir kısmını da anıtsal ölçekteki bu mezar oluşturmaktadır.

Mezarlıkta bulunan yaklaşık 200 adet mezardan üç tip mezar ilgi çekmektedir. Bunlar rampalı mezarlar (dikdörtgen veya yuvarlak planlı), basit yuvarlak planlı mezarlar, bazı rampalı mezarların yanında yer alan yuvarlak planlı ve taş örtülü uydu mezar adı verilen türlerdir. 1 numaralı soylu mezarı da işte bu rampalı, dikdörtgen planlı mezar türündedir. Her türden öge içeren 1 numaralı mezarın gibi araştırması tamamlanan 5 numaralı mezar da soylu mezarlarının özelliklerini gösterse de boyutları ve envanteri bakımından daha alt kademe veya fakir bir soyluya ait olduğu düşünülmektedir.

Tezimizde yer alan bilgiler dahilinde mezarlık yerinin özel nedenlerle seçildiğini anlamaktayız. Burası düşman tehdidinden uzakta, doğal bariyerlere sahip, inşa için gerekli materyallere yakın, kumlu toprakta, geniş otlaklara ve açık görüş alanına sahip bir alandır.

1 numaralı mezarda en önemli objeleri şüphesiz kurban ögeleri ve at arabası buluntuları oluşturmaktadır. Kurban ögeleri mezarın içinde ve dışında olmak üzere sınıflandırılabilmektedir. Mezarın yakınında bulunan taş dizileri halindeki yapıların kurban düşüncesi ile ilgili olduğu düşünülmektedir[463]. Bunların içinde bulunan kömür ve kemik kalıntıları Avrupa Hunlarının cenaze sırasında yedikleri strava adlı ölü

[463] Miller, v.d., **"Stone Lines"**, s. 10, 15.

yemeğini akla getirmektedir. Mezar odasının üstündeki tabakalarda yaklaşık 10 m derinlikte bulunan hayvan kalıntıları da oldukça büyük ölçekli bir kurgan anlayışına sahip olduğunu düşündürmektedir.

Mezarların kuzey-güney doğrultusunda oluşu, ölünün başının kuzeye doğru döndürülmesi, sunu bölümünün ve bulunan ay süslemesinin kuzeyde olması, mezarın girişi olabileceği düşünülen rampanın tam karşı yönde güneyde bulunması gibi nedenlerle aslında Hunların kuzey yönüne ne kadar önem verdiklerini görüyoruz. Bununla ilgili olarak Gök-Türklere ait olan soylu mezarlarının da kuzey-güney doğrultusunda olması, rampalarının güneyde olması ve ölünün başının kuzeye doğru döndürülmesi aslında bu düşüncenin devamı olmalıdır.

Hun soylu mezarlarının küçük boyutlu az sayıdaki örnekleri dışında soyulmamış kurgan bulunmadığı için bir soylu mezarının envanterini çıkarmaktan çok uzağız. Ancak yine de 1 numaralı mezarda olduğu gibi kapların, sunuların, koşum takımlarının ve arabaların yerleşimleri hakkında genel bilgilere ulaşılabilmektedir. Bunlardan at arabası Çin menşeli gibi görünmekte ise de toplu halde bulunan at arabası parçalarının bronz ve demir bileşenleri bize Çin'de kullanılan içerikten farklı bir içeriğin kullanıldığını göstermektedir[464]. Böylece elimizde aslında bir iki istisna dışında hiçbir kaynağın olmadığı Hun üretimi at arabaları parçalarına dair bilgiler Gol Mod-2 1 numaralı kurganda bulunan at arabası parçalarının varlığına bir kanıt oluşturabilir.

Gol Mod-2 kurganlarında yer alan parçalar sanat açısından değerlendirildiğinde ise oldukça önemli motiflerin yer aldığı görülmektedir. Bu parçalar Çin menşeli gibi görünmektelerse de içerikleri Türk kültürüne oldukça yakındır. Bunlardan ejder, kelen-keyik, dağ keçisi kızıl kuş, pars, kaplumbağa, dört yönü vurgulayan quatrefoil süslemeler ve ay motifi Türk sanatında ve düşünce sisteminde karşımıza çıkan ögelerdendir. Bunların ince işçiliğinin yanı sıra içerikleri de önemlidir. Tek boynuza sahip ejder ve kelen-geyik, mağrur duruşuyla pars göksel

[464] Park, Erdenebaatar, Eregzen, **"Evolution of Mongolian Bronze Technology**", s. 795-796.

nitelik taşıyor gibi görünmektedirler. Ayrıca bunlar Göktürk, Uygur ve hatta İslamiyet'ten sonra Türk düşünce sisteminin içinde yer almaya devam etmişlerdir. Hayvan motiflerinin at koşum takımı süslemelerinde yer alması onların belki de biçim değiştirme yolu ile at yüklenecek vasıfların sahibi olan hayvanları göstermekteydi.

Bu motiflerden özellikle ejder Türklerin kültür ve sanat hayatında önemli yer tutmaktadır. Kurgandaki objeler üzerinde yer alan hayvanların bazı tasvirlerinde bulutların içinde bazılarında ise yerde çiçekli bir doğa manzarası içinde bulunması, kanada benzer tüylerinin bulunması, ikili tasvirlerinde ise alttakinin boynuzsuz üstte yer alanın ise boynuzlu tasvir edilmesi gibi nedenlerle gök ve yer ejderinin betimlemesi olduğunu düşünmekteyiz. Bu hayvan iyi insanı, bereketi, hükümdarları simgelemektedir. Ayrıca Uygur sanatında yer alan ejder tasviri ile benzerlikleri dikkatten kaçmamaktadır.

1 numaralı mezarın toplam 31 adet uydu mezarı bulunmaktaydı. Bunların 1 adeti soylu mezarı ile doğrudan ilgili olmayıp geç döneme tarihlendirilmiştir. Diğer uydu mezarlar ise içlerinde yer alan sınırlı envanterleri, küçük boyutları, birbirleriyle ve soylu mezarı ile olan ilişkileri nedeniyle ana mezarda yer alan soylunun maiyetine ait oldukları düşünülmektedir. Bu düşüncelerin çıkış noktası Çin kaynaklarında yer alan şanyünün cenaze töreni sırasında maiyetinden insanların da kurban edilerek gömülmesi bilgisidir. Ayrıca başka Hun mezarlıklarında bulunan zincirli gömüler ve Çin mezarlardaki örnekler nedeniyle de bu düşünceler ileri sürülmüştür[465]. Ancak yine de yazılı kaynaklarda yetersiz bilgi bulunması ve arkeolojik açıdan da yeterli düzeyde kanıtlanamaması nedeniyle bu görüşlere şüpheyle yaklaşılmaktadır.

Yazılı kaynaklar ile de desteklenen arkeolojik veriler ışığında Hunlar dönemi Türk kültürü genel olarak bir bütün oluşturmaktadır. Mezar uygulamaları da tüm buluntularıyla ortak ögeler içermektedir. Bunların çoğunluğu yazılı kaynaklarla benzerlik gösterse de bazı noktalarda arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar örtüşmemektedir. Görüldüğü gibi Hunlara ait bu soylu mezarları planları, envanteri

[465] Yeröol-Erdene, Eregzen, **"Daguul Bulş, Tahiliin Baiguulamjiin Tuhai",** s.165,178,179.

ve objelerin ifade ettiği anlamlar bakımından Türk kültürünün ilk evrelerinin basamaklarından birini oluşturmaktadır. Tezimizde özellikle Türk soylu mezarlarının incelenmesi açısından erken ve önemli örneklerden olan bu mezarlarda inanç sistemi içindeki ögeler, mezar gelenekleri, sanat ve kültür açısından pek çok benzerlik ortaya konmuştur. Ortaya konan bu benzerlikler ile Türk kültürünün bir süreklilik içinde olduğu görülebilmektedir.

KAYNAKÇA

몽골 모린 톨고이 흉노 무덤 **(Tov Aimgiin Altanbulag Sum Mongoliin Morin Tolgoin Hünnügiin Uyein Bulş)**, Kore Ulusal Müzesi, Moğolistan Ulusal Tarih Müzesi, Moğolistan Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2001, s.231.

2019年度中蒙联合考古简报，24 Aralık 2020, (Çevrimiçi), https://mp.weixin.qq.com/s/9W2JDJBzciFaBOyqeBKrqQ

Ahmetbeyoğlu, A.: **Grek Seyyah Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995.

Avrupa Hun İmparatorluğu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2001.

Attila'nın Sarayı'nda Bir Romalı: Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları, Yeditepe, İstanbul, 2014.

Allard, F., D.Erdenebaatar, N. Batbold, B.K. Miller: "A Xiongnu Cemetery Found in Mongolia", **Antiquity,** C.76, 2002, s.637–638.

Amartuvşin Ç., G. Galdan: "Baga Gazriin Çuluunii Hünnü Bulşnaas Ilersen Şavar Sav Suulga", **Arheologiin**

Sudlal, C.XXXII, Ulaanbaatar, 2012, s.122-135.

Başköy, E.: "Erişkin Bireylerde Metopik Sutur Özellikleri", **AÜDTCF Antropoloji Dergisi**, S.35, Haziran 2018, s.55-61.

Bayar, D., J. Amartuvşin, A. Enhtor, J. Gerelbadrah: "Bilge Haanii Tahiliin Ongonii Sudalgaa", **Arheologiin Sudlal**, C. XXI, Ulaanbaatar, 2003, s.75-83.

Baykuzu, T. D.: **Asya Hun İmparatorluğu**, Kömen Yayınları, Konya, 2012.

Brosseder, U: "Xiongnu Terrace Tombs and Their Interpretation as Elite Burials", **Current Archaeological Research in Mongolia: Papers from the First International Conference on "Arhaeological Research in Mongolia" Held in Ulaanbaatar August 19th-23rd, 2007**, J. Bemmann, H. Parzinger, E. Pohl, Ts. Tseveendorj (Ed.), Bonn, 2009, s.247-280.

Chang, K. C.: **Art, Myth and Ritual, The Path to Political Authority in Ancient China**, Harvard University Press, Amerika, 1983.

Chechushkov, I.V., A. V.Epımakhov, A.G. Bersenev: Early Horse Bridle With Cheekpieces as a Marker of Social Change: An Experimental and Statistical Study", **Journal of Archaeological Science**, C. XCVII, 2018, s.125-136.

Clauson, G.: **An Etymological Dictionary of Pre-13th Century Turkish**, Oxford University Press, USA, 1972, s. 962.

Çandarlıoğlu, G.: "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", **Türkler Ansiklopedisi**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.193-214.

Çeşmeli, İ.: "Kök Türklerde İkonografik Açıdan Kuş Figürleri", **Art-Sanat**, S.4, 2015, s. 67-80.

Çoruhlu, Y.: "Türk Sanatında Kaplumbağa Figürlerinin Sembolizmi", **Arkeoloji ve Sanat,** S. 62 / 63, İstanbul 1994, s. 29-36.

"Türk Sanatında Koyun, Koç, Keçi Figürlerinin Sembolizmi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi,** S. 100, 1995, s. 52-60.

"Türk Sanatında Yırtıcı Olmayan Kuşların Sembolizmi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, S.102, Haziran, 1995, s.53-60.

"Türk Sanatında Görülen Devlet Simgeleri", **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları**, S.4, Ekim 2003, s.229-258.

Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Kömen Yayınları, Konya 2014.

Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar -Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2016.

Hsu, Y.: "Archaeological Investigations of Xiongnu-Hun Cultural Connections", **Yüksek Lisans Tezi**, Minnesota Üniversitesi, Ağustos 2010.

De Groot, J.J.M.: **The Religious System of China**, C.VI, S.2, Brill, Leyden, 1910.

De Gruyter, W.; "Marquis of Haihun's tomb of the Western Han Dynasty in Nan- chang, Jiangxi", **Chinese Archaeology**, C.XVII, 2017, s.44-59.

Desroches, J.: "La nécropole de Gol Mod en Mongolie (note d'information)", **Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 147e année**, S. 3, 2003, s.1171-1180.

Di Cosmo, N. **Ancient China and Its Enemies: The Rise of Nomadic Power in East Asian History**, Cambridge University Press, 2002,

Dien, A.E.: "A Study of Early Chinese Armour", **Artibus Asiae** C. XLIII, S.1, 1981, s. 5-66.

Dietz, U.L.: "Horseback Riding: Man's Access to Speed?", **Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse,** Katie Boyle, Marsha Levine, Colin Renfrew (Ed.), McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, 2004, s.189-202.

Diyarbekirli, N.: "Türklerde Mezar Yapısı ve Defin Merasimleri", **Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan**, C.XXVIII, S.1, Ankara, 1992, 53-61.

Dragan, R.A.; **The Dragon of Imperial China,** Toronto Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 1993.

Dorjsüren, Ts.: **Umard Hünnü**, ESH, Ulaanbaatar, 1961.

Erdelyi, I., M. Benko: "The Sargatka Culture and the Huns", **Journal of Eurasian Studies**, C.VII, S. 4, 2015, s. 17-31.

Erdene, J.: **Hünnügiin Üyein Domgiin Amtnii Dur**, Bembii San, Ulaanbaatar, 2018.

Erdene-Oçir, N.: "Jad", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA. Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, s. 47-48.

"Zev (Hürel, Tömör, Yas)", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, s, 54-55.

Erdenebaatar, D.: "Hürliin Uyein Şine Oldvoruud", **Arheologiin Sudlal**, C.15, Ulaanbaatar, 1995, s. 39-52.

"Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa", **Arheologiin Sudlal**, C.XX, Ulaanbaatar, 2000, s.61-93.

Hün Ulsiin Soyoliin Öv, Mönkhiin Useg, Ulaanbaatar, 2016.

Erdenebaatar, D., F. Allard, N. Batbold, B. Miller: "Hünnügiin Bulşnaas Oldson Tamgatai Şagai", **Tüühiin Sudlal**, C.XXXIII, Ulaanbaatar, 2002, s.176-189.

Erdenebaatar, D., T. Iderhangai, B. Galbadrah, E. Mijiddorj, S. Orgilbayar: "Excavations of Satellite Burial 30, Tomb 1 Complex, Gol Mod 2 Necropolis", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller (Ed.), Bonn Universitesi, 2011, s.303-314.

Erdenebaatar D., T. Iderhangai, E. Mijiddorj: "Balgasiin Tal Dah Gol Mod II'iin Yazguurtnii Bulşnii 30-r Daguul Bulşnii Sudalgaanii Ur Dungees, **Niigmiin Şinjleh**

Uhaani Erdem Sinjilgeenii Biçig, C. VI, S.5, Ulaanbaatar, 2011, s.68-81.

Erdenebaatar D., Iderhangai T., Mijiddorj E., Orgilbayar S., Batbold N., B. Galbadrah, A. Marathaan: **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, Mönhiin Üseg, Ulaanbaatar, 2015.

Esin, E.: **Evren (Selçuklu San'atı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe'leri),** Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1970.

İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1978**.**

Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2004.

Florova, V. J.: **Graffiti Hazarii**, Editorial URCC, Moskova, 1997.

Galbadrah, B.: "Hünnügiin Huyag, Duulganii Tuhai", **Niigmiin Şinjleh Uhaanii Erdem Şinjilgeenii Biçig**, Muis-iin Ulaanbatar Surguul Niigmiin Uhaani Fakultet, Ulaanbaatar, C. IV, S.3, 2008, s. 39-45.

Giele, E.: "Evidence for the Xiongnu in Chinese Wooden Documents from the Han Period",

Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller (Ed.), Bonn Universitesi, 2011, s.49-76.

Giscard, P.H.: "Some Aspects of the Study of the Funerary Practices of Xiongnu Common People", **Arheologiin Sudlal**, C.XXXI, Ulaanbaatar, 2011, s. 81-102.

Göksu, E.: **Türk Kültüründe Silah**, Ötüken Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2019.

Harlez, C. D.: "The Yih-King", **The Asiatic Quarterly Review**, J. P. Val d'Eremao (çev.), C.IX, S. 14, s.117-132.

Houle, J.: "Emergent Complexity On The Mongolian Steppe: Mobility, Territoriality, and the Development of Early Nomadic Polities", **Yayımlanmamış Doktora Tezi**, Pittsburg Universitesi, 2010.

Hyeung-won, Y., C. Eun-jeong: "Excavations of Xiongnu Tombs at Duurlig Nars Cemetery in Eastern Mongolia", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller(Ed.), Bonn Universitesi, 2011, s. 261-274.

Hürmüzlü, B.: **Eski Yunan'da Ölü Gömme Gelenekleri**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 2008.

Iderkhangai, T., S. Orgilbayar: "Some Issue on Glass Ribbed Bowls and Hunnu Empire Foreıgn Relations", **Prirodnyye Usloviya, Istoriya I Kul'tura Zapadnoy Mongolii I Sopredel'nykh Regionov**, Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, 2018, s.208-213.

İbekeyeva, S.: "Göktürk Devri Kazakistan Kaya Resimleri", **Yayımlanmamış Doktora tezi,** Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Jettmar, K.: "The Altai Before the Turks", **Bulletin of the Museum of Far Eastern Antiquities**, S.23, Stockholm, 1951, s.135-223.

Johannesson, E. G.: "Landscapes of Death, Monuments of Power: Mortuary Practice, Power, and Identity in Bronze-Iron Age Mongolia", **Yayımlanmamış Doktora Tezi, University of North Carolina,** 2011.

Kadoi, Y. : "Cloud Patterns: The Exchange of Idea Between China and Iran under the Mongols", **Oriental Art**, C. 48, S. 2, 2002, s. 25-36.

Kaşgarlı Mahmut: **Divanü Lugat-it-Türk Tercümesi**, Besim Atalay(çev.), TTK, C.I-II-III-IV, Ankara, 1985.

Kosa, G.: "Peacocks under the Jewel Tree -New Hypotheses on the Manichaean Painting of Bezeklik (Cave 38)", ***Journal of Inner Asian Art and Archaeology**, C.* IV, 2009, s. 135-148.

Kubarev, G.V.: **Kul'tura Drevnih Tyurok Altaya (Po Materialam Pogrebal'nih Pamyatnikov),** Novosibirsk, 2005.

"Pogrebal'nyye Pamyatniki Drevnikh Tyurok V Doline R. Khar-Yamaatin-Gol (Severo-Zapadnaya Mongoliya", **Arheologicheskie Vesti**, C.XXII, 2016, s.115-129.

Lai, G.: "The Date of the TLV Mirrors form the Xiongnu Tombs", **The Silk Road**, C.IV, S.1, 2006, s.37-44.

Laufer, B.: **Jade: A Study in Chinese Archaeology and Religion**, The Westwood Press, 1946.

Le Coq, A. V.: **Die buddhistische spätantike in Mittelasien**, C. II, Akademische Druck-u Verlagsanstalt, 1973.

Lei, C., Y. Yang, Z. Gushan, **Imperial Tombs of China**, Memphis, Amerika. 1994.

Maenschen-Helfen, O.: **The World of the Huns,** University of California Press, Londra, 1973.

Martin, H.: "The Animal in the Xiongnu Funeral Universe: Companion of the Living, Escort of the Dead", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller (Ed.), Bonn Universitesi, 2011, s.229-242.

Maspero, H.: "L'Astronomie chinoise avant les Han", **T'oung Pao**, C. XXVI, S.4, 1929, s.267-356.

Miller, B. K., F. Allard, D. Erdenebaatar, C. Lee: "A Xiongnu Tomb Complex Excavations at Gol Mod-2 Cemetery, Mongolia (2002-5)", **Mongolian Journal of Anthropology, Archaeology and Ethnology**, C.II, S.2, 2006, s. 1-21.

Miller, B.K., Z. Bayarsaihan, Ts. Egiimaa, P. B. Konovalov, J. Logan: "Elite Xiongnu Burials at the Periphery: Tomb Complexes at Tahiltyn Khotgor, Mongolian Altai", **Archaeological Research in Mongolia**. Bonn University, 2008, s.301-314.

Miller, B.K.: "Permutations of Peripheries in the Xiongnu Empire", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller(Ed.), Bonn Universitesi, 2011, S.559-578.

"Vehicles of the Steppe Elite Chariots and Carts in Xiongnu Tombs", **The Silk Road**, C.X, 2012, s.29-38.

Miller, B. K., C. A. Makarewicz, J. Bayarsaikhan, T. Tuvşinjargal: "Stone Lines and Burnt Bones: Ritual Elaborations in Xiongnu Mortuary Arenas of Inner Asia", **Antiquity**, C.92, 2018, s. 1-19.

Minyaev, S.S., L.M. Saharovskaya, "Han'skoe Zerkalo Iz Mogil'nika Tsaram", **Zapiski Instituta Istorii Material'noi kul'tury, RAN I**, 2006, s.77-82.

"Investigation of a Xiongnu Royal Tomb Complex in the Tsaraam Valley", **The Silk Road,** C. IV, S.1, 2006, s. 47-58.

Minyaev, S.S.: "Tsaram: a Burial Ground of the Hsiung-nu Elite in Transbaikalia", **Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia**, C. XXXVII, S. 2, 2009, s.49-58.

"K Interpretatsii Nekotorih Nahodok iz Noin-Ulii", **Drevnie Kul'turi Evrazii,** San Petersburg, 2010.

"Some Features of "Xiongnu" Composite Belts", **The Art and Archaeology of Bodily Adornment: Studies from Central and East Asian Mortuary Contexts**, Sheri A. Lullo, Leslie V. Wallace (Ed.), Londra, 2019, s. 41-53.

Oktay Çerezci, J. Ö.: "İç Asya Kurganlarından Çıkarılan At Başlıklarına İnanışlar ve Sembolizm Açısından Bakış", **Altay Communities, Religion and Belief Rituals**, İstanbul Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Yayını, İstanbul, 2017, s.39-54.

"Orta ve İç Asya Buluntularına Göre Erken Devir Türklerinde Ayna", **Art-Sanat**, C.XII, 2019, s.319-342.

Onat, A., S. Orsoy, K. Ercilasun: **Han Hanedanı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monografisi**, TTK, Ankara, 2015.

Otkan, P.: **Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2018.

Ölziibayar J.: "Ögöömör Uuliin Hünnü Tsergiin Bulş", **Tuuhiin Sudlal**, C.XXXVI, Ulan Bator, 2006, s.5-16.

Ölziibayar, S., B. Oçir, E. Urtnasan: **Hünnügiin Tuuh, Soyoliin Sudalgaa (Salhitiin Amnii Dursgalt Gazar), SUA,** Ulan Bator, 2019.

Ögel, B.: **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi**, C.I-II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2015.

Türk Mitolojisi, C.II, 4. Basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2010.

Park, J.S., D. Erdenebaatar, G. Eregzen: "Evolution of Mongolian Bronze Technology with the Rise of the Xiongnu State", **Archaeological and Anthropological Sciences**, C. IX, 2017, s.789–798.

"The Implication of the Metallurgical Traditions Associated with Chinese Style Wagons From The Royal Xiongnu Tomb at Golmod 2 in Mongolia", **Archaeological and Anthropological Sciences**, C.X, S.4, Şubat 2017, s. 1535–1546.

Polosmak N.V, E.S. Bogdanov, Damdinsüren. Tseveendorj, N. Erdene-Oçir: "The Han Chariot From Noin Ula Mound 20 (Mongolia)", **Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia**, C.XXXVI, S.4, 2008, s.63-69.

Pope-Hennessy, U., **Early Chinese Jades**, Ernest Benn, Londra, 1923.

Rawson, J., "The Eternal Palaces of the Western Han- A New View of the Universe", **Artibus Asiae**, C. LIX, No. 1, 1999, s. 5-58.

Rubinson, K. S.: "Mirrors on the Fringe: Some Notes", **Notes in the History of Art**, C.IV, S. 2, 1985, s.46-50.

Rudenko, S. I.: **Frozen Tombs of Siberia: The Pazyryk Burials of Iron Age Horsemen,** M.W. Thompson (çev.), University of California Press, Los Angeles, 1970.

Sasada, T., Amartuvşin Ç.: "Iron Smelting in the Nomadic Empire of Xiongnu in Ancient Mongolia", **ISIJ International**, C. LIV, S. 5, 2014, s. 1017–1023.

Seregin, N.N.: "Elitnie" Pogrebal'nie Kompleksy Rannesrednevekovyh Tyurkov Tsenral'noi Azii", **Elita v Istorii Drevnih i Srednevekovyh Narodov Evrazii,** ASU Publishing, Barnaul, 2015, s. 131-144.

"Elitnie" Pogrebal'nie Kompleksi Tyurkskogo Veremeni V Mongolii: Itogi I Perspektivi Issledovanii", **Teoriya i Praktika Arheologiçeskih Issledovanii**, S. 2(18), 2017, 60-74.

Ser-Odjav, N.: "Mongol-Ungariin Hamtarsan Ertnii Sudlaliin Şinjilgeenii ajliin Tuhai I", **Arheologiin Sudlal**, C. III, Ulan Bator, 1963, s.30-38.

Shaughnessy, E. L.: "Historical Perspectives on the Introduction of The Chariot Into China", **Harvard Journal of Asiatic Studies**, C.XLVIII, S.1, 1988, s. 189-237.

Shi, J.: "Rolling Between Burial and Shrine: A Tale of Two Chariot Processions at Chulan Tomb 2 in Eastern Han China (171 c.e.)", **Journal of the American Oriental Society**, C. CXXXV, No. 3, 2015), s.433-452.

Sima Qian **Records of the Grand Historian: Han Dynasty II**, Burton Watson (çev.), Columbia Üniversitesi Yayınları, Hong Kong, New York, 1961.

Şeşen R., **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, Yeditepe, İstanbul, 2017.

Şişman, Y.: "Torus Palatinus ve Torus Mandibularis", **Sağlık Bilimleri Dergisi (Journal of Health Sciences),** C.XV, S.3, 2006, s.198-202.

Taşağıl, A.: **Gök-Türkler I-II-III**, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara, 2014.

Taylor, W. T. T., T. Tuvşinjargal, J. Bayarsaihan: "Reconstructing Equine Bridles in the Mongolian Bronze Age", **Journal of Ethnobiology**, C.XXXVI, S.3, 2016, s. 554-570.

Till, B.: "Some Observations on Stone Winged Chimeras at Ancient Chinese Tomb Sites" **Artibus Asiae**, C.XLII, S.4,1980, s.261-281.

Tishkin, A.A., N.N. Seregin: "Kitaiskie Izdelia iz Arheologiçeskih pamyatnikov RannesrednevekovihTyurok Tsendral'noi Azii", **Teoriya i Praktika Arheologiçeskih Issledovanii**, C.I, S.7, 2013, s.49-72.

"Metal Mirrors from Altai Sites of the Xiongnu Time", **Ancient Civilizations from Scythia to Siberia**, C.XXV, 2019. s. 357-375.

Togan, İ., G. Kara, C. Baysal: **Çin Kaynaklarında Türkler: Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017.

Tokyürek, H.: "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları", **TÜBAR**, C. XXXIII, Bahar 2013, 221-281.

"Eski Uygur Budist Metinlerinde Şeytan, Yılan, Kadın İlişkisi, **Türkiyat Mecmuası**, C.XXVI, S. 1, 2016, s.301.310.

Törbat, Ts., Ç. Amartüvşin, U. Erdenebat: **Egiin Goliin Sav Nutag Dah Arheologiin Dursgaluud**, Soyombo Pirinting, Ulaanbaatar, 2003.

Törbat, Ts.: "Amgai Zuuzai", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, s.3.

"A Study on Bronze Mirrors in Xiongnu Graves of Mongolia", **Xiongnu Archaeology Multidisciplinary Perspectives of the First Steppe Empire in Inner Asia**, Ursula Brosseder, Bryan K. Miller(Ed.), Bonn Universitesi, 2011, s.315-326.

"Hot Suurin", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA. Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, 232-134.

Ts. Törbat, D. Batsuh, N. Bayarhuu: "Hünnügiin Arheologiin Tamguud Lyuandi Ovgiin Tamga Boloh N", **Arheologiin Sudlal**, C. XXXII, Ulaanbaatar, 2012, s.136-161.

Törbat Ts., D. Batsuh, Ya, Bemmann: "Mongol Altain Övör Beliin Aviin Höh Uuliin Hünnügiin Bulş", **Arheologiin Sudlal**, C.XXXV, 2015, s.295-323.

Tseveendorj, D., Z. Batsaikhan: "Hünnügiin Şavar Vaar", **Arheologiin Sudlal,** C. XIV, Ulaanbaatar, 1994, s.76-107.

Tseveendorj, D: "Baga Gazriin Çuluu, Tarvagatai, Huuşiin Hotol, Baruun Hairhanii Hünnü Bulş", **Arheologiin Sudlal**, C.XX, Ulan Bator, 2000, s. 35-60.

Tseveendorj, D., Damdinsüren., Ts. Törbat: "Hünnügiin Arheologiin Sudalgaa", **Hünnügiin Tol Biçig**, ŞUA. Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, s.147-152.

Tuvşiinjargal, T.: "Gal Gargah Ertnii Negen Heregsel", **Nomadic Heritage Studies Museum Nationale Mongoli**, C.XIV.

Umemura, H., P. Zieme, "A Further Fragment of the Old Uighur Qianziwen", **Written Monuments of the Orient**, C.I, S.2, 2015, s. 3-13.

Visser, M. W. D.: **The Dragon in China and Japan**, Amsterdam, 1913.

Xiaotian, F.: "On the Metallic Buckle With a Round Front and Square Rear Unearthed in East Asia", **International Journal of Korean History**, C.XVIII, S.1, 2013, s. 19-37.

Yang, J.: "The Underground Luxury of a Western Han Marquis: Major Discoveries from the

Tomb of the Marquis of Haihun in Nanchang", **Asian Archaeology**, C.II, 2019, s.65-102.

Yerööl-Erdene, Ç., J. Gantulga: "Hünnügiin Suih Tereg", **Arheologiin Sudlal**, C.XXIV, 2007, s.258-274.

Yerööl-Erdene, Ç.: "Animal Style Silver Ornaments of the Xiongnu Period", **Xiongnu Archaeology,** Bonn, 2011.

Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgin Dursgalin Sudalgaa, Mönhiin Üseg, Ulan Bator, 2015.

"Belget Göröös", **Hünnügiin Tol Biçig,** ŞUA. Arheologiin Hüreelen, Ulaanbaatar, 2011, s.22-23.

Yerööl-Erdene Ç., G. Eregzen: "Hünnügiin Yazguurtnii Orşuulgiin Gazar Dah Daguul Bulş, Tahiliin Baiguulamjiin Tuhai", **Arheologiin Sudlal**, C.XXXII, 2012, s.162-175.

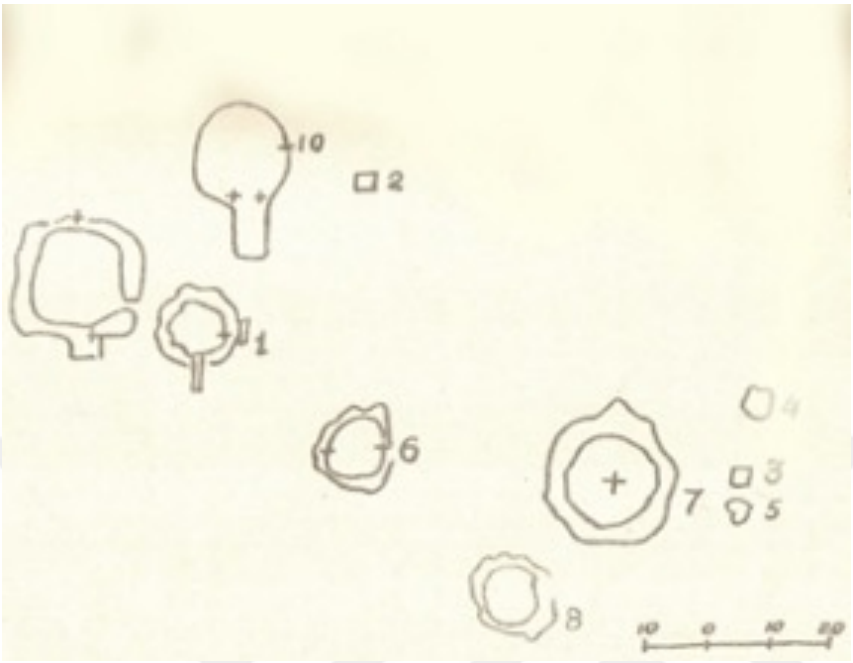
Yerööl-Erdene Ç., I. Otani: "The Chinese Inscription on the Lacquerware Unearthed from Tomb 20, Gol Mod I Site, Mongolia", **The Silk Road**, C.XIII, 2013, s.104-108.

Yetts, W. P.: **Symbolism in Chinese Art**, E. J. Brill, Leyden, Hollanda, 1912.

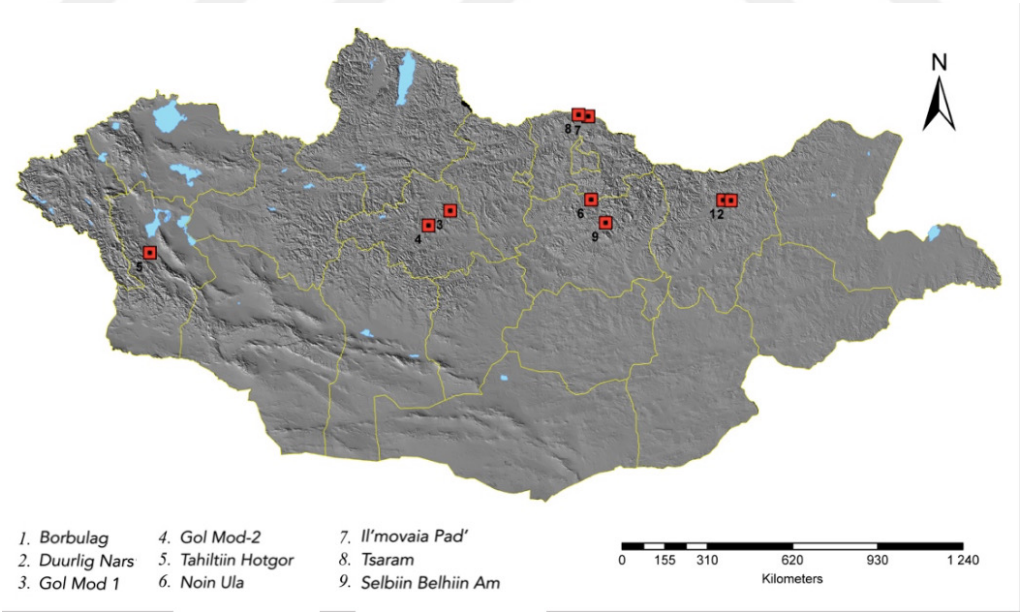
Yıldırım, E., "Büyük ve Küçük Bayar Kaya Resimleri", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, C. LXII, S.372, Aralık 2017, s.38.

Zaseckaja, I. P, Nikolaj A. Bokovenko: "The Origin of Hunnish Cauldrons in East-Europe", **The Archaeology of the Steppes, Methods and Strategies**, Bruno Genito (ed.), Instituto Universitario Oriantale, Napoli, 1994.

RESİMLER

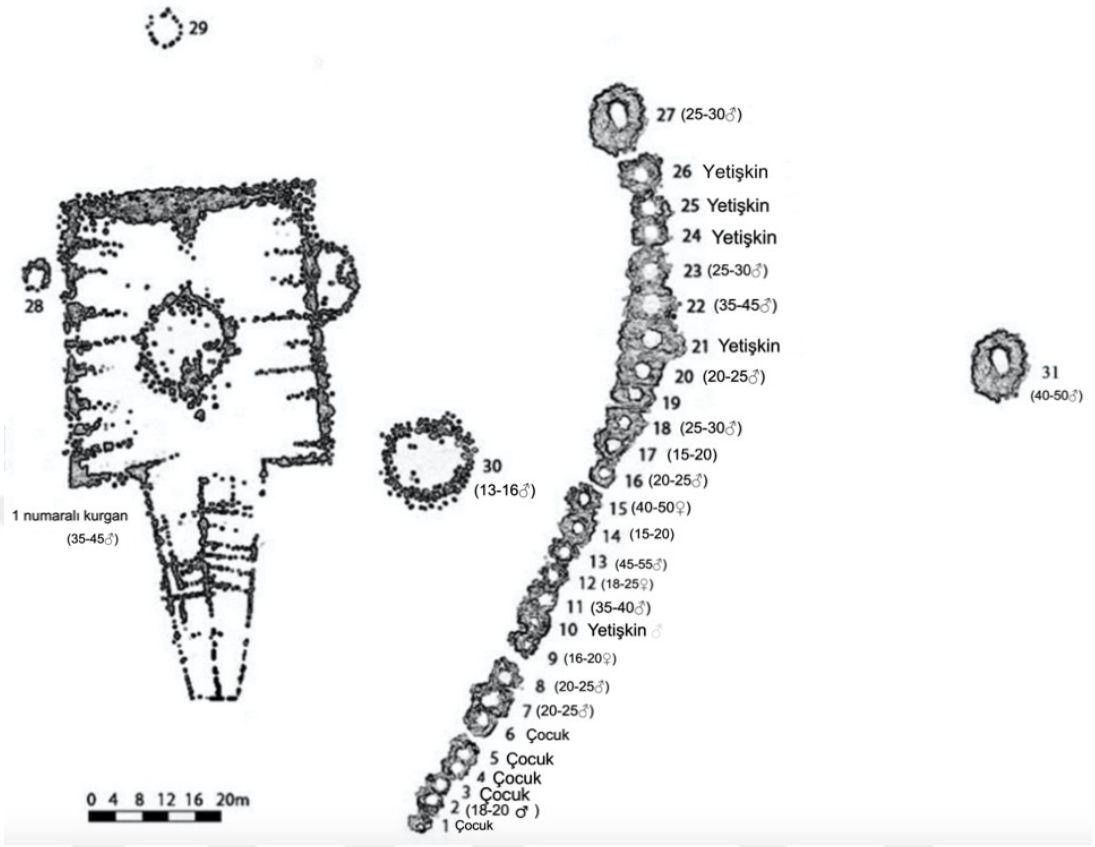

Resim 1: Ser-Odjav'ın Belhiin Am kurganlarını gösteren çizimleri[466]

Resim 2: Moğolistan'daki Hun soylu mezarları[467]

[466] Ser-Odjav, **a.g.e.**, s.33.
[467] Yeröol-Erdene, J. Gantulga**,** "Umard Hünnügiin Yazguurtnii Negen Bulşnii Sudalgaa", **A.S.**, C. XXVI, 2008, s.149.

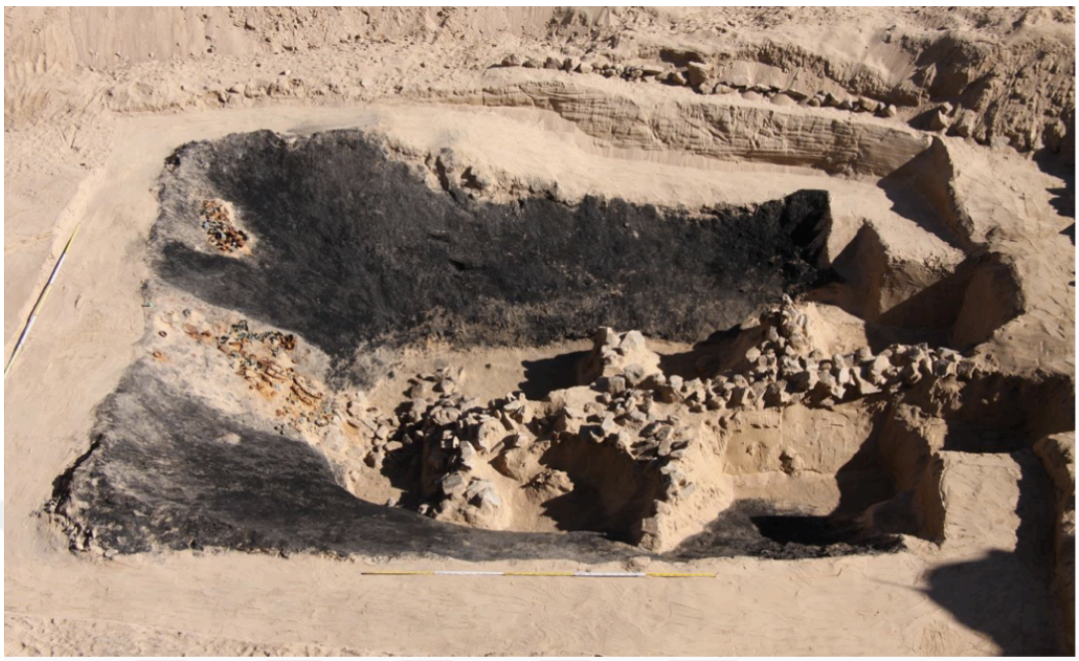

Resim 3:1 numaralı kurgan ve uydu mezarları yaş ve cinsiyet göstergeleri[468]

Resim 4:1 numaralı kurganın üst örtü duvarları[469]

[468] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.196.
[469] **A.e.**, s.78.

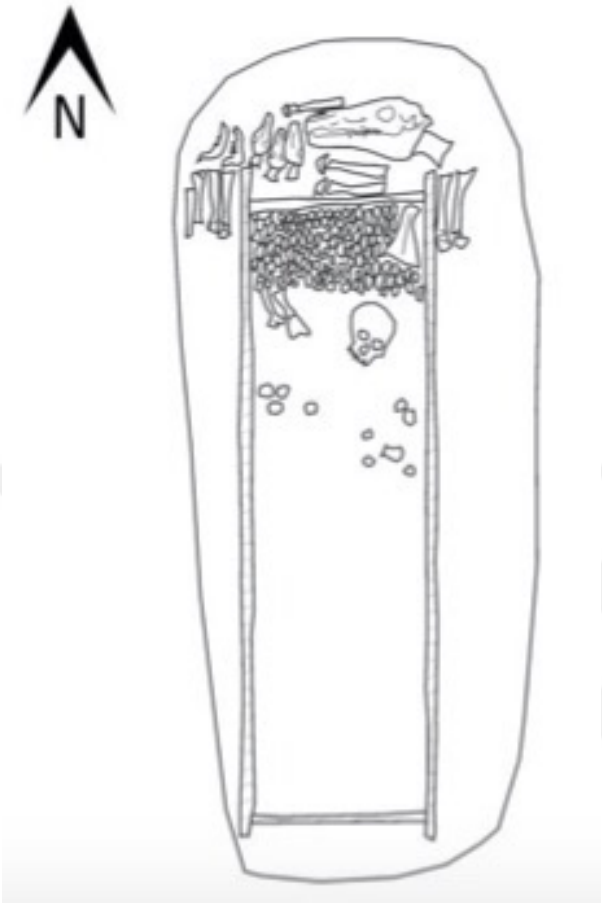

Resim 5: Kömürleşmiş tabaka ve at arabası parçaları[470]

Resim 6: Taş dizileri[471]

[470] **A.e.,** s.83.
[471] **A.e**., s.78.

Resim 7: 1 numaralı kurganın 3 numaralı uydu mezarı[472]

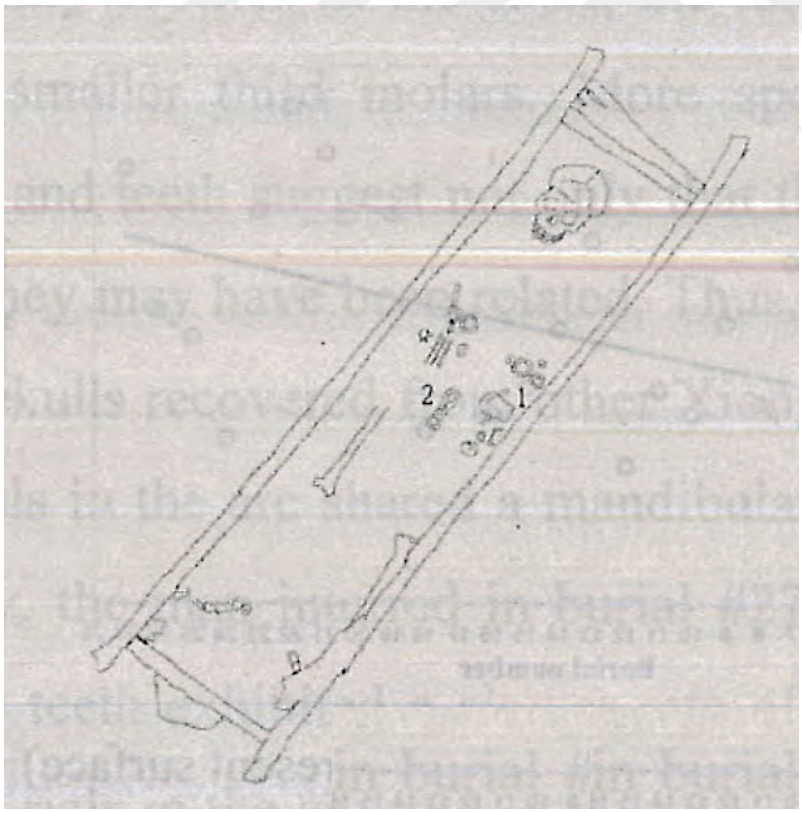

Resim 8: 1 numaralı kurganın 13 numaralı uydu mezarında bulunan kemik üzerinde metopik sutur[473]

[472] **A.e,**, s.48
[473] **A.e**., s. 199.

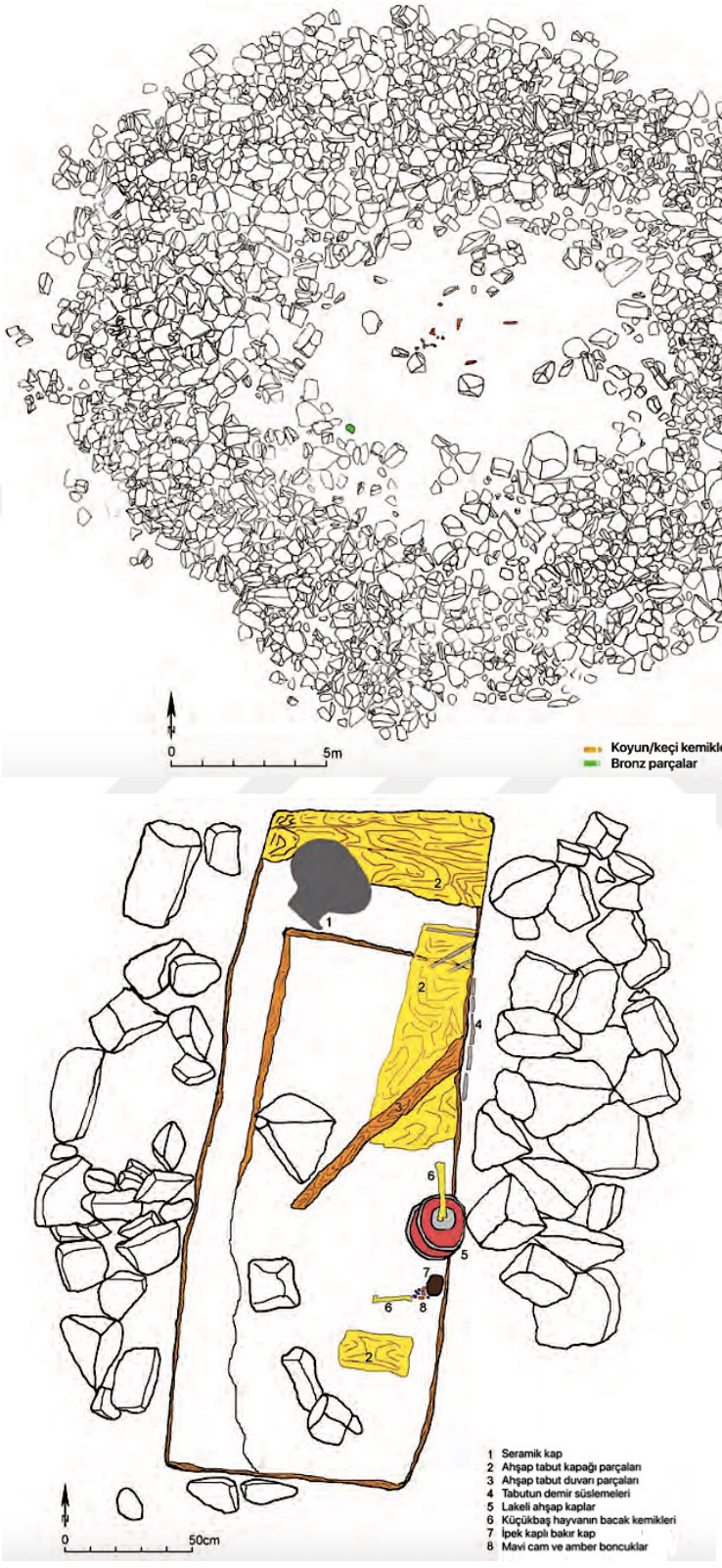

Resim 9: Üç dişli çatal damga[474]

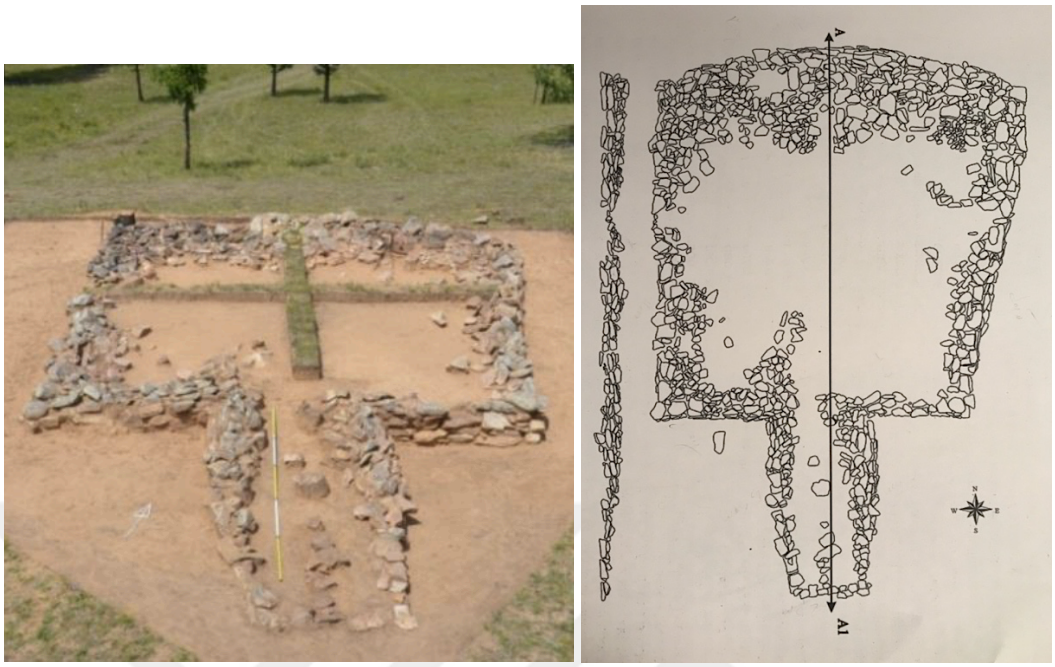
Resim 10: 1 numaralı kurganın 7 numaralı uydu mezarı[475]

[474] **A.e**., s. 16.
[475] Miller, v.d., **"A Xiongnu Tomb Complex",** s.7.

Resim 11: 1 numaralı kurganın 30 numaralı uydu mezarı[476]

[476] Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30"**, s. 305,307.

Resim 12: 5 numaralı mezar[477]

[477] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.59.

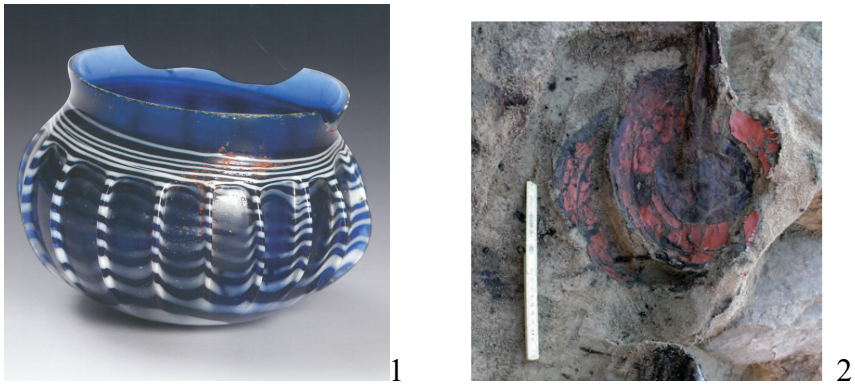

Resim 12: 1-6 1 numaralı kurganda bulunan seramik kaplar[478], 7- 5 numaralı kurganda bulunan sunu kabı[479], 8- 30 numaralı uydu mezarda bulunan sunu kabı[480]

[478] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.168.
[479] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv**, s. 236.
[480] **A.e**., s. 237.

Resim 13: Bronz kaplar 1-2 Kazanlar[481], 3- yük kazanı[482], 4- Çaydanlık[483], 5- Tabak[484]

Resim 14: 1- Cam kase[485] 2- lakeli ağaç kaseler[486]

[481] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.170.
[482] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv,** s.190-191.
[483] **A.e.**, s.196.
[484] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.175.
[485] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv**, s.40.
[486] Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s.306.

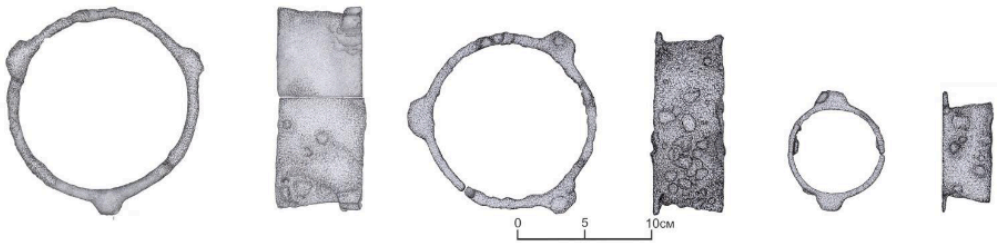
1

2

Resim 15: 1- Uç süslemesi, 2-Kayış tutacağı[487]

Resim 16: Tekerlek jantı[488]

Resim 17: Tekerlek yatağı[489]

[487] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hunnugiin Yazguurtnii Bulshnii Sudalgaa**, s. 174.
[488] **A.e**., s. 121.
[489] **A.e**., s. 109.

Resim 18: 1-Dingil kapağı[490]

Resim 19: Kasa[491]

[490] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv**, s. 206.
[491] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.82.

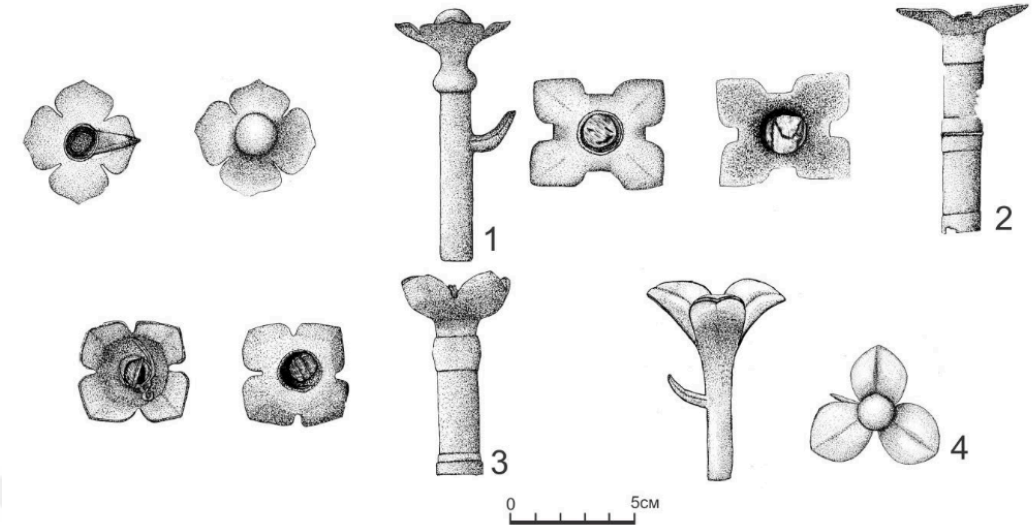

Resim 20: Sütun süslemeleri[492]

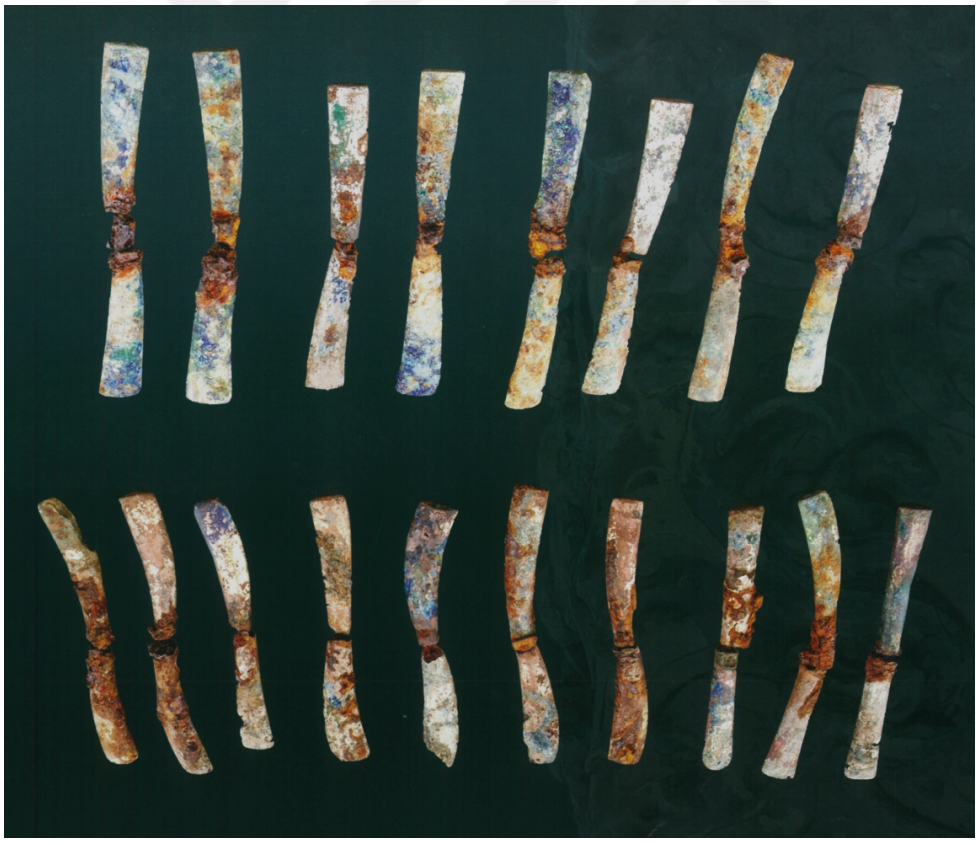

Resim 21: 6 yapraklı büyük boy şemsiye süslemeleri[493]

[492] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv**, s.184.
[493] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.117.

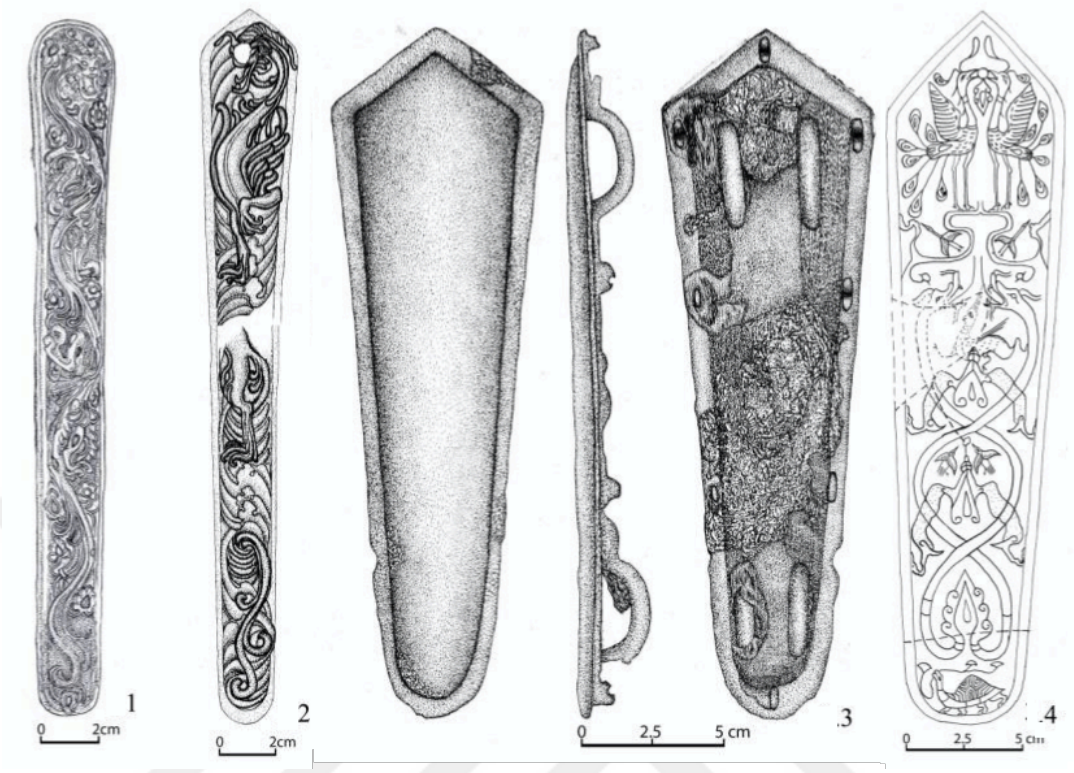

Resim 22: 1-2-3 Dört yapraklı küçük süslemeler, 4- Üç yapraklı süsleme[494]

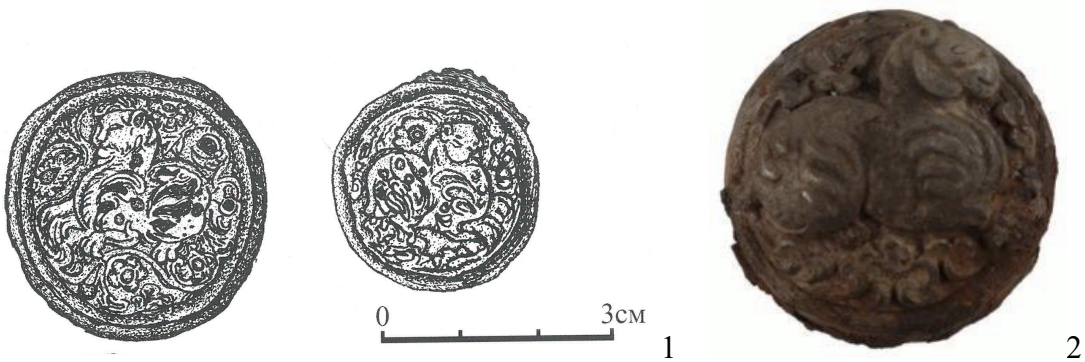

Resim 23: Yanak parçaları[495]

[494] **A.g.e.**, s. 101.
[495] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv**, s. 215.

Resim 24: 1-Altın alınlık, 2- Gümüş alınlık, 3-Altın kaplamalı bronz alınlık, 4-Kaplamasız bronz alınlık[496]

Resim 25: 1- Altın süslemeler[497] , 2- Gümüş süsleme[498]

[496] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.128.
[497] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv**, s.92.
[498] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.146.

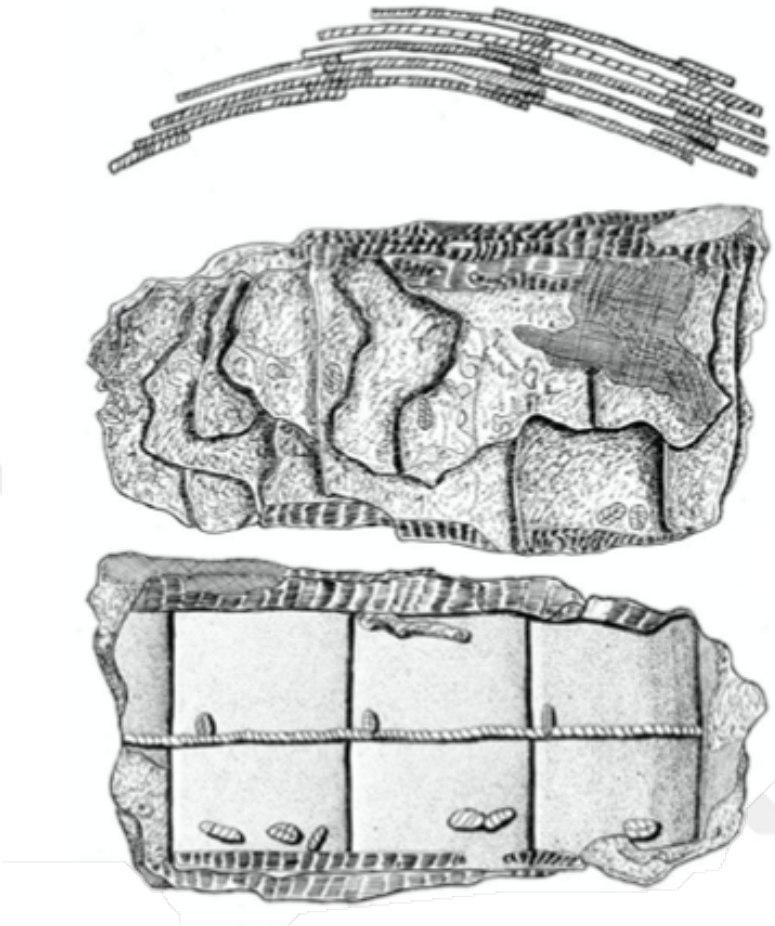

Resim 26: 1-Altın kuskun süslemeleri[499], 2- Altın göğüslük süslemesi[500]

Resim 27: 1- Gümüş dağ keçisi ve antilop tasvirli kuskun süslemeleri[501], 2- Gümüş göğüslük süslemeleri[502]

[499] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv**, s.74, 81.
[500] **A.e**., s.57.
[501] **A.e**., s.137, 157.
[502] **A.e**., s.125,147.

Resim 28: Zırh parçaları[503]

Resim 29: Demir Çubuk[504]

[503] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hunnugiin Yazguurtnii Bulshnii Sudalgaa**, s.163.
[504] Erdenebaatar, v.d., "**Excavations of Satellite Burial 30",** s.312.

Resim 30: 1 numaralı kurganın 30[505] ve 20[506] numaralı uydu mezarlarından bulunan bronz aynalar

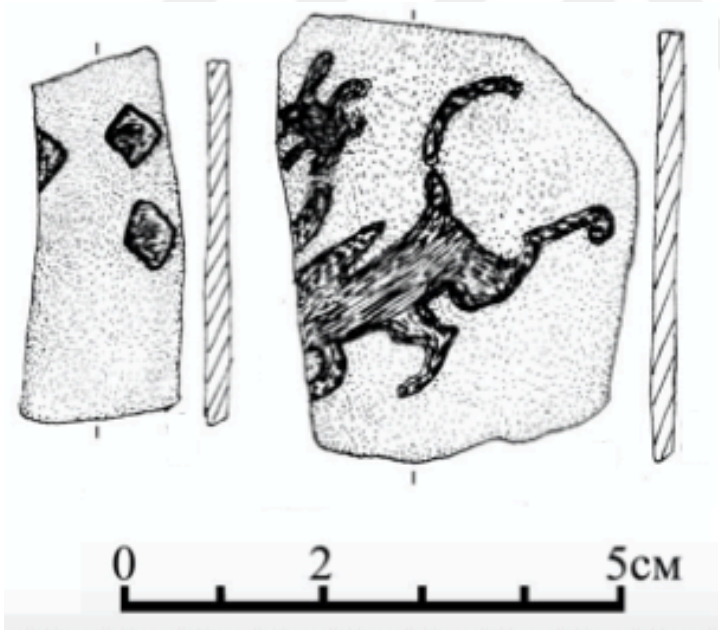

Resim 31: 1 numaralı soylu kurganının 22 numaralı uydu mezarında bulunan ayna[507]

[505] Erdenebaatar, vd., "**Excavations of Satellite Burial 30",**, s.312.
[506] Miller, **"A Xiongnu Tomb Complex"**, s.16.
[507] **A.y.**

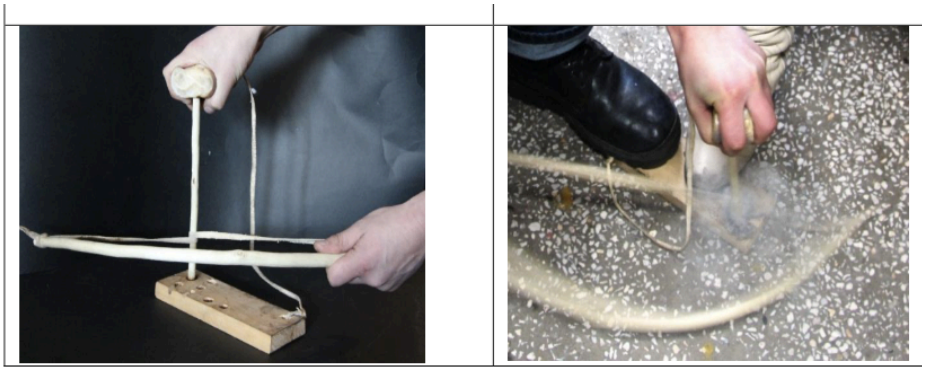

Resim 32: Yeşim bi diski[508]

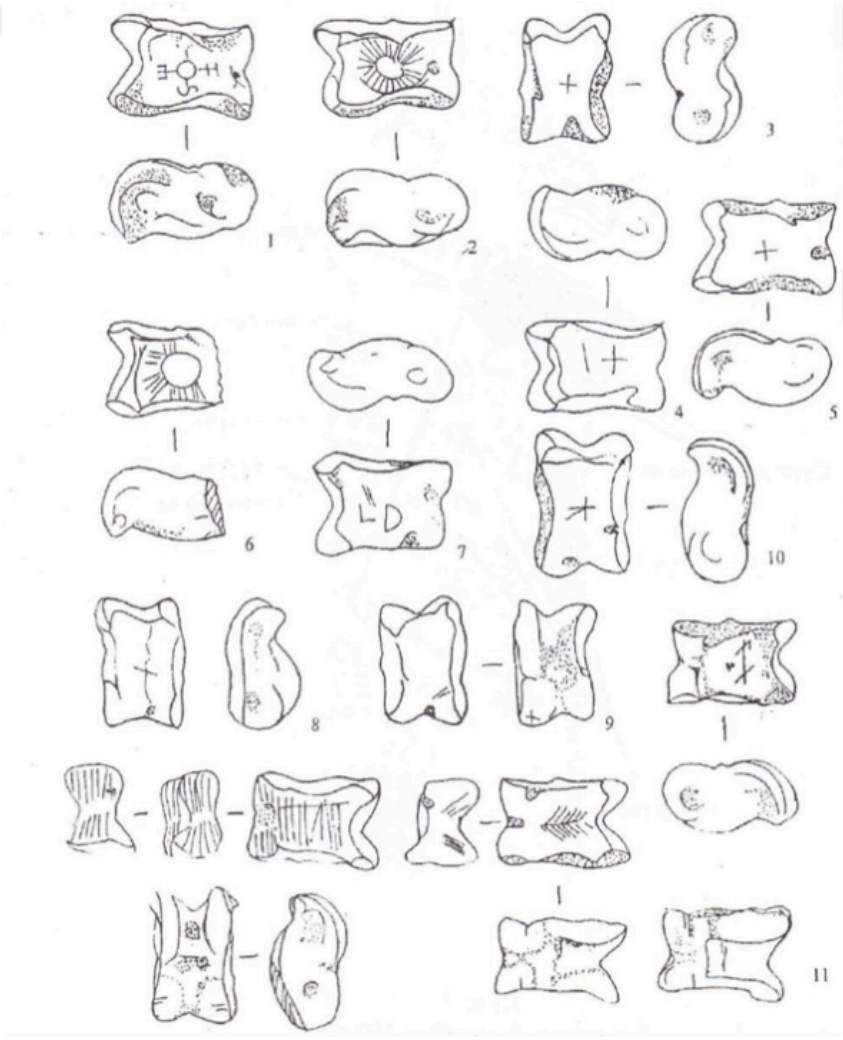

Resim 33: Yeşim obje parçaları[509]

[508] Erdenebaatar, **Hün Ulsiin Soyoliin Öv**, s.50-51.
[509] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.154.

Resim 34: Aşık kemikleri ile ateş yakmak[510]

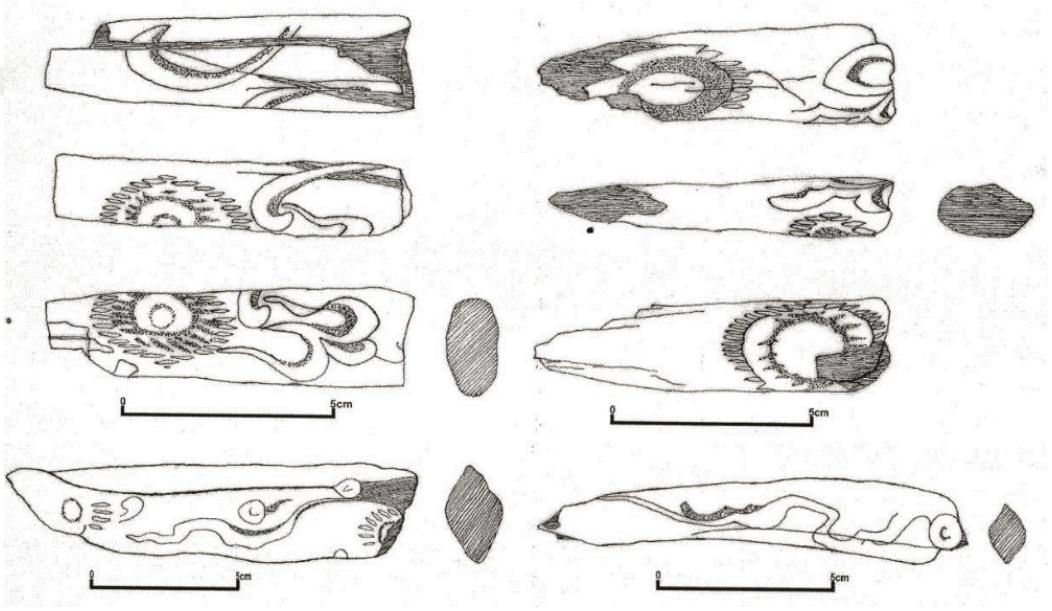

Resim 35: Damgalı aşık kemiklerinden bazıları[511]

[510] T. Tuvşiinjargal, "Gal Gargah Ertnii Negen Heregsel", **Nomadic Heritage Studies Museum Nationale Mongoli**, C.XIV.
[511] Erdenebaatar **"Şagai",** s.186.

1

2

Resim 36: Ahşap tabut süslemeleri[512]

[512] Erdenebaatar, v.d., **Balgasiin Tal Dah Gol Mod-2-iin Hünnügiin Yazguurtnii Bulşnii Sudalgaa**, s.62, 68.

Resim 37: 1 numaralı kurgandaki süslemede ve Bezeklik XIX. mağaradaki bir freskodan ejder[513]

Resim 38: Tang Dönemine ait bir ayna[514]

[513] Albert Von Le Coq, **Die Buddhistische spätantike in Mittelasien**, C. II, Akademische Druck-u Verlagsanstalt, 1973, tablo 8a

[514] Yetts, **a.g.e.**, s.14.

Resim 39: Bilge Kağan hazinesinden taç (detay)